

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXV. KÖTET

2013. 3. FÜZET

- A finanszírozás szerepe a globális pénzügyi válság kialakulásában
" Iránymutató projektek érvényesülése a Tisza folyó völgyének fejlesztésében
" A vidékfejlesztés problémáinak rendszerszemléletű megközelítése. Romániai sajátosságok
" Területi elemzések rendszervizsgálati megközelítésben
pókhálóentrópia-vizsgálat segítségével
" A vidékfejlesztési programok hatáselemzésének problémái
a nemzetközi tapasztalatok tükrében
" A vidékfejlesztési támogatások területi megoszlásának
és a fenntartható fejlődéshez való hozzájárulásának vizsgálata Romániában
" Metropolisztérségek és metropolizáció a poszt-szocialista Romániában
" Műhely
" Szemle
" In memoriam

KOLOZSVÁR, 2013
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtítkár),
Feyné Vincze Mária, Tánzos Vilmos, Veress Károly

A szám szerkesztője
Feyné Vincze Mária

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176
Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 Románia; e-mail: titkarsag@eme.ro
www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

BETHLEN GÁBOR

Alap

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA-IDEA nyomdában
Felelős vezető
Nagy Péter

Bélyácz Iván

A finansializáció szerepe a globális pénzügyi válság kialakulásában

A pénzügy irányította rendszer felemelkedése

A fejlett gazdaságokban az 1980-as évek elejétől kezdődően – a pénzügyi liberalizáció és dereguláció eredményeként – a tőkeakkumuláció korábitól merőben különböző rendszere jött létre. Ennek kapcsán *finansializáción a pénzügyi piacok liberalizálását, a pénzfolyamok globalizált, óriási mértékű növekedését és a gazdasági folyamatok pénzügyi alapon álló vezérlését értik.*¹

Bresser-Pereira a finansializáció folyamatának három fontos jellemzőjét különbözteti meg. Az *első* a világot átfogó – áramlásban levő – pénzügyi eszközök teljes értékének óriási növekedése, ami a pénzügyi instrumentumok sokszorozódásának következménye; ezt az értékpapírosítás és a derivatívák idézik elő. A *második* a reál- és pénzügyi gazdaság egymástól való függetlensége. A *harmadik* a pénzügyi intézmények profitrátájának és a pénzügyi kereskedők díjazásának ugrásszerű növekedése és tartósan magas szintje.² Epstein a finansializációt szélesebben értelmezi: „a finansializáció jelenti a pénzügyi motívumok, a pénzügyi piacok, a pénzügyi aktorok és a pénzügyi intézmények növekvő szerepét a hazai és a nemzetközi gazdaság működésében.”³

Az 1980-as évek elejétől mutatkoztak annak jelei, hogy a megtakarítások egyre nagyobb hányada nem találkozik hatékony beruházási kereslettel. Ennek következtében a képződő források nem a technikai-technológiai modernizációhoz és a termelési felzárkózáshoz szolgáltattak alapokat, hanem az aggregált profit hatalmas növekménye elpocsékolódott vállalati fúziókra és akvizíciókra, valamint a pénzügyi piacok egyre szélesedő csatornáiba kanalizálódott. *A finansializáció alapos elmozdulást reprezentál a produktív kapacitások közvetlen beruházásai felől a nyílt pénzügyi piacok felé, ahol a profitabilitás időlegesen felhajtható a részvénytulajdonosi értékek megőrzése során. A részvénytulajdonosi érték időlegesen megnövelhető – rövid időszakokra – vállalati*

Bélyácz Iván (1949) – akadémikus, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, belyacz@ktk.pte.hu

A cikk a TÁMOP-4.2.2.C-11/1KONV-2012-0005 „Jól-lét az információs társadalomban” című pályázat támogatásával készült.

¹ A finansializáció vagy fináncapitalizmus elnevezés Hilferding (1910) nyomán került a köztudatba, amelyen ő a bank- és ipari tőke összeolvadását értette az első irányítása alatt. Ez a jövendölés nem valósult meg, ami viszont realizálódott, az az utóbbi két évtizedben végbement pénzügyi globalizáció.

² L. C. Bresser-Pereira: *The Global Financial Crisis and After: A New Capitalism?* www.bresserpereira.org.br. 2010. 7.

³ G. E. Epstein: *Financialization and the World Economy*. Edward Elgar, Cheltenham 2005. 3.

fúziók és akvizíciók vagy részvényvisszavásárlás révén.⁴ Dumenil-Levy kiemeli, hogy a vállalati profitabilitást a részvénytőkepiaci rövid távú értékelésnek alávető egész logika a részvényesi megtérülés maximalizálására válasz volt az 1970-es és 1980-as évek profitabilitási válságára.⁵ Ahogy Bramble is hangsúlyozza, a visszaszorított profitabilitás feltételei mellett a nem pénzügyi vállalatok óvakodtak a produktív kapacitásaik növelésétől, az árverseny erősödése és a piacok telítődése miatt.⁶

Lucarelli úgy veti fel a kérdést, hogy az utóbbi három évtizedben a fejlett országok által követett neoliberális gazdaságpolitika milyen mértékben járult hozzá a felhalmozás eme *pénzügy irányította rendszerének* felemelkedéséhez. Specifikusabban: melyek a privát adósság túlzott mértékű felépülésének implikációi, ama adósságoké, amelyek privát fogyasztást finanszíroztak és fűtötték az egymást követő eszközár-emelkedés és részvénytőkepiaci euforikus buborékok kialakulását ebben az időszakban? Az 1980-as évek korai időszakától, a pénzügyi dereguláció hatásaként a pénzügyi piaci spekulációs hajlandóság elképesztő méretűvé vált, s az eszközár-emelkedés precedens nélküli folyamatához vezetett. Ebben az időben a spekulációs eszközár-szárnyalást a kelet-ázsiai országokból származó, nagyon likvid, rövid lejáratú források masszív beáramlása tartotta fenn.⁷

Brenner⁸ és Lucarelli⁹ egyaránt utal arra, hogy a globális gazdaság a túlzott akkumuláció elhúzódozó korszakát élte meg a megelőző két évtizedben. A hatékony beruházási kereslet hiánya a fölös likviditás növekedéséhez vezetett, amely erősödően bekanalizálódott a pénzügyi piacokba, s a kölcsöntőke növekvő szintjét finanszírozta, ami fölös privát fogyasztást támogatott, s ismétlődő eszközár-fellendülést generált. *A finanszírozási áttétel természetellenes gazdagsági hatást indukált*, amiből a gazdasági ciklus következő szakaszában negatív visszacsatolást hozott létre – tovább erősítve a hitelből finanszírozott fogyasztás „önmagában forgását”, valamint a permanens eszközár-emelkedést. E folyamatok erejét az bizonyítja a legjobban, hogy a pénzügyvezérlésű rendszer eszközár-fellendülései és visszaesései felerősítették a beruházási ciklus fluktuációit.

Vasudevan kiemeli, hogy a finanszírozást a jövőbeli jövedelemáramok (profit, osztalék és kamat) transzformációja kormányozta, amikor is ezek a jövedelmek – részvények és kötvények formájában – piacképes és kereskedett eszközökké alakultak át. A pénzügyi piacok jelentős változásának kifejezési formája – ami a finanszírozáshoz kapcsolódik – az is, hogy a bankhitelekkel

⁴ Jensen szerint, amikor a vállalati részvénytőke lényegesen túlértékeltté válik, akkor ez olyan szervezeti erőket aktivizál, amelyek igen nehezen menedzselhetővé válnak, s olyan erőket indítanak be, amelyek szinte elkerülhetetlenül vezetnek a vállalati benső érték részben vagy egészben történő lerombolásához. Az 1990-es és 2000-es évek fordulóján jönevű vállalatok sora megbukott, s a részvényesek és a társadalom értékvesztése dollár-százmilliárdokban mérhető. Ha azt kutatjuk, hogy mi romlott el, akkor arra jutunk, hogy a probléma nem is az emberekkel volt, hanem azzal a rendszerrel, amelyben a részvények veszélyesen túlértékeltté váltak, s a vállalatok felső vezetőinek és pénzügyi menedzsereinek sokasága találta magát olyan ördögkerékben, ahol a túlértékelt részvények olyan szervezeti erőket hoztak mozgásba, amelyek rombolták a vállalati és a társadalmi értéket. M. C. Jensen: *The Agency Cost of Overvalued Shares*. Financial Management, Spring Vol. 34. No 1 (2005), 6.

⁵ G. Dumenil – D. Levy: *The economics of the profit rate: Competition, crises and historical tendencies in capitalism*. Edward Elgar, Aldershot 1993. 34.

⁶ T. Bramble: *Crisis and contradictions and the world economy*. Journal of Australian Political Economy, Vol 64(2009). 51.

⁷ B. Lucarelli: *Financialisation and Global Imbalances: Prelude to Crisis*. Review of Radical Political Economics, Vol. 44(2012). No 4, 430.

⁸ R. Brenner: *The Economics of Global Turbulence*. Verso Press, London 2006.

⁹ B. Lucarelli: *Monopoly Capitalism in Crisis*. Palgrave Macmillan, New York 2004.

származó – az üzleti vállalkozások számára nyújtott – kölcsönök súlya a reguláris pénzügyi piacok kontextusában *mérséklődött*; ugyanakkor a pénzügyi befektetők által forgalmazott (nyugdíjalapok, fedezeti alapok, viszontbefektetési alapok) értékpapírokon alapuló finanszírozása *erősödött* a tőzsdén kívüli piacokon.

Az utóbbi harminc évben sokféle erő hatott arra, hogy az eszközpiacon nagyon nagy intézményi befektetők által uraltak lettek. Pozsár három hatótényezőt azonosít: az *első* a globalizáció, mivel manapság a nagy globális korporációk a vállalati cash-poolokat centralizáltan menedzselik. A *második* szerint az eszközbefektetési vállalatok és a nyugdíjalapok nagyon nagyra növekedtek, s emiatt a viszontbefektetési alapok likviditás-menedzselését, a fedezeti alapokat és az egyedi számlákat hatalmas cash-poolokba centralizálták. A *harmadik* alapján a derivátivaalapú befektetési stratégiák burkoló szintetikus befektetéseket foglalnak magukban, óriási cash-poolok csúcán, amelyeket menedzselnek. Az *intézményi cash-poolok növekedése eredményezte a likviditás iránti fokozott igényt*: a befektetők különösen érdekeltek voltak a biztosított betéti alternatívák létezésében. Ám eme pénzalapok igénye „biztonságos eszközök létezésére” messze meghaladja a biztonságos eszközök rendelkezésre állását, a kincstári befektetési lehetőségeket.¹⁰

Gorton-Metrick utal arra,¹¹ hogy a hiányt jórészt az *eszközfedezetű értékpapírok töltötték ki*. Az értékpapírosítás fontos válasz volt, ahol is a hitelsomag megvásárlását eszközfedezetű értékpapírok tőkepiaci kibocsátásával finanszírozták. A privát jelölésű értékpapírosítási piac az 1990-es 500 milliárd dolláros kibocsátásról 2006-ra 2000 milliárd dolláros kibocsátásra növekedett. Az ez időben kialakuló és megerősödő *árnyék-bankrendszer egyszerre jelenítette meg a biztosított betéti alternatívák iránti igényt, amelyet az intézményi cash-poolok támasztottak, valamint az eszközfedezetű értékpapírok létrehozását az értékpapírosítás által*.

Az eddigiekben leírtak világossá teszik, hogy a megtakarított jövedelmek a reálgazdasági újra-befektetés helyett a tőkepiacra ömlöttek, ahol nem szándékolt hatásokat váltottak ki. Amint a piacon kínált, kereskedhető pénzügyi eszközök tömege robbanásszerűen növekedett, ez hosszú távú emelő tendenciát okozott az eszközárakban. Ebben a spekulatív dinamikában a folyó kibocsátás áraihoz viszonyított magasabb eszközárak arra szolgáltak, hogy csökkenjen a banki hitelnyújtásba épített biztonsági hozamrés. Az erőteljesebb pénzügyi áttétel viszont ösztönözte a magasabb eszközárak kialakulását. A kölcsöntőke-finanszírozás spekulációjának egész folyamata növelte a pénzügyi instabilitás mértékét.

A pénzügyi rendszer törekenységének okairól

A 2007–2009-es pénzügyi válságot a nem regulált pénzügyi piacok banki működése robbantotta ki, ahol nem pénzügyi vállalatok és intézményi befektetők banki műveleteket végeztek, pénzügyi közvetítőként. Az intézményi befektetők és befektetési banki vállalkozások olyan banki tevékenységet folytattak, amelynek révén betétszerű banki terméket nyújtottak. Ilyenek

¹⁰ Pozsár becslése szerint 2003 és 2008 között az amerikai intézményi befektetők cash-pool forrásának igénye biztosított betéti alternatívák iránt meghaladta a nem külföldi, hivatalos befektetők rövid lejáratú, kormányzat által garantált eszközeinek összegét, mintegy 1500 milliárd dollár kumulált összeggel. Pozsár Z.: *Institutional Cash Pools and Triffin Dilemma of the U.S. Banking System*. IMF Working Paper Vol. 11/190(2011).

¹¹ G. Gorton – A. Metrick: *The Financial Crisis of 2007–2009 = The Handbook of Major Events in Economic History*. Routledge, 2011.

voltak az „eladási és visszavásárlási” (repo) konstrukciók; hasonlóképpen az eszközfedezetű kereskedelmi papírok jelentették a másik banki instrumentumot, aminek nagy szerepe volt a válság kiszélesedésében.

Minél nagyobb az áttétel foka adott ország pénzügyi és nem pénzügyi intézményeiben, valamint háztartásaiban, a válság annál súlyosabban fogja érinteni az adott nemzetgazdaságot. A 2007–2009-es pénzügyi válság a „másodlagos piacról” indult el, még pontosabban a jelzáloghitelek tulajdonosaitól; ezeket a hiteleket (kibocsátásukat követően) bonyolult és homályos értékpapírokba foglalták, *amelyek kockázatát a vevők nagyon nehezen vagy egyáltalán nem voltak képesek felmérni*. Bresser-Pereira hangsúlyozza, hogy ez a kiegyensúlyozatlanság egy kicsi szektorra vonatkozott, amely elvileg nem okozhatott ilyen nagy válságot. Hogy mégis ez történt, annak az lehet az oka, hogy a megelőző időben a nemzetközi pénzügyi rendszer szorosan integrálódott értékpapírosított pénzügyi műveletek rendszerébe, ami alapvetően *törékeny* volt, mivel a pénzügyi innovációk és spekulációk az egész pénzügyi rendszert nagyon *kockázatos*sá tették.¹²

A bonyolult és homályos „pénzügyi innovációk” olyan értékpapírokat teremtettek, amelyekről Bourguinat-Bryson azt mondta,¹³ hogy azok „a pénzügyi genom általános funkciózavara”; azok csomagolása is homályos, s ezekben az innovációkban növekvő kockázat foglaltatik benne. Az ilyen csomagolás – kombinálva a klasszikus spekulációval – a pénzügyi eszközök árának növekedéséhez vezetett, mesterségesen támogatva a pénzügyi vagyon növekedését. Ennek növekedése sokkal nagyobb mérvű volt, mint a termelésé vagy a reálvagyoné. A radikális politikai gazdaságtan jelenkori képviselői (Bresser-Pereira, Lucarelli etc.) nagyon erős kritikát megfogalmazva, a fentebb leírtak szerint létrejövő és gyarapodó pénzügyi vagyont *fiktív tőkének* bélyegzik. A válság tapasztalatai alapján megállapítható, hogy az értékpapírosított másodlagos papíroknak, az eszközhátterű értékpapírok változatainak s különösen a derivatíváknak volt olyan, nem lebecsülhető hányada, amely mérgezett papírként, nagy kockázatú, értéktelen alkotóelemként a legjobb indulattal sem volt tekinthető értéket hordozó vagyonelemnek. A pénzügyi piacok aktorai sosem rendelkeztek hiteles képpel eme valóban fiktív vagyonalkotók nagyságáról. *Ez a tény mindazonáltal nem lehet alapja olyan feltételezésnek, hogy a pénzügyi vagyon egésze differenciálatlanul fiktív akkumulációnak lenne nevezhető.*

A finanszírozási folyamatának eredményeként a világ befektetőinek birtokában levő pénzügyi vagyon teljes összege a válság kitörésekor meghaladta a 800 ezer milliárd dolláros (elképzeltetlenül nagy) összeget. Mindaddig, amíg e vagyon bármely egysége likviddé tehető, addig nincs ok kételkedni a vagyon bármely elemének értékességében. Természetesen a 2007–2009-es válság eseményei élesen rávilágítottak arra, hogy az eszközök likviddé tétele súlyos akadályokba ütközhet, sőt lehetetlenné is válhat, de a vagyonegység fiktív vagy valódi jellege csak ex post kideríthető. A finanszírozási radikális kritikáját természetesen csak szöveg- és tartalomhűen idézhetjük, így érdemes citálnunk Guttman véleményét. Szerinte ebben a spekulációs folyamatban a bankok (mind a kereskedelmiek, mind a befektetésiiek) aktív szerepet játszottak, mivel a „fiktív tőke” fenomenális expanzióját a bankok tartották fenn azáltal, hogy hatalmas hiteleket irányítottak az eszközvásárlók felé, hogy azok magas fokú áttétellel

¹² Bresser-Pereira: *i. m.* 4.

¹³ H. Bourguinat – E. Bryson: *L'Arrogance de la Finance. Comment le Theorie Financière a Produit le Krach*. La Decouverte, Paris 2009.

finanszírozzák spekulációs kereskedésüket oly nagy mértékben, ahogy az történt.¹⁴ Cintra-Fahri azt emeli ki, hogy az intézményi befektetők által támasztott versenyben a bankok összes hitelből való részesedése töretlenül növekedett; a kereskedelmi bankok elhatárolták, hogy részt vesznek a folyamatban, s erre azt az árnyék-bankrendszert használták, amelyet arra hoztak létre, hogy „tisztítsa” a mérlegüket az új szerződésben foglalt kockázatoktól. Ezt úgy tették, hogy a pénzügyi befektetők felé transzferálták a kockázatos pénzügyi innovációkat, az értékpapírosítás termékeit, a hitelbukási csereügyleteket s a speciális befektetési mechanizmusokat.¹⁵

A kockázatos pénzügyi innovációk révén a pénzügyi rendszer, mint egész (bankok és pénzügyi befektetők) képes volt növekvő részt kihasítani a nemzeti teljesítményből. Amint egy UNCTAD (2009: XII) kiadvány jelezte: „túl sok ügynök próbált meg kipréselni két számjegyű megtérülést egy olyan gazdasági rendszerből, amely csupán lassúbb ütemben, egy számjegyű arányban növekedett. A leginkább figyelemreméltó tény, hogy a *pénzügyi gazdaság függetlenedett a termeléstől*. A McKinsey Global Institute adatai szerint 1980 és 2007 között a pénzügyi eszközök négyszer gyorsabban növekedtek, mint a reálgazdaságban képződött GDP.¹⁶ Bresser-Pereira kitart amellett, hogy a *finanszalizáció mesterséges pénzügyi gazdagságot kreál*, és a népességben belül jelentősen eltolja a jövedelemből való részesedés elosztási arányait. Ha nem is értünk egyet ama radikális megközelítéssel, hogy a pénzügyi szektor nemzeti teljesítményhez hozzájárulása fikatív, és mesterséges módon *irréálisan felduzzasztott* lenne, magunk is tudunk meghökkentő adatokat idézni a finanszalizáció elosztási hatásairól.¹⁷

Széles körben elfogadott vélekedés, hogy a könnyen szerezhető és nagy összegű tőkenyerésekért folytatott küzdelem a pénzügyi tranzakciókban s az ennek megfelelő nagy bónuszok iránti törekvés az egyéni pénzügyi piaci kereskedők részéről hevesebb, mint a profitért folytatott verseny a termelésben és szolgáltatásokban. A pénzügyi piacok aktorai nagyon különös „arucikkal”, pénzügyi termékekkel kereskednek, amelyek függvényei a bizalomnak (e termékek: pénz, pénzügyi eszköz, pénzügyi megállapodás). Ugyanakkor a reálgazdasági vállalkozók reáltermékekkel, reálnyersanyagokkal és reálszolgáltatásokkal üzletelnek. Az a tény, hogy a pénzügyi rendszer aktorai eszközeiket „termékek”, a pénzügyi megállapodások új típusait pedig innovációknak nevezik, semmit nem változtat azok természetén. *A pénzügyi liberalizációt és deregulációt követően a pénzügyek és a spekuláció minden korábbinál szorosabban összefonódott*. A spekulációban a

¹⁴ R. Gutmann: *A primer on finance-led capitalism and its crisis*. Revue de la Regulation No 3-4. (2008). 11.

¹⁵ A hihetetlen gyorsaság, ami ezeknek a bonyolult szerződéseknek a kalkulációját és tranzakcióját jellemezte, s amelyeket világszerte forgalmaztak, természetesen csak azáltal vált lehetővé, hogy az információtechnológiai forradalom nyomán hatalmas komputeres és okos szoftverek álltak rendelkezésre. Más szóval a finanszalizációt a technológiai haladás alapozta meg. M. A. M. Cintra – M. Farhi: *The financial crisis and shadow banking*. Novos Estudos Cebrap No 82. November (2008). 36.

¹⁶ UNCTAD: *The Global Economic Crisis: Systemic Failures' and Multilateral Remedies*. United Nations Conference on Trade and Development. Geneva 2009. 8.

¹⁷ A díjazás és a bónuszok mértéke hatalmasra növekedett a főbb befektetési bankokban. Amint az Economist közölte, „a letűnés előtti évben a Lehman Brothers 5,1 milliárd dollárt fizetett ki cash díjazásként, ami a tőzsdetöke egyharmadával volt azonos, éppen a kudarccal”. (Economist [2009]: *Unnatural Selection*. September 12. [2009]. 15.) Az amerikai tőzsdedefelügyelet negyedéves kiadványában publikált adatok szerint 2009 első felében a Goldman Sachs (az a befektetési bank, amely erősebben került ki a válságból, mint amilyen előtte volt) 11,4 milliárd dolláros díjazást fizetett ki, szemben a cég 4,4 milliárd dolláros nettó profitjával. Tudván, hogy a cégnek abban az évben 29 400 foglalkoztatottja volt, s megduplázzuk a kompenzációt az éves bázis nyereséje érdekében, akkor az egy főre jutó átlagos díjazás 765 ezer dollár volt!

pénzgazdasági ügynökök ki vannak téve önbeteljesítő próféciáknak vagy annak a jelenségnek, amelyet Aglietta¹⁸ és Orlean¹⁹ önhivatkozó racionalitásnak, Soros²⁰ pedig reflexivitásnak nevez: a piaci aktorok abban a tudatban vásárolnak eszközöket, előre jelezve, hogy azok ára növekedni fog, mivel saját vásárlásaik felhajtják az árakat. Később a pénzügyi műveletek egyre bonyolultabbá váltak, közvetítő ügynökök ékelődtek az egyedi befektetők, a bankok és a tőzsde közé. Olyan pénzügyi kereskedők, akik nem ugyanolyan ösztönzőkkel szembesülnek, mint a megbízóik, éppen ellenkezőleg, *a rövid távú nyereség által motiváltak, ami növeli bónuszukat, kötvény- vagy részvényopció-várákozásukat*. Másik oldalról ismert, hogy a finanszírozás miként torzul el és válik veszélyessé, amikor nem a termelés és a kereskedés pénzelése felé orientálódik, hanem a spekuláció finanszírozása felé – az üzleti vállalkozások és különösen a kereskedelmi bankok oldalán és más pénzügyi intézmények esetében. *Az áttétellel finanszírozott spekuláció kockázatosná és határtalanná válik amiatt, mert a pénzügyi intézmények áttétele és a pénzügyi befektetők eladósodottsága túl nagyra növekedett*. Ekkor a befektetők és a bankok felismerik, hogy a kockázat támogathatatlaná vált, *herdáló hatás* érvényesült, mint ahogy az 2008 októberében történt: a bizalom elvesztése pánikot idézett elő és kitört a válság.

A reguláció gyengeségének szerepéről

Az akkumuláció pénzügyközpontú rendszerének kialakulását megelőzte az – a már említett – változás a jövedelmek újrabefektetésével kapcsolatban. A korábbi modell a visszatartott profit visszatartásának normál stratégiája (a forrásoknak a hosszú távú reálberuházások felé irányítása) helyett, az új rendszer a pénzügyi eszközök rövid lejáratra vásárlásának stratégiáját favorizálta, törekedett a részvényesi érték alátámasztására. Lazonick–O’ Sullivan²¹ ezt úgy fogalmazza, hogy elmozdulás történt a „visszatartani és beruházni” fordista modell felől, a „keletkeztetni és elosztani” pénzügyvezérelt stratégia felé.

Lucarelli kiemeli, hogy a pénzügyi piacokon gyorsan emelkedő eszközérték – alapvetően túlzott méretei miatt – *természetellenes gazdagsághatást indukált*, leginkább az ingatlanoknál és a részvényeknél érezhetően. Az 1990-es évek részvénypiaci szárnyalása eme masszív gazdagsághatással volt fenntartható, amely a csúcsot 2001 elején, a technológiai részvények roncsolódása előtt érte el. Bár az aggregált profit aránya csökkenni kezdett 1995–2000 között, a megemelkedett beruházási rátát viszont az a könnyítés kormányozta, amelyet az emelkedő részvényárak nyomán előálló, túlértékelt piaci kapitalizáció tett lehetővé, és a példa nélküli kölcsönvételi étvágy indukált.²² A fölös likviditás a pénzügyi piacokon fűtötte az eszközárak emelkedését, legerőteljesebben a lakásingatlan-piacon. *A likviditás gyors expanziója nem kapcsolódott össze az effektív beruházási kereslet szintjének emelkedésével vagy a reálbérek*

¹⁸ M. Aglietta: *Financial Macroeconomics*. La Découverte, Paris 1995.

¹⁹ A. Orlean: *The Power of Finance*. Odile Jacob, Paris 1999.

²⁰ G. Soros: *The Crisis of Global Capitalism*. Public Affairs, New York 1998.

²¹ W. Lazonick – M. O’ Sullivan: *Maximizing shareholder value: A new ideology for corporate governance*. Economy and Society Vol. 29(2000). No 1. 13–35.

²² Az 1950–1975 közötti, háború utáni fellendülés idején az amerikai nem pénzügyi vállalatok a beruházásaik finanszírozásához saját, belsőleg generált forrásokat használtak; tőkecélú költésük 90%-a visszatartott profitból származott. Az éles kontraszt idején, az 1995–2000 közötti években a tőkeakkumulációhoz vagy a fúziókhoz – akvizíciókhoz használt külső forrásokból történő kölcsönvétel, a történelemben a legmagasabb szintet érte el. Lucarelli: *i. m.* 2012. 432.

javulásával. Mivel az amerikai engedékeny monetáris politika nyomán, a pénzügyi piacokon éppen akkor keletkezett erőteljes gazdaság-hatás, amikor a nettó privát megtakarítás negatív volt az Egyesült Államokban. Ennek láttán Lipietz joggal óvott az ebből adódó új problémáktól: „pontosan itt van a következő veszély: abban a kapitalista világban, amelyben nincs fordista típusú újrabefektetés, van viszont „flexibilis” munkapiac, ott a pénzfelesleg nem a munkában és az árujavakban idéz elő áremelkedést, hanem a pénzügyi eszközök árát inflálja”.²³

A finanszírozást erősítő folyamat volt a pénzügyi piaci erőviszonyok átstrukturálódása. Guttman megjegyzi, hogy a kereskedelmi bankok indirekt forrásellátásával szemben erőteljes kiszorító hatást gyakoroltak a nyugdíjalapok, a viszontbefektetési alapok, a fedezeti alapok és a részvénytőke-alapok.²⁴ A finanszírozás logikájának másik fontos bázisa a derivatív piacok exponenciális növekedése.²⁵ A finanszírozás a legmélyebb változásokat a kereskedelmi bankok működésében hozta. Stockhammer arra hívja fel a figyelmet, hogy a tradicionális piacokat elvesztő kereskedelmi bankok besorolták magukat a *spekuláció örvényébe-forgatagába*. A pénzügyi deregulációt követően elkezdtek elköteleződni a pénzügyi piaci közvetítés iránt, s elkezdtek kiterjeszteni tevékenységüket olyan funkciók felé, amelyek korábban a befektetési bankok zárólagos tereumaiban voltak.²⁶ Az 1980-as évek elejétől a kereskedelmi bankok egyre inkább az összeolvadások és vállalatvásárlások közvetítőivé váltak. Hogy finanszírozhassák saját kölcsönnyújtásukat likvid kötelezettségek beáramlásának vonzásával, a kereskedelmi bankok pénzügyi közvetítőként működtek azáltal, hogy kölcsönt vettek fel a rövid lejáratú pénzpiacokon, hogy azt hosszú távra kihitelezhessék. Ezek a fokozottan áttételes műveletek megkövetelték *likvid tartalékok felhalmozását*, hogy elkerülhessék a potenciális bukást. Következésképpen a kereskedelmi bankok, elköteleződve olyan funkciók iránt, amelyek normális körülmények között a befektetési bankokhoz kötődnek, arra kényszerültek, hogy kiegyensúlyozzák a likviditás parancsát a fizetőképesség követelményével. Ezzel élesen szemben a befektetési bankok a nyílt piacokon vettek fel kölcsönt, s kisebb tőkemegfelelőségi rátát igényeltek, mivel specializálódtak a rövid lejáratú értékpapírokba irányuló befektetésekre. Figyelemre méltó Lapavitsas véleménye: állítása szerint, feltételezve a befektetési bankok által gyakorolt funkciókat, a kereskedelmi bankok sebezhetőbbek voltak a betétek bankrohhalmmal fenyegetése révén, a fizetőképтелenség eseményei során.²⁷

Panitch–Konings kiemeli, hogy az „árménybankrendszer” megjelenése a deregulált pénzügyi rendszer fejleménye volt, különösen a Glass–Steagall-törvény hatálytalánítását követően. A pénzügyi kötelezettségek bonyolult hálójára a pénzügyi áttétel piramisára épült rá, amelyben a kereskedelmi bankok „speciális” befektetési mechanizmusokat (special investment vehicle – SIV) alkottak,

²³ A. Lipietz: *The fortunes and misfortunes of post-Fordism. = Phases of Capitalist Development*. Palgrave MacMillan, New York 2001. 35.

²⁴ R. Gutmann: *Asset bubbles, debt deflation and global imbalances*. International Journal of Political Economy Vol. 38(2009). 47.

²⁵ A derivatív megállapodásokat eredetileg olyan eszközöknek tekintették, amelyek segítségével a kockázat csökkenthető pénzügyi arbitrázs révén, s ezért a derivatívokat egyre inkább a spekuláció eszközeként alkalmazták. Warren Buffett-nek tulajdonítják a megjegyzést, hogy a derivatív megállapodások a „tömegdestrukció” eszközeivé váltak.

²⁶ E. Stockhammer: *Financialisation and the Slowdown of Accumulation*. Cambridge Journal of Economics Vol. 28(2004). No 5. 726.

²⁷ Természetesen pontosan ilyen elválászás történt a kereskedelmi és befektetési bankok között, ami életre hívta az amerikai Glass–Steagall-törvényt az 1929–1933-as válság során. Ennek a törvénynek a hatálytalánítása 1999-ben újra létrehozta azokat a kritikus kondíciókat, amelyek az 1930-as években érvényesültek, s amelyekről sok közgazdász azt állítja, hogy az egyik fő okozói voltak az újabb válság kitörésének és prolongálásának. C. Lapavitsas: *Financialised Capitalism: Crisis and financial expropriation*. Historical Materialism Vol. 17(2009). No 2. 135.

amelyek az amerikai jegybank szabályozó rendszerének látóterén kívül léteztek.²⁸ A pénzügyi innováció e típusának a bankok mérlegére expanziós hatása volt, s erőteljesen megnövelte a nagyobb áttétel lehetőségét. Ebben az értelemben az árnyékbankrendszer tekintélyes növekedése a „hivatalos regulációs rendszer” vadhajításának is tekinthető. Gowan nem véletlenül hangsúlyozza, hogy a regulált bankrendszer pénzügyi közvetítőként működött, hatalmas díjakat és közvetítői költségeket felhalmozva az árnyékbankrendszer számára.²⁹

Ezeket a tranzakciókat túlnyomóan a *tőzsdén kívüli* (over-the-counter – OTC) hitelderivatíva *piacokon* bonyolították le lefedett adósság kötelezettség (collateralized debt obligations – CDO) formájában. Kregel a következők szerint fogalmazta meg az árnyékbankrendszer fő jellemzőjét: „Így az 1980-as évek ingatlanpiaci válságából kifejlődött bankrendszer a továbbiakban elsődlegesen nem üzleti hitelnyújtóként szolgált, s jövedelme elsősorban nem a nettó kamatréstől függött. Ehelyett a rendszer a bankok ama képességén alapult, hogy mennyire képesek tulajdonosi kereskedéssel profitot generálni, valamint díjakból és közvetítői költségekből jövedelmet realizálni.”³⁰

Crotty szerint az 1990-es és a korai 2000-es évek pénzügyi piaci spekulációs fellendülése felkocozta a pénzügyi tőke iránti állandósuló keresletet s az igényt a további dereguláció iránt, ami viszont megerősítette a bankok közötti versenyküzdelmet a pénzügyi innováció minden korábbinál bonyolultabb formáival. A hitelezési expanzióra vonatkozó intézményi akadályok eltávolításával növekedett a bankok kockázati kitettsége. Ez abban csúcsosodott ki, hogy az amerikai tőzsdéfelügyelet (Stock Exchange Commission – SEC) egyetértett azzal, hogy az áttétel hivatalos szintjét a tőke 12-szereséről a 40-szeresére emeljék 2004-ben. A fölös likviditás előtt megnyílt az út, ami előidézte az eszközárak túláradó emelkedését. Mivel a kölcsönvétel növekvő arányban rövid lejáratú volt, és egyben fokozottan likvid is, így a befektetési bankok kitétté váltak ama nagyon reális lehetőségnek, hogy az eszközárak esésekor vissza kell hogy térjenek az áttétel csökkentéséhez.³¹

A Glass–Steagall-törvény hatályalanítását követően (amely jogilag megerősítette a hitelnyújtás elválasztását az értékpapírjegyzéstől), a kereskedelmi bankok így kiterjesztették a hitelnyújtást a „keletkezetteti és elosztani” új banki modell révén. A kereskedelmi bankoknak megengedik a kölcsöntőke jegyzése iránti elköteleződést. Ez burkoltan azt jelenti, hogy a kereskedelmi bankok keletkeztethetnének hitelnyújtást és rövid időn belül (1 hónap) *eladnák ezeket a biztosított adósságkötelezettségeket a másodlagos kötvénypiacokon*. Az esetek többségében ezek a másodlagos piacok maguknak a bankoknak a fiálái voltak. Ez az értékpapírosítás folyamatából eredt, amely egyben az árnyékbankrendszer kialakulásának forrásaként is tekinthető.³²

Crotty (2009) arra is utal, hogy a lefedett adósságkötelezettségek (CDO) nagyon *vonzó eszközzé* váltak, mivel azok mérlegén kívül tarthatók a kereskedelmi bankokban, s ezért mentesülnek

²⁸ L. Panitch – M. Konings: *Myths of Neoliberal Deregulation*. New Left Review, Vol. 57(2009). 75.

²⁹ P. Gowan: *Crisis in the Heartland*. New Left Review, Vol. 55(2009). 13.

³⁰ J. Kregel: *Minsky's cushions of safety*. Levy Economics Institute of Board College. Public Policy Brief No. 93(2008). New York 2008. 10.

³¹ J. Crotty: *Structural causes of the global financial crisis: a critical assessment of the new financial architecture*. Cambridge Journal of Economics, Vol. 33(2009). No 4. 568.

³² Davidson (2008) fontos követelményt fogalmaz meg e piac működésével kapcsolatban: „az értékpapírosítás érdekében – azaz hogy likvidd é tehetők legyenek a jelzáloghátterű eszközök csoportjai –, a jegyzők arról kell hogy biztosítsák a vevőket hogy maguk a jegyzők »piacteremtőként« funkcionálnak ezeknek az eszközöknek a piacán. A »piacteremtő« (market-maker) olyan intézmény, amely garanciát követel az eszközök birtokosaitól arra, hogy ezeknek az eszközöknek az újraeladási piaca mindig jól szervezett, és rendben működő” (i.m. 671.).

mindenféle tőketartalék-képzési követelménytől.³³ Egész egyszerűen a kereskedelmi bankok felfedezték, hogy a „keletkeztetni és elosztani” modell előfeltételezhetően *felszabadítja őket a likviditáshiány korlátai alól* annak érdekében, hogy folytassák hitelnyújtásuk expanzióját. Ez a nyilvánvaló tévedés újra megerősítést nyert ama nézet által, hogy a kereskedelmi bankok mérlege végtelenig likvid lenne. Mindaddig, amíg a hitel olcsó és bőséges, s mind az ideig, amíg a jelzáloghárterű eszközök kibocsátásának megtérülése szintén magas. Más szavakkal: mindaddig, amíg az amerikai lakóingatlanpiac fellendülése folytatódik, és a hitel olcsó, a pénzügyi technológia eme típusai hitelesíthetőek-igazolhatók. A strukturált befektetési mechanizmusok (structured investment vehicles – SIV), amelyeket a kereskedelmi bankok hoztak létre, növelték a pénzalapokat a pénzügyi piacokon annak érdekében, hogy vásárolhatók legyenek az értékpapírosított eszközök.³⁴

Ezek az új pénzügyi instrumentumok szorosan kapcsolódtak a jegyzési megállapodások bonyolult hálózatának rendkívüli mértékű növekedése folytán, vagyis a derivatívok révén, amelyek a befektetési bankok által kibocsátott hitelbukási csereügyletekként ismertek (credit default swaps – CDS). Ezek a derivatívok arra terveztettek, hogy biztosítási formaként funkcionáljanak a partneri bukással szemben, ám ezek hamarosan a spekulációs instrumentumaivá váltak. Lapavitsas (2009) kiemeli, hogy a CDS-piac nagyon gyorsan felnövekedett. 2005 júniusa és 2007 júniusa között a CDS-kereskedelem volumene 10211 ezer milliárd dollárról 42850 ezer milliárd dollárra növekedett.³⁵ Az eszközfedezetű strukturált értékpapírokkal kapcsolatos spekulációs eufória teljes nagysága megragadható e piac teljes méretével, amely 2007 decemberében 62 ezer milliárd dollárra volt becsülhető, ennek ellenére a biztosított eszközök teljes értéke – becslés szerint – csupán 5 ezer milliárd dollárra volt tehető. Más szóval a kintlevő strukturált értékpapír-csomagok több mint 80%-a *tisztán spekulációs jellegű volt*. Crotty ebből messzemenő következtetésre jutott, mivel szerinte 2007 elejére a CDS-piac *gigantikus kaszinóvá* változott, ami hozzájárult az AIG biztosítótársaság, valamint a Bear Stearns és a Lehman Brothers befektetési bank lehanyatlásához.³⁶

A finanszírozás politikai gazdaságtani összefüggései

A finanszírozást radikális nézetek alapján kritizálók (Bresser-Pereira, Chesnais) úgy vélik, hogy a kereskedelmi globalizáció szükséges fejlemény volt, a pénzügyek területén a globalizációt korlátozni lehetett volna. A kereskedelmi globalizációt alátámasztotta a szállítási és kommunikációs költség és idő csökkenése a nemzetközi kereskedelemben és a nemzetközi termelésben. A pénzügyi globalizációt és finanszírozást szükségtelennek gondolják, hovatovább a gazdasági fejlődés természetellenes elhajlásának bélyegzik. E nézet radikális karakteréről sokat elárul Chesnais véleménye: „a pénzügyi szféra reprezentálja a tőke fejlett támadó éhét; azt a területet, ahol a műveletek a mobilitás legmagasabb fokát érik el; az a szféra, ahol a munkóterhek prioritásai és a világ szükségletei közötti szakadék a legakutabb”.³⁷

³³ Crotty: *uo.*

³⁴ Mason véleménye szerint: az évente kibocsátott eszközhátrű értékpapírok értéke néhány milliárdos összegről az 1990-es évek végére kétezer milliárd dollár összegűre duzzadt, amikor a buborék kipukkadt. P. Mason: *Meltdown: The end of the age of greed*. Verso Press, London 2009. 93.

³⁵ *Uo.* 136.

³⁶ Crotty: *i.m.*

³⁷ F. Chesnais: *La Mondialisation du Capital*. Syros, Paris 1994. 206.

Ha a pénzügyi globalizáció feltartóztatását kissé idealisztikus gondolatnak tartjuk is, mégsem mellőzhetjük a finanszírozás politikai és gazdasági gyökereinek további keresését. A politikai gazdaságtan művelői a tőkés piacgazdaság működésében régóta megkülönböztetik a tőkés vállalkozókat a tőkés járadék-várományosoktól. Az ún. aktív tőkés (vállalkozó) jövedelmüket (elsősorban a profitot) közvetlenül a tőkéből származtatják, amihez innováció kötődik; a járadék-várományosok vagy inaktív tőkés a jövedelmüket közvetve szerzik a tőkéből (alapvetően kamat, osztalék és befektetési hozamjáradék formájában). A pénzügyi liberalizáció és dereguláció eredményeként kialakult a pénzügyi piaci szereplőkből *egy új réteg, amelynek tagjait nevezhetjük financialistáknak is. Ide tartoznak a vállalatok felső pénzügyi vezetői, a pénzügyi piaci kereskedők, a pénzügyi intézmények ügyvezetői, elemzők és tanácsadók.* A financialisták bért, bónuszt, részvényopciót kapnak szolgálataik kompenzációjaként. E harmadik réteg jövedelme az itt munkálkodó aktorok technikai, menedzseri és kommunikációs tudásuk *relatív monopóliumából származik.*

Bresser-Pereira (2010) fontosnak tartja e nagy horderejű változás előzményeinek exponálását. Szerintük tekintetbe kell venni két olyan változást, amely az 1970-es években történt a tőkés versenygazdaságban: az egyik az üzleti korporációk profitrátájának csökkenése, a másik az a hosszabb távú átalakulás, amelynek keretében a klasszikus (tulajdonosi) kapitalizmusból professzionális (menedzseri) vagy regulált kapitalizmus lett. Míg a korábbi rendszerben a tőke a termelés stratégiai tényezője volt, addig az új rendszerben a technikai, adminisztratív és kommunikációs tudás játszik stratégiai szerepet. A harmadik réteggént bemutatott *professzionális vagy technobürokratikus aktorok, azaz a financialisták a szabad pénzalapokkal rendelkező egyéni és intézményi befektetők nevében kereskednek, ezért díjazásként bért vagy teljesítmény-bónuszt kapnak.*³⁸ A finanszírozás kritikusai a fentebb leírtak alapján beszélhetnek arról, hogy forrástulajdonnal rendelkező járadék-várományosok és a financialisták szoros együttműködése lett a finanszírozás szilárd alapja.³⁹

Az amerikai gazdaságban, az 1970-es években a bérek súlyának növekedése és a nyersanyagárak drasztikus emelkedése miatt a profitráta csökkent, a profit volumene mérséklődött. Ez a változás utat nyitott annak az átmenetnek, aminek keretében *a tőke helyett a tudás vált a termelés stratégiai tényezőjévé.* A pénzügyi liberalizációt és deregulációt követően a tőke kínálata bőségesé vált, vagy más szóval: a járadék-várományosoktól az aktív (vállalkozó) tőkés felé áramló hitelkínálat (a hatékony reálberuházási kereslet szükségessége miatt) meghaladta az iránta való szokásos keresletet. Az említett tényezők együttesen azt jelentik, hogy a profitráta kell hogy kisebb legyen, vagy a béreknek kell lassabban növekedni a produktivitási rátánál, vagy a kettő kombinációjának kell érvényesülnie, hogy teret nyithassanak a tudásalapú hozamrészesedésnek. A finanszírozás térhódításában bizonyosan szerepe volt a profitráta 1980-as évek közepéig tartó mélyrepülésének, ami kiváltotta a járadék-várományosok elégedetlenségét, ami a jövedelemelosztási arányok jelentős átrendeződéséhez vezetett. Lucarelli ennek kapcsán megjegyzi, hogy a pénzügyi dereguláció megteremtette annak objektív feltételeit, hogy *a finanszírozás logikája fölébe kerekedjen a „finanszírozási elnyomás” korábbi keynesi politikájának.* Az állami reguláció által elhelyezett korlátok eltávolításával megteremtődtek a keretek a finanszírozás létrejöttéhez és kiteljesedéséhez.⁴⁰

³⁸ Bresser-Pereira: *i. m.* 24.

³⁹ Uo. 27.

⁴⁰ Lucarelli: *i. m.* 2012. 432.

Az 1990-es évektől a pénzügyi piacokon megjelenő fölös likviditással (óriási beáramló forrástömeg) szemben, a pénzügyi kereskedők új, bonyolult és homályos kockázattartalmú pénzügyi termékeket állítottak. Ezeket az „innovációkat” mindenáron pozitívnak kellett láttatni, s ehhez a gyakran félrevezető művelethez a hitelminősítő ügynökségek is partnerek voltak. Eme pénzügyi innovációk, kombinálódva a spekulációval, jelentősen növelték a pénzügyi intézmények jövedelmét, a financialisták bónuszait, valamint a járadékvárományosok tulajdonában lévő pénzügyi eszközök értékét. Amikor látjuk a világszerte felhalmozott pénzügyi vagyon horribilis nagyságát, a pénzügyi és eszközbefektetési szolgáltatások gyors aránynövekedését a nemzeti teljesítményen belül, a járadékvárományosok növekvő hozamait, a financialisták csillogászati nagyságú keresményeit, akkor el kell döntenünk, hogy mindez a piacok által legitimált valós érték vagy a financializáció által kreált fiktív gazdagság. A radikális nézeteket valló kritikusok úgy vélik, hogy a 2007–2009-es globális pénzügyi válság eloszlatta a kétségeket a gazdagság mibenlétét illetően. A mérgezett papírok által okozott sok tízezer milliárd dolláros veszteség teljességgel nem magyarázható a rendszeresen visszatérő (ciklikus) válságok logikája alapján. Ítéletünkben bizonytalanok vagyunk, mert senki nem tudja, hogy a hatalmasra duzzadt pénzügyi vagyonban mennyi valóban fiktív (piacképtelen) tétel van. Arra azonban nincs alapunk, hogy a financializáció nyomán felhalmozódott pénzügyi vagyon egészét fiktívnek, azaz művi gazdagságnak minősítsük.

Szembe kell nézni a financializáció nyomán kialakult új jövedelemelosztási arányok megannyi ellentmondásával. Bár látszólag a financialisták fő célja cselekedni a járadékvárományosok érdekei szerint, e cél azonban aligha teljesülhet konfliktusok nélkül. A financialisták között döntő szerepük van a befektetési közvetítőknek, akik/amelyek saját rövid távú profit- és díjazási érdeküket tartják mérvadónak és követendőnek. A strukturált befektetési instrumentumok forgalmazásakor a befektetőközvetítők rendre az értékpapírok és csomagjaik azonnali továbbértékesítésében és a kockázat továbbhárításában érdekeltek. Ilyen körülmények között a járadékvárományosok hozamvétele közvetlenül függeni fog a financialisták rövid távú érdekeitől. A financializáció nyomán jelentős változások mennek végbe a különböző rétegek jövedelemrészesedési arányaiban. A leggyorsabban a financialisták részesedése nő, ami többek között testet ölt a díjazás, a bónuszok, a kapott opciók, a pénzügyi vagyon értékelmelkedése, az árfolyamnyereség alakjában. A pénzügyi gazdaságban létrejövő vagyon és a működés során keletkező jövedelem többsége a népesség egyre kisebb hányada kezében összpontosul.

A vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek fokozódása indíthatta a Global Risk pénzügyi válságokat analizáló kerekasztal némely résztvevőjét arra, hogy a pénzügyi válság egyik kulcsmozzanata, a túlzott és engedékeny jelzáloghitelezés mögött a középosztály lecsendesítésének szándékát lássa. Harrison úgy véli, hogy a középosztály tagjai számára nyújtott bizonytalan hitelekkel azok kiengesztelését kívánták elérni. Ezen a ponton megkerülhetlenné válik az ideológiai megfontolások figyelembevétel. A laza hitelezési standardok, a regulátorok hatékony szabályozási képességének hiánya, az önszabályozás erejébe vetett hit, azaz a piaci fundamentalizmusba vetett bizalom megingása, a siker egyoldalú díjazása a kudarc szankcionálásának hiányával párosulva, mind-mind ideológiai természetű hiányosságok és konfliktusok, amelyek rövid távú megoldására kevés az esély.⁴¹

Taleb gyorsan híressé vált művének kivonatában megsemmisítő kritikát mond a financializáció nyomán kialakult tőkés gazdaság működési mechanizmusáról s annak belső

⁴¹ Global Risk: *New Perspectives and Opportunities* (2011). Globalization Trend Lab. 10.

gyengeségeiről. Az *első* alapelvben annak szükségességét rögzíti, hogy ami törekeny, annak akkor kellene eltörni, amíg kicsi. E meglátással szembeáll a „too big to fail” elvvel, mondván, hogy semmi nem válhat oly nagygyá, hogy ne bukhasson meg. Nehéz vitatkozni ama felismeréssel, hogy a gazdasági élet evolúciója azokat segíti, akik/amelyek a legnagyobb rejtett kockázatot hordozzák, s ezért a legtörekenyebbek, mégis ezek válnak a leghatalmasabbakká.⁴² A *második* princípium azt a követelményt rögzíti, hogy nem szabad a veszteségeket társadalmasítani, miközben a nyereségek privát tulajdonban vannak. A válság során megmentett szereplők kíségetése sosem lehet ellenérték nélküli, a megmentett entitások államosítása elkerülhetetlen. A *harmadik* elv szerint a súlyos működtetési hibák miatt legitimitásukat veszített szakértők lehetőleg ne járjanak élen a hibák (hovatovább a visszaélések) felszámolásában. A „piaci rendtelenséget” okos és tisztakezű piaci aktorok számolják fel. A *negyedik* alapelv szerint minden helyzetben találunk olyan „hozzáértőket”, akik mindenkor képesek „profitot” kimutatni, miközben magukat óvatosnak és megfontoltnak szeretnék láttatni. A pénzügyi piacok világában se létezhesse negatív ösztönzők nélkül. A működtetés konzekvenciái egyszerre vonzzanak jutalmat és büntetést. Az *ötödik* princípium a bonyolultság és az egyszerűség társításának szükségességét szögezi le. A globalizációból és a fokozottan hálózatosított gazdasági életből származó bonyolultságot szükséges volna ellensúlyozni a pénzügyi termékek egyszerűségével. A bonyolult pénzügyi és gazdasági rendszert gyakran a tehetetlenségi nyomaték és a redundancia élteti hosszabb távon is. Az áttétel túlzott mértékű alkalmazása, a piaci szereplők okozta irracionális túlradás, a folyamatosan újraképződő tőkepiaci buborékok mind ennek a példái.

A *hatodik* elv a bonyolult derivatív megállapodások pénzügyi rendszerből való kivonását proponálja, mivel sok piaci szereplő nincs tisztában azok valódi tartalmával. A befektetőket óvni kell az átláthatatlan strukturált eszközök vásárlásától, az óvatlan és befolyásolható regulátoroktól s a rendkívül kockázatos csomagok elméleti megalapozóitól. A *hetedik* elv a bizalom elvesztéséről és visszaszerezhetőségéről szól. A zuhatagszerű piaci híresztelés a bonyolult pénzügyi rendszerek terméke, s mint folyamatot a kormányzatok sem képesek megállítani, következésképpen a kormányzatnak nincs feladata a bizalom helyreállításában sem. A *nyolcadik* alapelv arra utal, hogy a pénzügyi áttétel fokozása nem alkalmas a túl nagy áttétel okozta problémák orvoslására. A túlzott eladósodás sosem időleges zavar, hanem strukturális probléma, amit csak az áttétel mérséklésével lehet rendbe hozni. A *kilencedik* elv nem kevesebbet kezdeményez, mint a gazdasági élet definancializálását. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a piac nem biztonságos értékek tárháza, mindig számolni kell a bizonytalansággal. A piaci szereplők aggodást kell hogy tanúsítsanak saját üzletükkel kapcsolatban (amelyet ők irányítanak), ám ezt nem tehetik meg befektetéseikkel kapcsolatban (amelyeket nem irányítanak). A *tizedik* princípium értelmében ez a válság nem korrigálható felszíni javítgatásokkal, kisebb alkotóelemek cseréjével. Új, jobb „anyagból” újra létre kell hozni a pénzügyi rendszer konstrukcióját. Az adósságot részvénné kell konvertálni, tiltani szükséges a hitelből finanszírozott vállalatvásárlásokat, vissza kell fogni az irreálisan nagyra duzzadt bónuszokat, s meg kell tanítani az embereket navigálni a sokkal kevésbé biztonságos világban.

⁴² 1970-ben az amerikai befektetési bankok még egyszerű partnerségi társulások voltak, az 1990-es évek végén valamennyien tőzsdei vállalatok, egyenként sok ezermilliárd dolláros pénzügyi vagyon tulajdonosai s hatalmas pénzügyi piaci forgalom lebonyolítói. N. N. Taleb: *Ten principles for a black-swan-robust world*. Financial Times com April 7(2009).

A pénzügyi válság új vonásai és a finanszírozás hatása

A 2007–2009-es globális pénzügyi válság több fontos tekintetben nem szokásos jellegű volt. Ez olyan periódust követően történt, amikor úgy látszott, hogy a feltörekvő gazdaságokból kiinduló pénzügyi válságok és a kockázati szint is mérséklődik.⁴³ Ez a válság továbbá egy olyan időszakot követően következett be, amelyben tartósan magas növekedés s alacsony jövedelmi volatilitás, valamint tartósan alacsony infláció volt a jellemző (a nagy nyugalom – „great moderation” időszak), legalábbis sok fejlett gazdaságban.

A pénzügyi válságok története arra mutat, hogy a pénzügyi deregulációt általában pénzügyi innovációk követik. Eme innovációk közvetlenül vezethetnek nagyobb kockázathoz, ami emeli a pénzügyi hibázás valószínűségét. Az utóbbi években sok országban megszüntették azt a regulációt, amely korlátozta az ország bankjai által végezhető tevékenységek körét. Az egyik magyarázat ezekre a szabályozási reformokra, hogy az eszközök és források nagyobb diverzifikációját teszi lehetővé, ami a sokkoknak ellenálláshoz szükséges.⁴⁴

Mint ahogy Gorton–Metrick utalt erre, a 2007–2009-es pénzügyi válság olyan esemény volt, aminek megtörténte nem lehetett számítani, mégis bekövetkezett. Kevesen gondolták, hogy az amerikai gazdaság valaha rendszerszerű krízist él át újra; vagy azt sem lehetett gondolni, hogy az globális válságba fordul át. Ez a válság mind mélységét, mind horizontját tekintve precedens nélküli volt. A pénzügyi piaci kereskedésben részt vevőkön kívül csak kevesek érzékelték, hogy a válság banki pánikkal kezdődött, a rövid távú pénzügyi instrumentumok forgalmában, különösen az eladási és visszavásárlási (repo) megállapodásokkal kapcsolatban s az eszközfedeztetű pénzügyi kereskedelmi papírokkal összefüggésben. Ezek a piacok oly nagyra váltak, hogy a befektetők rövid távú hitelei megújításának elutasítása azt jelentette, hogy a nagy pénzügyi vállalkozások – eszközök eladásával – kellett hogy megkíséreljék a cash előteremtését. Az eszközárak lezuhantak. Az egész amerikai pénzügyi rendszert a szétolvadás fenyegette.⁴⁵

Ezen a ponton különös megvilágításba kerül a „túl nagy, hogy elbukhasson” sokat vitatott elve. Greenspan szerzőtársaival együtt bírálja a nagyra nőtt pénzügyi intézmények kockázatérzékelésének hiányosságait. Szerintük a pénzügyi vállalatok olyan kockázatot vállaltak, amelyet képtelenek lehetnek előre látni s a válság kezdetén időben korlátozni. Ők úgy hitték, hogy ugyanakkor az egzotikus pénzügyi termékekkel szembeni kielégíthetetlen kereslet képessé teszi őket arra, hogy portfólióik nagy részét – veszteség nélkül – értékesítsék. Ők hibát követtek el; elmulasztották annak felismerését, hogy a mérleg-likviditás effektív keresletté konvertálása nagyrészt a kockázati tartózkodás fokának függvénye.⁴⁶

⁴³ J. B. Taylor: *Getting off Track: how government actions and interventions caused, prolonged and worsened the financial crisis*. Hoover International Press, Stanford 2009. 38–39.

⁴⁴ Az Egyesült Államokban a Glass–Steagall-törvény (1933) korlátozta a kereskedelmi banki bennfoglaltságot a befektetési bankokban, amit azonban 1999-ben feloldottak. Ez megszüntette a vegyes kereskedelmi és befektetési bankműködés korlátozásait, s megengedte a kereskedelmi bankoknak és biztosítótársaságoknak, hogy befolyjanak a tradicionális banki szolgáltatásokba. M. Adalet: *The effects of financial structure on crises: universal banking in interwar Europe*. Working Paper (2007)

⁴⁵ 2008 őszén a 13 legfontosabb amerikai intézmény közül 12 egy-kéthetes időszakra a bukás kockázatával nézett szembe. A piaci partnerek likviditását és szolvenciáját érintő bizalom elvesztése a cash elrejtéséhez és a bankhitelezés visszametszéséhez vezetett. A hitelpiacok befagytak, a reáltoke-beruházások zuhanásszerűen csökkentek. Gorton–Metrick: *i. m.* 3.

⁴⁶ A. Greenspan – N. G. Mankiw – J. C. Stein: *The Crisis*. Brookings Papers on Economic Activity Spring(2010). 230.

A pénzügyi vállalkozásra vonatkoztatva a „túl nagy ahhoz, hogy elbukjon” vagy még alkalmasabb kifejezéssel: „túlzottan beágyazott a kölcsönkapcsolatok révén ahhoz, hogy gyorsan felszámolják” elvet súlyos konzekvenciákkal kell számolni. A makrogazdaság szűkös megtakarításának produktív felhasználását veszélyezteti, amikor *a pénzügyi vállalatokat hibáik miatt támogatják* az adófizetők pénzéből, s felruhazzák a rendszerszerűen fontos intézmény rangjával. Egyet kell érteni Stern véleményével, aki azt tartja, hogy „a hitelezők folytatják eme pénzügyi intézmények kockázatvállalásának alulárázását, túlfinszírozzák azokat, s képtelenek effektív piaci fegyelmet biztosítani. Szembesülve a túl alacsony árakkal a rendszerszerűen fontos vállalatok túl sok kockázatot fognak vállalni.”⁴⁷ *Ezek a vállalatok azt a szűkös megtakarítást szívják fel, amit a csúcstechnológiákba kellene befektetni ahhoz, hogy az egységnyi időre jutó kibocsátás és az életszínvonal folyamatosan növekedjen.*

Azok a vállalkozások, amelyeket megmentenek, rendelkeznek kompetitív piaccal és tökeköltség-előnyökkel, bár nem szükségképpen hatékonysági előnyökkel, ama vállalatokkal szemben, amelyeket nem tekintenek szisztematikusan fontosnak. Berger-Humphrey szerint, éveken keresztül a *központi bank* gondoskodott a legnagyobb pénzügyi intézmények *szakadatlan méretnövekedéséről*. Ugyanakkor a jegybank nem volt képes feltárni a méretgazdaságosságot a mérsékelt nagyságon túli bankméreteknél.⁴⁸ Ebben a vonatkozásban elgondolkodtató Greenspan korábban megfogalmazott értelme: „a növekedéssel és konszolidációval megformált megabankok növekvően bonyolult entitások, amelyek potenciálisan szokatlanul nagy, szisztematikus kockázatot hozhatnak létre mind a hazai, mind a nemzetközi gazdaságban, ami bukásukat is okozhatja.”⁴⁹

A válságok többségének közös előjeleként tekinthető a pénzügyi liberalizáció és a jelentős hitelexpanzió. Ezeket követi a részvényáraknak a normál körülmények között történelmi jelentősebb mértékű emelkedése. Az ingatlanok és más eszközök ára szintén jelentősen növekszik. Bizonyos ponton a buborék kipukkad, a részvény- és ingatlanpiac pedig összeomlik. Allen és Gale fellendülés-tönkremenés modellje abból indul ki, hogy az ingatlan- és részvénypiac sok befektetője a beruházható pénzalapokat külső forrásokból szerzi. *Amennyiben a pénzalapok végső juttatói képtelenek megfigyelni a befektetés karakterisztikáit, akkor klasszikus eszközhelyettesítési problémával állunk szemben.* Az eszközhelyettesítés növeli a kockázatos eszközökön nyerhető befektetési megtérülést, s arra készíti a befektetőket, hogy az árakat felverjék azok fundamentális értéke fölé. Az eszközárak kritikus determinánsa így a pénzügyi rendszer által szolgáltatott hitel volumene lesz. A pénzügyi liberalizáció azáltal, hogy expanziót idéz elő a hitelek volumenében, és bizonytalanságot okoz a hitelexpanzió jövőbeli útját illetően, buborékhoz vezet az eszközárakban.⁵⁰

Az eszközárbuborékok önerősítő ciklusként jellemezhetők, amelyben az áremelkedés újabb áremelkedést indukál, ha azonban az eszközárak változási szintje erősödően a gazdasági fundamentumok vonalán kívülre kerül, akkor a buborék egyre vékonyodik, s végül kipukkad. Ez

⁴⁷ G. H. Stern: *Addressing the Too Big Fail Problem. Statement before the Committee on Banking, Housing and Urban Affairs.* US Senate Washington, May 6 (2009). 56.

⁴⁸ A. N. Berger – D. B. Humphrey: *Bank Scale Economics, Mergers, Concentration and Efficiency: the US Experience.* Wharton Financial Institutions Centre. Working Paper, June(1994). 94-125.

⁴⁹ A. Greenspan: *The Evolution of Bank Supervision.* Speech before the American Bankers Association, Phoenix, October 11. (1999). 6.

⁵⁰ F. Allen – D. Gale: *Bubbles and Crises.* Economic Journal Vol. 110(2000). 241.

volt a jellemzője az 1990-es évek végén a dotcom-buboréknak, amikor is a befektetőket elbűvölte az új technológiák ígérete, és felverték a technológiai részvények árát, messze túlmenve a profítnövekedés megalapozott kilátásain. Az egyes részvények némelyike összeomlott, s végül a technológiai részvények többsége lehanyaglott. A lakásingatlan-buborék esetében, némely piacon az árak oly magasra emelkedtek, hogy elfojtották a keresletet.

A vizsgált pénzügyi válság magyarázatához segítséget ad Minsky teóriája, amely a finanszírozást, a bizonytalanságot és a válságot. E nagy jelentőségű elmélet kapcsán jegyzi meg Arruda (2008), hogy „amikor Minsky vizsgálja a gazdasági stagnálást, s a pénzügyi tevékenységet a válság mozgatójaként azonosítja, akkor ő a pénzügyi kérdést alanyból az analízis tárgyává transzformálja”. Minsky előtt a gazdasági ciklusok irodalma a reál vagy termelési oldalra fókuszált – a kereslet és a kínálat közötti inkonzisztenciára koncentrálna. Eszerint a pénzügyi rendszer fokozódó instabilitása annak a folyamatnak a következménye, amelynek keretében a hitel és a pénzügyi instrumentumok egyre inkább függetlenednek a gazdaság reál oldalától: a termeléstől és kereskedelemtől. Minsky kimutatta, hogy nem csupán a gazdasági válságok, de a pénzügyi válságok is endogén tényezők a tőkés versenygazdaságban. *Minsky igazolta, hogy a nagyobb gazdasági válságok pénzügyi válságokkal kapcsolódtak egybe, amelyek ugyancsak endogének voltak.* Az ő nézete szerint „a lényegi különbség a keynesi és a neoklasszikus közgazdaságtan között a bizonytalanságnak tulajdonított fontosságban van”.⁵¹ A bizonytalanság érvényesülése mellett a gazdasági egységek *képtelenek fenntartani az egyensúlyt cash-fizetési kötelezettségeik és normál cash-forrásaik között*, mivel a két változó a jövőben érvényesül, a jövő pedig bizonytalan. Eszerint „a bizonytalanság bensőleg irracionális tényére van szükség, hogy a pénzügyi instabilitás megérhető legyen”.⁵² Amint a gazdasági egységek hajlamosak optimisták lenni hosszú távon, a fellendülés hajlamos euforikussá válni, akkor a gazdasági rendszer pénzügyi sebezhetősége szükségképpen erősödni fog.⁵³

Bresser-Pereira szerint a vizsgált pénzügyi válság közvetlen okai kifejezhetők a Minsky-modell segítségével: gyenge minőségű hitelbírálat, az áttétel féktelen alkalmazása, a pénzügyi innovációk lényegének csekély értéke, az adósságminősítés hibás rendszere, a jutalmazási gyakorlat fokozottan agresszív karaktere, ami készletet a mértékelen kockázatvállalásra és a rövid távú nyereség elérésére. Ezek a közvetlen okok természetesen nem magyarázhatók egyszerűen a természetes mohósággal. Ezek többsége következménye volt a pénzügyi piacok szabados deregulációjának, ama döntésnek, hogy nem szükséges regulálni a pénzügyi innovációkat. A reguláció csak romokban létezett, így a dereguláció s az innovációk nem regulálásának döntése a két fő tényező a válság magyarázatában.⁵⁴

A vizsgált válsághoz vezető események teljes összhangban vannak a buborék kialakulását leíró teóriákkal. Bikhchandani, Hirshleifer és Welch 1992-ben elméletet fogalmazott meg arról,

⁵¹ H. P. Minsky: *Financial Instability Revisited*. = Uó: *Originally Published* 1982. 128.

⁵² Uo. 120.

⁵³ Minsky (1992) munkájában még tovább ment: kifejtette saját „pénzügyi instabilitási tézisét”, s azt állította, hogy a piacgazdaságok elkerülhetetlenül generálnak buborékokat. Amikor jobb idők járnak, akkor a bankok növelik eszközeik kockázatoságát a magas megtérülés nyérése reményében, s egyre többet vesznek kölcsön, hogy finanszírozzák eme eszközöket, és növeljék profitabilitásukat. Minsky nézete szerint a pénzügyi piacok bennerejlően instabilak. H. Minsky: *The Financial Instability Hypothesis*. The Jerome Levy Economic Institute of Bard College. Working Paper No. 74(1992) May

⁵⁴ Bresser-Pereira: *i. m.* 17.

hogy a racionális egyének nyájszellemű viselkedése miként vezethet buborék kialakulásához. A modellben az egyének döntéseiket egyszerre alapozzák saját ítéleteikre és mások cselekedeteire. Ha az egyén megfigyeli, hogy maga körül mindenki egy bizonyos utat követ döntésében, akkor könnyen juthat olyan következtetésre, hogy azok mind korrekt választást végeznek, még úgy is, hogy ő az ellentétes választást érzi igaznak. A szerzők információs zuhatagnak nevezik azt a jelenséget, ahol mások cselekedeteinek megfigyelésekor az egyén megtagadja saját ítéletét. Azon a piacon, ahol az egyének megfigyelik mások cselekedeteit, ott a nyájszellemű viselkedés kijátszhatja a racionális egyén ítéletét. A „társadalmi fertőződés” e változata alkalmas annak bemutatására, hogy a házingatlan-tulajdonosok, a jelzáloghitelt nyújtók, a jelzálog alapú értékpapírok tulajdonosai, a regulátorok, a hitelminősítő ügynökségek – lényegében minden pénzügyi piaci szereplő – egyesülhetnek egy olyan buborékban, ami ex post egyértelműen kipukkad.

Megelőzhető lett volna-e az összeomlás, amely letarolta a globális pénzügyi piacokat? Az alkalmatlanul *alacsony pénzügyi közvetítői tőke* (azaz a tőkeáttétel túlzott mértéke), a megelőző két évtized virtuálisan megszakítatlan *prosperitása*, az alacsony infláció, a *mérsékelt* hosszú távú *kamatráták* tudatában kételkednünk kell az elkerülhetőségben. Ezek a gazdasági kondíciók szükséges és valószínűleg elégséges feltételei a buborék kialakulásának a jövedelemgeneráló eszközök piacán. A relatíve olcsó hitel hatalmas arányú beáramlása stimulálta az eszközárak emelkedését, amely tovább erősítette a még erősebb pénzügyi innovációt és az áttétel egyre magasabb szintjét. Ez az ördögi kör beleforgatta a pénzügyi rendszert az extra törekenység örvényébe. A pénzügyi válság kitörésekor azok a mechanizmusok omlottak össze, amelyek az utóbbi két-három évtizedben irányították a finanszírozás dinamikáját. *Ebben az értelemben a finanszírozás uralkodó szerepe a pénzügyi rendszerben a pénzügyi válság egyik legfontosabb befolyásoló tényezője lett, s mint ilyen valószínűsíthető hasonló válságok jövőbeli kialakulását, hiszen a krízis felszíni kezelése a mélyebb okokat nem szüntethette meg.*

The Role of Financialization in the Formation of Global Financial Crisis

Keywords: financialization, global financial crisis, deregulation, liberalization speculation, financial leverage

The article deals with a new model of market economy created in the past three decades, arising because of financial liberalization and deregulation and meant as the control of economic processes based on financial basis. Financialization represents a substantial move from direct investments to production capacities towards open financial markets. Critics of this process see as a main problem that financial economy becomes independent from production financialization creates an artificial financial economy. After financial liberalization and deregulation finance and speculation became more closely intertwined than ever. Leveraged financial speculation becomes very risky and limitless because financial leverage of institutions and the debt of financial investors increased out of proportion. As a result of all these factors financial institutions become extremely fragile. Analyzing cause and effect the author discusses the role of weak regulation, the political economy implications of financialization and its role in the rise of financial crisis. Final conclusions are not optimistic. According to the author's opinion the leading role of financialization in the financial system became one of the most important influencing factors of the financial crisis and as such there is a pronounced possibility of the initiation of similar crises, as the superficial treatment of the crisis did not eliminate its fundamental causes.

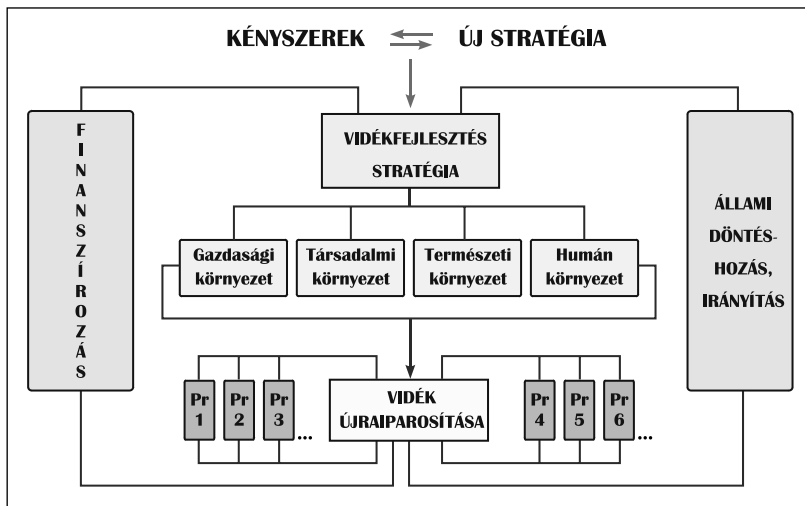
Iránymutató projektek érvényesülése a Tisza folyó völgyének fejlesztésében

Stratégiai modell kialakítása

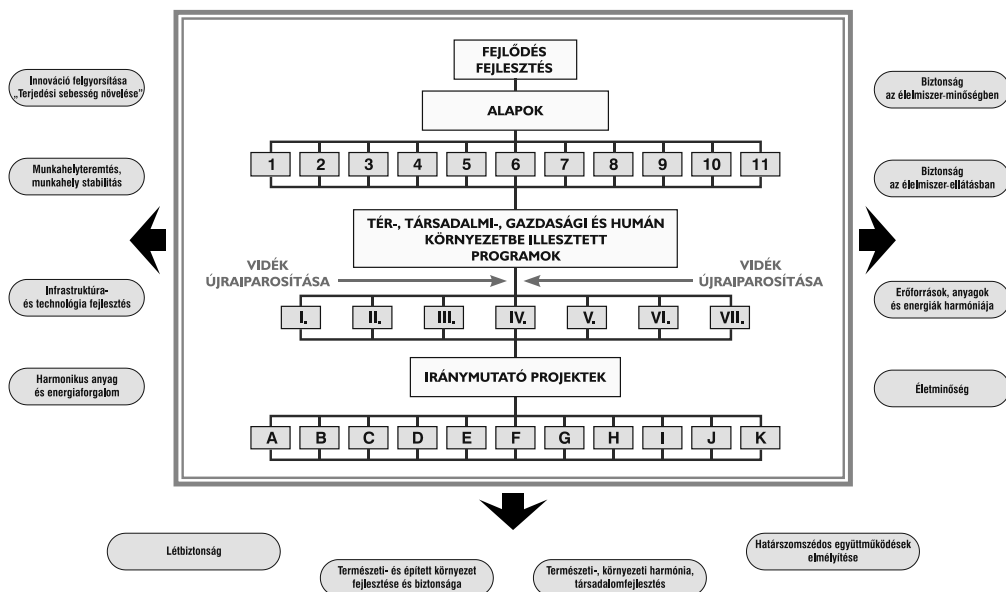
Több évtizedes kutató-fejlesztő munka eredményei és tapasztalatai, valamint az állami döntéshozókkal és a pénzügyi finanszírozás meghatározó képviselőivel való együttműködés alapozta meg azt a rendszert, mely egyfelől a vidékfejlesztés új struktúrájú megoldását, másfelől pedig az iránymutató projektekben való megvalósulását eredményezte.

Az említett új struktúra úgy van felépítve, hogy annak logikus, szükségszerű és természet-szerű következménye a projektekben való megtestesülés. A projektek az adott szakmai, térkörnyezeti stb. jellemzőikben hordozzák a vidékfejlesztés, fejlődés értékjelző mutatóit, prioritásait.

A bemutatott rendszermodell kialakítása súlypontjaiban a nélkülözhetetlen fejlődési, fejlesztési alapokat veszi számba, meghatározza a természeti, társadalmi, gazdasági és humán környezetekbe illesztett programokat és a programokhoz kötődő iránymutató projekteket (1–2. ábra).

1. ábra. Vidékfejlesztési stratégia

2. ábra. Iránymutató projektekben megtestesülő vidékfejlesztési modell

A rendszer összegzett, kumulált hatásai a vidék- és regionális fejlesztés értékmérői, melyek meghatározása, pozitív irányú befolyásolása a fejlődést és fejlesztést kvalitatívan és kvantitatívan fejezi ki, és a konkrét térkörnyezetben megvalósított projekteken keresztül értelmezhetők.

A programok és projektek együttesét a vidék újraiparosítása fogalomrendszerébe ágyaztuk, jelezve egyrészt a különböző környezetekben és időfolyamatokban létrejövő – a vidék fejlődését kifejező és integráló – újraiparosítási folyamatot.

Külön értéke a rendszernek, hogy megvalósításához költségvetési forrásokat nem igényel, ugyanakkor épít a döntéshozói együttműködésre és a pénzügyi finanszírozás stratégiai szempontjaira, kapcsolataira és együttműködésére.

A rendszert és a fejlődés-fejlesztés kifejeződését 11, egymáshoz is kapcsolódó, fontos terület jeleníti meg:

1. Regionális, geopolitikai környezet.
2. Jogi, intézményi és közigazgatási környezet.
3. Természeti erőforrások.
4. Humán erőforrások.
5. Finanszírozási alapok.
6. Technológiai erőforrás-potenciál.
7. Infrastrukturális potenciál.
8. A megvalósítás technológiája.
9. A megvalósítás infrastruktúrája.
10. Térkörnyezeti alapok és kölcsönhatások.

11. Projektmegvalósítás módszere, rendszere.

A 11 fejlődési, fejlesztési terület 7 program kialakítását teszi lehetővé, ezek a vidék újraiparosítását is kifejező fontos célok, illetve területek.

I. Vidékfejlesztés programstratégiája – vidék újraiparosítása

II. Tisza-tér-fejlesztés – Kárpát-medencei együttműködés

II.1. Aszály-, belvíz-, árvízbiztonság, Kárpát-medencei együttműködésen alapuló fejlesztés

II.2. Tisza-téri termékelőállítás (meder, hullámtér, ártér, gát, mentett terület)

III. Térkörnyezetbe illesztett hagyományos és bioenergia-termékek kölcsönös feltételezetszerű rendszere Magyarországon és a keleti határszomszédoknál

IV. Magyarországi terekre és erőforrásokra alapozott új termékek, eljárások és szolgáltatások fejlesztése

V. Monitoring: erőforrások, anyagok felhasználására, technológiák alkalmazására, biztonságára, hatékonyságára és jövedelmezőségére

VI. Termék- és piacorientált magyarországi és Kárpát-medencei geopolitika és gazdasági kohézió

VII. Projektekre és projekttegyüttesekre alapozott szaktanácsadás és fejlesztés.

A 11 fejlődési, fejlesztési területre és az ahhoz kapcsolódó 7 programhoz összesen 11 iránymutató projektsoportot alakítottunk ki. E projektsoportok a legfontosabb fejlesztési területeket, programokat foglalják úgy magukba, hogy projektek, projekttegyüttesek és projekt-kombinációk formájában testesítik meg az említett fejlesztési irányokat és programokat:

A. Tisza-völgy és a Tisza mellékfolyói tereire kiépített monitoring- és értékelmező-szolgáltatató központ megvalósítása.

B. Célszerűen megválasztott tiszai mintater gyakorlati megvalósításra alapozott fejlesztési rendszerének, módszerének kidolgozása, adaptálhatósága, különös tekintettel az ukránai, szlovákiai, romániai és szerbiai mintaterrekre.

C. Növénybiológiai reakciókra alapozott, zárt rendszerű öntözésvezérlés kidolgozása, különös tekintettel a víz- és tápanyag táplálásra és az aszályhelyzetekre.

D. Térkörnyezetbe illesztett közösségi fűtő erőművek gyakorlati megvalósításának kidolgozása, előkészítése (MINTATELEPÜLÉSEK).

E. Bioenergia-előállítási és -hasznosítási technológiák komplex kölcsönhatásaira és a vidéki térkörnyezet természeteti és humán erőforrásaira alapozott fejlesztés előkészítése, gyakorlati megvalósítása.

F. Bioenergia-előállító rendszerek döntéshozói végparamétereinek új, online rendszerű hardver és szoftver rendszerének kifejlesztése.

G. Bébiétel-előállítás komplex előkészítése és kidolgozása új eljárásokra, növényekre és technológiákra alapozottan.

H. Talajerőforrás közgazdasági, jelzálogpiaci szerepének és funkciójának fejlesztése.

I. Termékelőállítás és piaci hasznosítás biztonságának megalapozása, a biztosítási rendszer kidolgozása.

J. Az A–I-ig jelzett projektek működtetése, szaktanácsadása és továbbfejlesztése.

K. Az A–J-ig jelzett projektek érvényesülését feltételező jog- és információ-harmonizáció, jogszabályalkotás kidolgozása.

A kidolgozott és iránymutató projektekben is testet öltő rendszer nemcsak új struktúrát, de jól mérhető többleteket jelent a vidékfejlesztés terén, ugyanakkor a pénzügyi finanszírozók

számára modell- és rendszerértékeket ad a projektfinanszírozásra. A döntéshozók stratégiáját és a gyakorlatban megvalósuló vidékfejlesztési értékeket megtestesítő projekteket rendszer-egységbe ágyazza, a kutató-fejlesztő projekteken megtestesülő szellemi értékei révén pedig a kutatás-fejlesztés finanszírozásának tartós és progresszív biztonságát jeleníti meg.

Az iránymutató projektek stratégiája, a megalkotott rendszermodell, az ahhoz tartozó programok és projektek biztosítják a nagyobb fejlesztési rendszerek gyakorlatban is érvényesülő kivitelezését. Egy ilyen nagyobb rendszer a Tisza folyó völgyének stratégiai fejlesztése.

A Tisza folyó völgyfejlesztésének rendszer- és módszertani alapjai

A Tisza folyó térszervezetének fejlesztése a Tisza által érintett öt ország rendszer- és módszertani megközelítésű, egységes kérdése. A tiszai térszervezetben lévő, illetve a komplex fejlesztés szempontjából érdekelt felsőoktatási és kutatásfejlesztési intézmények képviselői 2012 februárjában szándéknyilatkozatot írtak alá. Ez egyfelől kifejezi a Tisza folyó és térszervezetének közös fejlesztési szándékát, másfelől a fejlesztés egybehangolásának és szükségességének igényét, melyre a magyarországi partnereket, a Keleti Háromhatár-Szeglet Kutató-Fejlesztő Központot és vele együttműködésben a Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centrumát, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontját kérték fel.

A közös fejlesztés rendszertani kérdése és egyben a fejlesztés alappillére, hogy a Tisza folyóra mint erőforrásra alapozottan kell figyelembe venni a Tisza és térszervezetének sajátosságait, lehetőségeit, a szélsőséges időjárás- és vízhelyzeteket, az ökológiai viszonyokat, a fejlesztéssel harmonizált védelmi képességeket és szükségleteket, a környezetiparra, újraiparosításra és regionalitásra épített társadalmi harmóniát, a társadalmi kohézió fejlesztését, a versenyképesség növelését, a gazdasági és piaci tér bővítését.

Folyó- és térszervezeti potenciál

A felvázolt rendszer- és módszertani keretek között kell számba venni mindazokat a lehetőségeket, kapcsolatokat, összefüggéseket, idő- és térbeni folyamatokat és trendeket, melyek az említett keretek között meghatározzák a különböző, de egymással is összefüggő fejlesztéseket. Ezeknek a fejlesztéseknek projekteken kell tükröződnie, melyek termékeket, szolgáltatásokat vagy ezek együttesét biztosítják.

A folyó- és térszervezeti lehetőségek számbavételénél jól kirajzolódnak azok a fejlesztési alapok, melyekre a szolgáltatásokat, termékelőállításokat építeni kell, melyek rendszertani kapcsolatát meg kell határozni. A számos potenciális lehetőség mindegyikét leírni és összefoglalni az adott terjedelmi keretek között nem lehetséges, de nem is szükséges, hiszen ezeket majd a konkrét térszervezetre adaptált megoldásoknál kell kifejteni. A teljesség igénye nélkül azonban mégis a Tisza folyóhoz és térszervezetéhez kapcsolódó néhány – nélkülözhetetlen – képesség kiemelése fontosnak tekinthető:

- A Tisza folyó mint közlekedési eszköz.

- A Tisza folyó mint vízbázis az ivóvíz, az öntözővíz biztosítására és az ipari létesítmények működtetésére.
- A Tisza folyóhoz szervesen kapcsolódó – meder, ártér és az ártéren túli – területek mint az épített, telepített létesítmények, eszközök, berendezések működésének tere.
- A Tisza folyóhoz közvetlenül és közvetetten kapcsolódó csatornarendszer működtetése, karbantartása, ápolása.
- A Tisza és térkörnyezetének növényi és állati biomasza, valamint detritomassa produktuma.
- A Tisza folyó térkörnyezetének energiarendszere, különös tekintettel a bioenergia előállítására.
- A Tisza folyó térkörnyezetének agrárgazdasága, különös tekintettel az élelmiszertermelésre és az élelmiszerbiztonságra.
- A Tisza folyó és térkörnyezetének településhálózata, figyelemmel az épített és természeti környezet harmóniájára, a meglévő és a fejlesztendő infrastruktúrára (út-, elektromos, víz-, csatorna-, gázhálózatok).
- A Tisza folyó mint tájalkotó és térformáló eszköz, különös tekintettel a turizmusra, valamint az egészségügyi, gyermekjóléti, közintézményi ellátásra, az oktatási-, kutatási-, fejlesztési és kulturális szolgáltatásokra.

Iránymutató projektek

A rendszer- és módszertani keretek lehetőségeit kihasználva, a feltételeket figyelembe véve lehet a Tisza folyó és térkörnyezetének képességeit értékelni és számításba venni. Ez teremti meg a projektek megtervezésének, megépítésének, működtetésének és továbbfejlesztésének alapját.

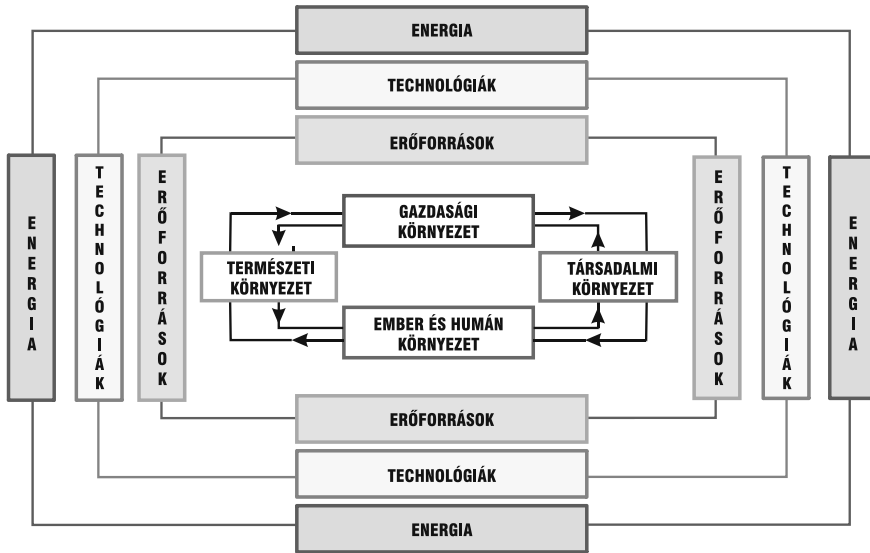
Ezek a projektek három csoportba sorolhatók:

- termékelőállító,
- szolgáltató,
- termékelőállító és szolgáltató projektek.

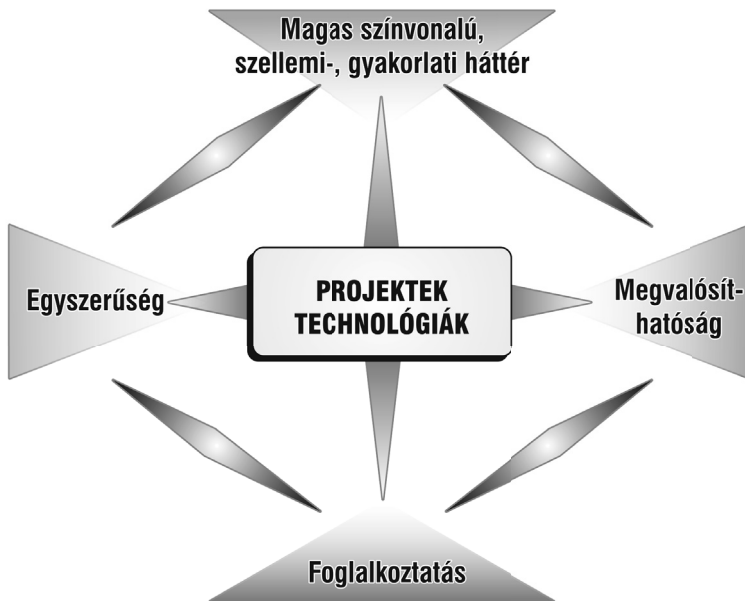
A projekteknek egyfelől tükrözni kell a kialakított stratégiát és a hozzá kapcsolódó mód-szereket, másfelől érvényesíteni kell a Tisza folyót mint erőforráspotenciált, és át kell fogni a gazdasági, természeti, társadalmi, valamint humán környezetek rendszerét. Ezek a projektek nevezhetők iránymutató projekteknek és olyanoknak, melyeket a Tisza folyó térkörnyezetének komplex fejlesztése indikátoraiként meghatározhatunk. Mindez természetesen csak akkor teljesül, ha a projektekhez és a Tisza térkörnyezete potenciáljához szervesen illeszkedő, magas színvonalú technológiákat alkalmazunk. Ezek révén a rendszeregységek magasabb szintű harmóniáját, kölcsönös feltételezettségét valósítjuk meg (3. ábra).

A projekteket három alapvető fejlesztési irány rendszeregységében kell megépíteni. Ezek a következők:

- élelmiszerellátás és -biztonság,
- energiaellátás és -biztonság (bioenergia-termelés, -előállítás és -felhasználás),
- munkahelyteremtés és foglalkoztatás (4. ábra).

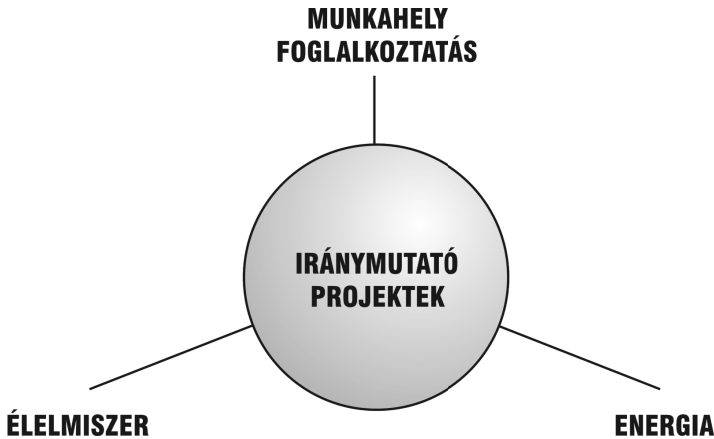

3. ábra. Iránymutató projektek rendszerkapcsolatai

4. ábra. Projektfejlesztési irányok

A projektfejlesztési irányok harmonikus rendszerében megépített projekteknek egyszerre kell képviselniük a magas színvonalú szellemi és gyakorlati háttérrel, az egyszerűséget, a megvalósíthatóságot és foglalkoztatást. Mindezeket megfelelően kiválasztott, a célokhoz, feladatokhoz jól illeszkedő technológiák működtetésével kell érvényesíteni (5. ábra).

5. ábra. Projektjellemzők

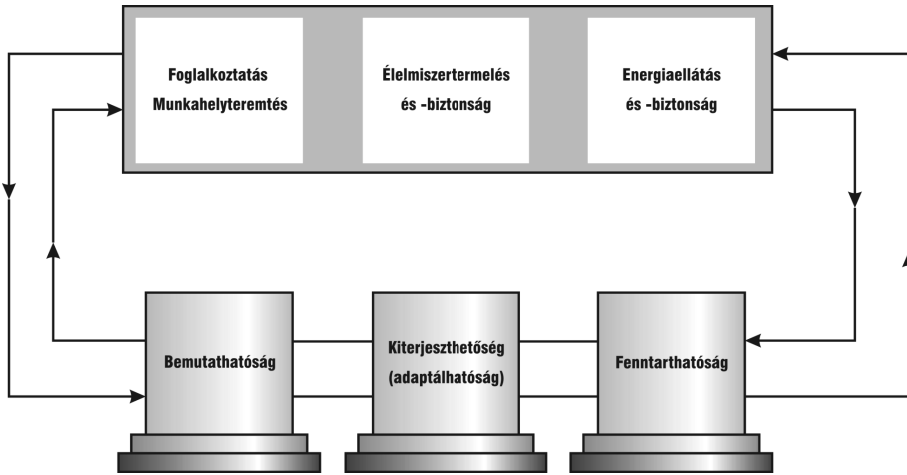
Az iránymutató projektek többletei

A Tisza folyó térségéhez illesztett iránymutató projektek a felépített rendszerre, módszerre és az egész térségre vonatkozó többleteket hordoznak magukban. Ezeknek a többleteknek a meghatározói:

- bemutatathatóság,
- kiterjeszhetőség (adaptálhatóság),
- fenntarthatóság.

A projektek együttes többlethatása, értéktöbbletei a projektfejlesztési irányokra alapozva valósulnak meg, és a Tisza folyó tér, társadalmi, gazdasági és humán környezetébe illesztett konkrét projekt megoldásokat jelentenek (6. ábra).

A Tisza-téri iránymutató projektek rendszerkapcsolatai biztosítják a tartalmi egységet és homogenitást, hogy a Tisza térségében, de a különböző országok Tisza-tereinek sajátosságait figyelembe véve épüljenek meg bemutatható és fenntartható projektek. Ezek a foglalkoztatás, az élelmiszertermelés és az energiatermelés és -ellátás fejlesztését célozzák, biztonságát növelik. A rendszerből következő tartalmi jegyek, az érintett öt ország (Ukrajna, Szlovákia, Románia, Szerbia és Magyarország) Tisza-tereire épülnek. Céltudatosan és szervesen elősegítik – az Európai Unió fejlesztési prioritásaiban is értelmezve – a piaci gazdasági tér bővítését, a társadalmi kohézió erősítését és fejlesztését.

6. ábra. Tisza-tér projektek rendszertöbbletei

A rendszertöbbleteket kifejező projektépítés magában foglalja az előkészítés, az előkészítéshez kapcsolódó társadalmi kapcsolatok és humán tőke, a marketing és ökológia, a projektműködésre alapozott oktatás, képzés, tovább- és átképzés, a nyilvánosság, tájékoztatás, a továbbfejlesztés, a közgazdasági értékelés – a piac, a bemutatthatóság, adaptálhatóság, kiterjeszhetőség és fenntarthatóság, a projektépítés és az értékteremtő többletek egymással kölcsönös összefüggésben lévő elemeit. Ennek részletei 28 – rendszerszerűen összefoglalt – elemben fejezhetők ki.

Előkészítés

1. Helyszíni szemle, felmérés, projektcélok véglegesítése, dokumentáció elkészítése.
2. Épületek, termőhelyek, erőforrások dokumentációjának beszerzése, értékelése, a további feladatok meghatározása.
3. A projektek cél szerinti elemeinek, logisztikájának a megtervezése.
4. A projekt és elemeinek leírása, számszerűsítése, az eszközök, berendezések, a hardver és szoftver elemek meghatározása, a munkahely és foglalkoztatás tervszámainak véglegesítése, időrendjének meghatározása.
5. Projekttervek véglegesítése, a projekt megvalósítás indításának meghatározása.

Az előkészítéshez fűződő társadalmi kapcsolatok, humántőke

6. A projekt térszervezetében, mikrotársadalmában működő egyházak tájékoztatása, a projekt megvalósításhoz kötődő együttműködések meghatározása.

7. A projekttel és a projekt térkörnyezetével kapcsolatban álló civilszervezetek tájékoztatása, a projekt megvalósításához kötődő együttműködések meghatározása.
8. A projekt térkörnyezetében élő intellektuális csoportok (orvosok, ügyvédek, mérnökök, pedagógusok stb.) tájékoztatása, a projekt megvalósításához kötődő együttműködések meghatározása.

Marketing, ökológia

9. Projektmarketing megtervezése, kidolgozása.
10. A projekt társadalmi és ökológiai sajátosságainak, jellemzőinek a felmérése, elemzése, hatásainak a feltérképezése.

Projektműködésre alapozott oktatás, képzés, tovább- és átképzés

11. A projekthez kötődő teljes körű ismeretanyag meghatározása, ismeretkör-egységekre történő bontása.
12. A projektműködés egymáshoz kapcsolódó, különböző szintű feladataihoz és a foglalkoztatottakhoz rendelt ismeretanyagok (ismeretkörök) meghatározása.
13. A különböző szintű és tartalmú oktatási anyagok (beleértve a szemléltető anyagokat is) megírása, összeállítása, sokszorosítása.
14. Az oktatási módszerek és tematikák megtervezése, figyelembe véve az oktatási (képzési, tovább- és átképzési) ismeretanyagok sajátosságait és az oktatókat – oktatási szempontból fontos – jellemzőit.
15. Az oktatás tervszerű lebonyolítása és gyakorlatorientált elsajátításának ellenőrzése.

Nyilvánosság, tájékoztatás

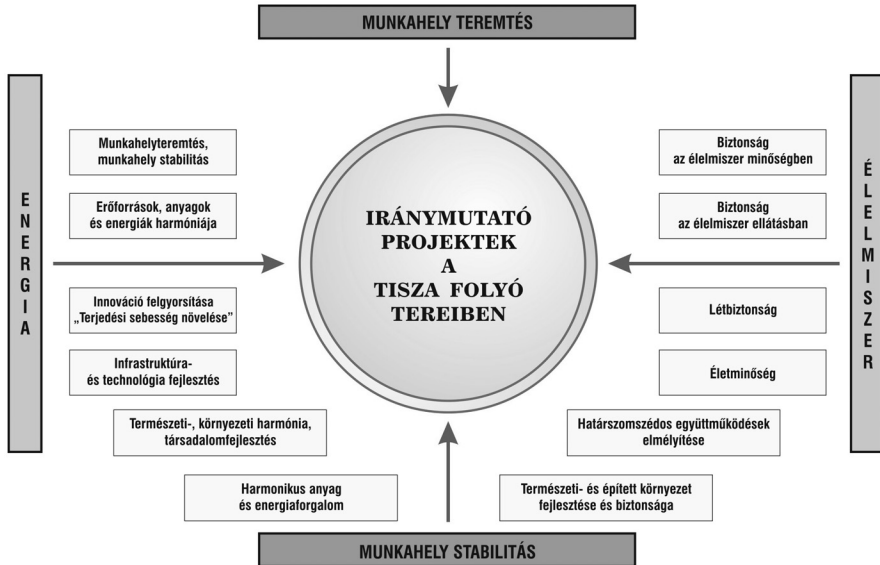
16. A projekt céljairól, felépítéséről, megvalósításáról és működtetéséről szóló közérthető és közérdekű tájékoztatóanyag elkészítése, sokszorosítása.
17. A projekt filmszerű bemutatásának elkészítése és elektronikus adathordozón való tárolása.

Továbbfejlesztés

18. A projekt továbbfejlesztésének a megtervezése, a számszerű jellemzők meghatározása, a továbbfejlesztett modell bemutatása, leírása. A társadalmi és ökológiai dimenziók súlypontozása.

Közgazdasági értékelés – piac

19. A projekt gazdasági jellemzőinek a meghatározása közgazdasági értékeléssel.
20. A piaci viszonyok, kapcsolatok, termékpályák és a hasznosíthatóság meghatározása a belső és külső piaci viszonyok, jellemzők, sajátosságok figyelembevételével.

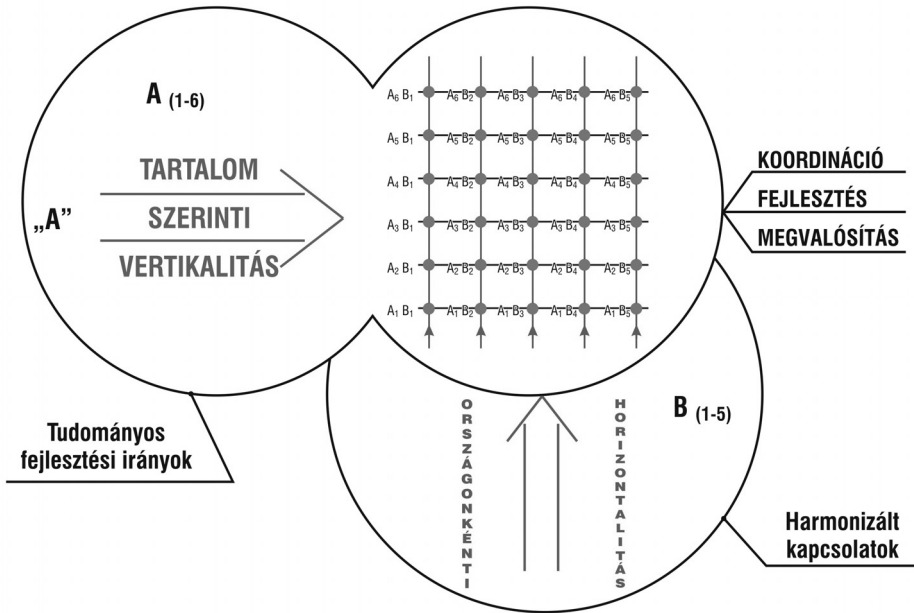
7. ábra. Iránymutató projektek fő vidékfejlesztési hatásai

Bemutathatóság, adaptálhatóság – kiterjeszthetőség, fenntarthatóság

21. A projekt bemutathatóságát meghatározó hardverek, szoftverek, térkörnyezeti, társadalmi és ökológiai jellemzők, viszonyok, sajátosságok, összefüggések meghatározása, leírása. Mindezekkel összefüggésben a projektbemutató formai kifejeződése, a nyilvánosság teljesülésének a megtervezése.
22. Az adaptálhatóság és a kiterjeszthetőség feltételeinek, lehetőségeinek a meghatározása, számszerű jellemzése, a súlyponti összefüggések kiszámítása.
23. A projekt fenntarthatóságát biztosító jelenségek, folyamatok leírása, összefüggéseinek a feltárása.

Projektépítés

24. A projektmegvalósítás folyamatainak – közvetlen helyszíni – figyelemmel kísérése a logisztikai háttér biztosításával, rendszeres ellenőrzéssel és folytonos tanácsadással.
25. A projekt megvalósításhoz szükséges eszközök, berendezések és technológiák kiválasztása, illetve a kiválasztás elősegítése.
26. A projekt által előállított termékek és szolgáltatások mennyiségi és minőségi jellemzése, a tapasztalatok meghatározása, elemző értékelése.

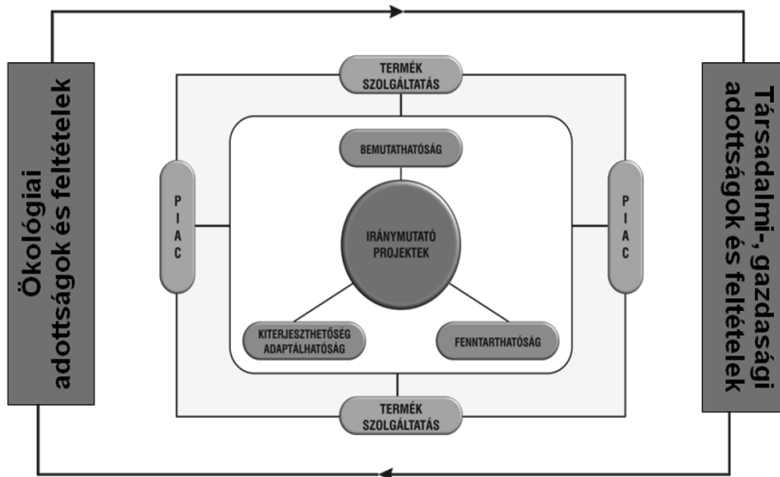
8. ábra. A Tisza-tér országok iránymutató projektjeinek fejlesztési csoportjai

Értékteremtő többletek

27. A bemutathatóság, adaptálhatóság, kiterjeszhetőség és fenntarthatóság eredményeinek, tapasztalatainak bemutatása; kistérségi, megyei és regionális tanácskozások megszervezése.
28. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben megvalósított iránymutató projektek (6 db) gazdasági, társadalmi, természeti és humánkörnyezeti többlethatásainak, kultúrájának bemutatása, elemző értékelése, külön figyelemmel a mélyszegénységben élők helyzetére, életminőségének fejlődésére, munkahelyek stabilizálására, új munkahelyek teremtésére, társadalmi harmonia, társadalmi jószág megállapítására.

Vidékfejlesztési hatások

A rendszerszerűen megtervezett iránymutató projektek a Tisza térkörnyezetében a vidékfejlesztés területén kell hogy hatásukat kifejtsék. E hatások rendszerében és módszerében egységesek, adaptálhatóság, kiterjeszhetőség és fenntarthatóság vonatkozásában természetesen más és más, egyedi jellemzővel mérhetők. A projektfejlesztési irányok és a fő vidékfejlesztési jellemzők és hatások rendszerét a 7. ábra mutatja be.

9. ábra. Iránymutató projektek – rendszermodell

A projektfejlesztési irányok vidékfejlesztési típusú illesztése a Tisza térkörnyezetében alapvetően azoktól a szakmai feladatoktól függ, melyek a Tisza-tér környezetét meghatározzák. Hat, egymással szervesen összefüggő feladat (fejlesztési csoportot) készítettünk elő.

1. Szélsőséges időjárás- és csapadékviszonyok jellemzése.
2. Ökológiailag is megalapozott iránymutató projektek.
3. A térkörnyezeti fejlesztéssel harmonizált védelmi képességek.
4. A környezetiparra, újraiparosításra és regionalitásra épített társadalmi harmónia.
5. Folyó- és térkörnyezet-potenciál hasznosítása.
6. Társadalmi kohézió fejlesztése, erősítése, továbbá a versenyképesség növelése és a piaci-gazdasági tér bővítése.

A felsorolt feladatok és fejlesztési csoportok, valamint a Tisza-tér öt országának együttese egy olyan mátrixal jellemezhető, amelyben az egyes mátrixpontok jelentik az egyes fejlesztési és feladatcsoportokat, melyek természetesen cél és szükség szerint további alpontokra bonthatók (8. ábra).

Összegzés

A rendszertani részletek és a Tisza térkörnyezetének öt országra szóló egységes fejlesztését kifejező projektek összességében társadalmi, gazdasági, természeti környezeti, ökológiai fejlesztéssel járulnak hozzá a társadalmi kohézió fejlesztéséhez és erősítéséhez, a gazdasági és a piaci tér bővítéséhez (9. ábra).

The Effectiveness of Leading Projects During the Development of the Tisza River Valley

Keywords: leading project, Tisza River Valley, new structure, taxonomic details

The results and experience of several years of intensive research and developmental work, as well as the cooperation with the state decision-makers has established the system, which on the one hand, resulted in the new structure solution of rural development, and in the implementation of the leading projects, on the other hand.

The above-mentioned new structure is built up to ensure that its logical, inevitable and natural consequence will be the realization of the projects. The projects are carrying the value-indicating indices and priorities of the rural development and growth in their given professional, area environmental, etc. characteristics.

The taxonomic details and the projects indicating the uniform development of the Tisza area's environment in five countries contribute, in total, to the development and strengthening of the social cohesion, and to the economic and market expansion with social, economic, natural environmental, and ecological development.

Vincze Mária

A vidékfejlesztés problémáinak rendszereszméletű megközelítése. Romániai sajátosságok

Bevezető

A vidékfejlesztés témakörével számos könyv, tanulmány, nemzeti és nemzetközi kutatási jelentés, valamint európai uniós dokumentum foglalkozik, amelyek jórészt interneten is elérhetők.

Jelen írás témájának aktualitását az adja, hogy az európai intézmények szintjén az „utolsó” simítások folynak a közös agrárpolitika és ennek keretében a vidékfejlesztés 2014–2020 közötti időszakra vonatkozó uniós szabályozásának véglegesítésére, ami június végére várható, és a tagállamokban, így Romániában is megkezdődik a vidékfejlesztési programok kidolgozása. A tanulmány első részében elméleti kérdéseket vetek fel, jelezve, hogy még egy olyan egyszerűnek tűnő témakör is, mint a vidékfejlesztés, mennyi megválaszolendő, alaposabban végig gondolandó problémát vet föl, és mennyire fontos ezek rendszereszméletben való megközelítése. A második rész a romániai agrárvidék-fejlesztés jelenlegi állapotáról ad rövid összefoglalót, kiemelve a területi különbségek kérdéskörét, továbbgondolkozásra biztatva az olvasót. A harmadik rész az európai uniós elvárásokat tünteti fel, és az új kihívásokra való felkészülés fontosságát hangsúlyozza az agrárágazatban dolgozók, illetve a vidéki térségben élők számára. Tanulmányom mozaikkockákból próbálja felépíteni a vidékfejlesztés aktuális problémakörét, hangsúlyozva a felmerülő dilemmákat, az elért eredményeket és hiányosságokat.

I. A vidékfejlesztés problémakörének rendszereszméletű megközelítése

A vidékfejlesztés elméleti, módszertani alapfogalmai

Szükségesnek tartunk egy rövid elméleti és módszertani felvezetést, fogalomtisztázást.

Az Európai Unióban nincs minden tagállamra azonos vidékfogalom-meghatározás.¹ Egyrészt minden ország a vidékfejlesztési programjában megadja a saját vidékdefinióját, de ugyanakkor az EU szintjén az OECD-meghatározás² teszi lehetővé az egyes tagállamok vidéki helyzetének összehasonlító vizsgálatát, amelyet évente közzétesznek.

Vincze Mária (1942) – közgazdász, emerita professzor, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, vinczefey@yahoo.com

¹ Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón*. Bp. 2012. 39.

² *Eurostat Regional yearbook 2010*. 242.

Románia esetében jelenleg a saját önkormányzattal rendelkező községek összessége alkotja a vidéket, de egyre inkább tudatosodik a döntéshozókban, hogy a sok, vidéki jellegű kisváros szempontjából kedvezőbb volna az OECD-meghatározás elfogadása. A vidékfejlesztési támogatások szempontjából a városokhoz tartozó falvak már most is vidéknek számítanak.

A vidékpolitika fogalmi tisztázásához abból a tényből indulunk ki, hogy a gazdaság és a társadalom térben szerveződik.³ A természeti erőforrások, a tőke, az emberi erőforrások és az ismeretek egyenlőtlenül oszlanak meg a térben. Adott településen, kistérségben, régióban található természeti, gazdasági és társadalmi tényezők összessége – amit területrendszernek neveznek – helyekként eltérő, és időben is változó. A területrendszer fogalmához kapcsolódik a területi tőke fogalma is, amely magába foglalja az adott táji, környezeti tényezőket, a kulturális örökséget, a közjavakat, az infrastruktúrát, a helyspecifikus javakat (pl. helyi termékeket), a társadalmi normák és értékek rendszerét, a kapcsolati tőkét, valamint a helyi hálózatok rendszerét. A Rechnitzer–Smahó szerzőpáros meghatározását fogadjuk el tanulmányunk elméleti alapjaként: „a területi politika egy olyan közpolitika, amely az adott ország térbeli szerkezete alakításának hosszú távon érvényesülő elveit, irányait, cél- és eszközrendszerét határozza meg. A területfejlesztés ezzel szemben a területi politika megvalósításának eszközeit, szabályait, intézményeit és menedzsmentjét foglalja magában”.⁴

A vidékpolitika a területi politika egyik sajátos területe, célja a növekedés, a stabilitás, a méltányosság és a fenntarthatóság együttes biztosítása a vidéki térségben. A vidékfejlesztésben egyre inkább a meglévő adottságok és értékek hasznosítása kerül előtérbe, és nem egyszerűen a területi kiegyenlítés, a kohézió. Elfogadott szakmai állásponttá vált, amit egyébként a tények is igazolnak, hogy ahol nagyobb a területi tőke koncentrációja, ott a közösségi támogatások abszorpciója és hasznosulása is jelentősebb, ezt bizonyítják saját kutatási eredményeink is.⁵

A *vidékpolitika*, amely a fejlesztési célok és eszközök összességéből áll, különböző megközelítéseket jelenthet:⁶ 1. agrár-ruralista megközelítés, ahol a mezőgazdálkodáson van a hangsúly, amely a vidéki gazdaság alapágazata; 2. szuburbán megközelítés, amikor a nagyvárosok közelében lévő vidéki települések lakóhelyfunkcióját tekintik fontosnak; 3. felzárkóztató, komplex gazdaságfejlesztő megközelítés, amikor központi fontosságúnak tekintik a település népességmegtartó erejének fokozását; 4. endogén megközelítés, amikor az önfenntartást, a belső erőforrások jobb kihasználását tekintik döntően fontosnak. Az utóbbi években az EU vidékfejlesztés-politikája az endogén fejlesztésre fektet egyre nagyobb hangsúlyt.

Vidékfejlesztésen a rurális térségek kapacitásainak önfenntartó és fenntartható fejlesztését értjük. Vidékfejlesztést jelent tehát mindazon tevékenységek fejlesztése, amelyek a vidéki településeken élő lakosság megélhetési körülményeinek, jövedelemszerzési lehetőségeinek, vagyis életminőségének a javítására irányulnak, továbbá amelyek a természeti erőforrások, a környezet, a táj megőrzését szolgálják, és amelyek a vidék társadalomban betöltött szerepének ellátását erősítik. A vidékfejlesztésben a legfontosabb szereplők a vállalkozások, az önkormányzatok és a civilek. Kulcsszereplőknek tekinthetők a vezető pozícióban lévők, a helyi

³ Rechnitzer János – Smahó Melinda: *Területi politika*. Bp, 2011. 21–26.

⁴ Uo. 33.

⁵ Vincze Mária – Mezei Elemér – Marton Györgyi – Szöcs Emese: *A vidékfejlesztés területi különbözőségei az adottságok és a támogatások nézőpontjából a 2007–2011-es időszakban Romániában. Felkészülés a jövőbeli új kihívásokra*. EME kutatási pályázat az Erdélyi Magyar Tudományosságért program keretében. EME-könyvtár, 2012. Kvár, 78–109.

⁶ B. Elands – F. Wiersum: *Forestry and rural development in Europe*. 2001. Forest Policy and Economics 3.

lakosság előtt tekintéllyel bírók és azok a döntéshozók, akik valamilyen formában kötődnek az adott vidéki térséghez. A vidékfejlesztés tere a kistérség, azon földrajzi tér, amely az ott élő népesség mind szélesebb csoportjai számára átlátható és személyesen megélt darabja, melyen belül a települési közösségeket szoros, a közös múlton, az abból felépülő kultúra közös vonásain, az ugyanazon, a gazdasági és társadalmi tevékenységüknek keretet adó földrajzi tájhoz való tartozáson, a funkcionális (gazdasági, humán szolgáltatási, infrastrukturális, közösségi) egymásrautaltságon és intenzív kommunikáción alapuló horizontális kapcsolatok, az ezek tudatosulásaként jelentkező közös érdek és regionális identitástudat fűzi össze. A vidékfejlesztés alapelveit első alkalommal 1996-ban a *Corki Nyilatkozatban* fogalmazták meg.⁷

A vidék fejlesztésének alapstratégiái az exogén és az endogén fejlesztés, illetve ezek megfelelő összekapcsolása.⁸ A külső fejlesztés a globalizációs versenyeseély növelésére irányul, ezt szolgálja a vertikális kötődések erősítése, a külső elérhetőség javítása, a magas vagy közepes színvonalú technológiák alkalmazása, a közművesített ingatlanok létrehozása, a képezhető munkaerő biztosítása, a rugalmas képzési struktúrák létrehozása, az információs rendszerekhez való kapcsolódás, az innovációs centrumokhoz való kapcsolódás, az adaptivitás erősítése, a pénzügyi, tanácsadói szolgáltatások erősítése, a vállalkozói kedvezmények nyújtása, a beszállítói programok szervezése, az erős regionális marketing, korszerű környezetkímélő megoldások bevezetése. Az endogén fejlődés a belső tényezők hatékonyabb felhasználására összpontosít, ezt célozza a horizontális kapcsolatok erősítése, a belső hálózatok építése, az alacsonyabb szintű technológiák alkalmazása, a belső piac feltárása, ellátása, a közösségi vállalkozások szervezése, a széles körű szemléletformálás, az információs rendszerekhez való kapcsolódás, a saját innovációk fejlesztése, innovációk adaptációja, a nonprofit segítő szolgáltatások erősítése, a tájtermékek kicsi, erősen specializált exportjának támogatása, a helyben értékesítés szervezése, a regionális identitás erősítése, a tradicionális környezetkímélő megoldások bevezetése.

A vidékfejlesztésnek öt dimenzióját határozták meg:⁹ „1. *Emberi tényező*, azaz minden vidékfejlesztés alapja az ember. 2. *Gazdasági dimenzió*: ha nincs a vidéki életnek gazdasági bázisa, akkor nem lehet fenntartani a vidéki életet, azaz a tájképet, a kulturális örökséget csak támogatásból. 3. *Környezet és erőforrások*: hosszú távon a vidékfejlesztés csak úgy képzelhető el, ha nem pazarolja el a rendelkezésre álló erőforrásokat, nem szennyezi a környezetet, megőrzi a biodiverzitást. 4. *Politikai dimenzió*: a vidék változásának, fejlődésének szempontjából a közvélemény és a különböző társadalmi és gazdasági csoportok részvétele a fejlesztések prioritásait érintő politikai vitákban különösen fontos, 5. *Tudomány és technológia*: ma a modern társadalom minden szektorára hatással van a határtalan mértékű tudományos és technológiai fejlődés, ez alól a vidéki területek sem kivételek.” A vidéki szegénység csökkentésére az alábbi lehetőségeket javasolják: az „új” mezőgazdaság elterjesztését, a vidéki területek iparosítását, a városi és a vidéki területek közti gazdasági integráció növelését, az irányítás decentralizációját, a civil társadalmi szervezetek térnyerését és a környezettel kapcsolatos szolgáltatások iránti kereslet növelését.

A térségfejlesztési tréningek keretében¹⁰ a gazdasági megújulás négy alapelveinek a következőket tekintik: 1. Az erőforrások kiáramlásának megakadályozása. 2. A meglévő üzleti

⁷ A. Buckwell (et al.): *Towards a Common Agricultural and Rural policy for Europe*. European Economy No. 5. EC. DG I.1997

⁸ Dr. G. Fekete Éva: *Vidékpolitika (1)*. 2006. Miskolc 15–18, 60–62.

⁹ Tóth Tamás (szerk.): *Terület és projektervezés*. Bp. 2009. 16.

¹⁰ Fazekas József – Rátvai Miklós – Weisz Zoltán: *Térségfejlesztési kezdeményezések kézikönyve*. Bp. 1998. 46.

tevékenységek támogatása. 3. Új vállalkozások ösztönzése a térségben. 4. A térségen kívül eső üzleti tevékenységek idevonzása. Leegyszerűsített formában fontos a helyi jövedelemteremtés és annak főleg helyben való felhasználása, elköltése.

Megfogalmazhatóak azok az axiómák, amelyek a sikeres vidékfejlesztés feltételei és ugyanakkor garanciái. Vidéket fejleszteni csak ott és úgy lehet, ha vannak mezőgazdaságban dolgozó egyének, főleg fiatalok, de idősebb gazdálkodók is, akik vállalják a projekt megírásának (megirattatásának) feladatát, és nem riadnak vissza annak életbe ültetésétől, a sok adminisztratív hercehurcától; ahol van összefogás, van együttműködési készség (és a jövőben ez a képesség még sokkal fontosabbá válik); vannak vállalkozók a mezőgazdaságban és azon kívül, akik nemcsak a gazdaságuk jobb gépeltetését akarják biztosítani, hanem innovatív módon akarják növelni a termékeik hozzáadott értékét, akik vállalják a változással, átállással járó kockázatot; az önkormányzat hozzáállása aktív, ha vállalják a fáradságot, és információt gyűjtenek a fejlesztési lehetőségekről, és ha maximálisan kihasználják ezeket a lehetőségeket, sok pluszmunkát vállalva, de fejlesztve a községet.

A modern társadalmakban a területrendszer alakulását próbálják befolyásolni, beavatkoznak a területi különbségek mérséklése érdekében¹¹ egyrészt a piaci verseny feltételeinek megteremtése céljából, másrészt bizonyos természeti-társadalmi célok eléréseért (pl. környezetvédelem, elfogadhatatlan jövedelemkülönbségek, hasonló társadalmi esélyek biztosítása stb.). Vannak ellenzői is az állami, közösségi szinten vezényelt beavatkozásnak, akik a piacgazdaság szabályozó mechanizmusára bíznák a területi különbségek kiegyenlítődéjét, és kérdésként vetik fel, hogy egyáltalán megváltoztathatók-e a területrendszerek. Ellenérvként hozzák fel azt a tényt is, hogy „nincsenek kellően feltárva a területi fejlődést meghatározó tényezők, azok jellemzői, továbbá mindezek valós hatásainak bemutatása és mérése sem elégséges”.¹²

Milyen rendszereknek eleme a vidékfejlesztés

Közhely, hogy minden mindennel összefügg. A rendszerszemlélet alkalmazása jelen esetben azt jelenti, hogy keressük azokat az elemeket, amelyekkel a romániai vidékfejlesztés összefügg, amelyeknek a hatását szem előtt kell tartanunk. Nyilván a romániai vidékfejlesztés alakulásának is van hatása a többi elemre. Természetesen jelen cikk csak vázolja a kérdést, a téma komplex vizsgálata jelentősen meghaladná a terjedelmi keretet.

A vidékfejlesztési politika – tág megközelítésben – az európai uniós rendszer egyik politikája, így az európai uniós fejlesztési stratégia egyik eleme is, tehát ha hatékonyan akarjuk felhasználni a vidékfejlesztési támogatásokat Romániában, akkor figyelniük kell arra, hogy a jelenleg érvényben lévő *Európa 2020* stratégia¹³ mit ír elő a tagországok számára. Erre a cikk harmadik részében részletesebben is utalunk.

A romániai vidékfejlesztési politika ugyanakkor eleme az EU 27 tagországa vidékfejlesztési politikájának, tehát figyelembe kell vennünk az európai uniós vidékfejlesztés általános elveit,

¹¹ Rechnitzer –Smahó: *i. m.* 21–26.

¹² Uo. 27.

¹³ Az *Európa 2020* a következő évtizedre szóló európai uniós növekedési stratégia. Célunk, hogy változó világunkban az EU gazdasága intelligens, fenntartható és inkluzív legyen. E három, egymást kölcsönösen erősítő prioritás azt hivatott elősegíteni, hogy a tagállamokban magas legyen a foglalkoztatottság és a termelékenység, és erősödjön a társadalmi kohézió.

amelyeket az Unió rendelet formájában határoz meg. A vidékfejlesztési támogatások szabályozására vonatkozó új javaslatot az Európai Bizottság 2011 októberében közzétette, és 2013. június végére várható a vidékfejlesztési támogatásról szóló rendelet elfogadása. Tanulmányunk harmadik részében rálátást nyújtunk a javaslatban megfogalmazott és az EU-s intézményekben a tárgyalások során részben módosított kihívásokra, amelyek döntő mértékben fontosak a romániai vidékfejlesztési program kidolgozásában.

A romániai vidékfejlesztési elképzelések kidolgozásánál szem előtt kell tartani azt a tényt is, hogy a vidékfejlesztés csak egyik eleme a romániai fejlesztési stratégiának, így az általános romániai politikai-gazdasági-társadalmi elvárások függvénye. Az Európai Unió által nyújtott vidékfejlesztési támogatások mellett Románia költségvetéséből további kiegészítő támogatásokat is nyújthat a sajátos nemzeti érdekek érvényesítésére, de természetesen a többi nemzeti stratégiai cél szem előtt tartásával. Amikor a vidékfejlesztést az általános nemzeti fejlesztési stratégia részeként tekintjük, akkor az időbeli és térbeli megközelítés is fontossá válik, mert maga a rendszer egésze is változik térben és időben. Közismert állítás, hogy „a jelen a jövő múltja”. A fejlesztési elképzelések kidolgozásánál szükséges a múltbeli fejlődés ismerete és a távolabbi jövőbeli elvárások, víziók felvázolása is. A jövőt a jelenben alapozzuk meg.

Megjegyzem, hogy tanulmányom problémafelvetéseit nagymértékben befolyásolta Musto István könyve,¹⁴ amiből Dahrendorf állítását idézem: „...minden átmenet nyitott folyamat, amelyről tudjuk, honnan indul ki, de nem tudjuk hova vezet. A kelet-európai átmenet igazi problémája abban rejlik, hogy maga az átalakulás három különböző szinten, három különböző gyorsassággal és három különböző társadalmi útiránnyal zajlik le. A három szint történéseinek azonban közvetlen vagy közvetett visszahatása van egymásra. Az első a politikai átalakulás szintje. Ez viszonylag rövid idő alatt megtörténhet. [...] A második szinten a gazdasági átalakulás zajlik. Ennek időtartama már sokkal hosszabb, hiszen a gazdasági szerkezetváltást nem lehet néhány hét vagy hónap alatt megvalósítani. A harmadik szint a társadalmi átalakulások szintje. Hosszabb távon egy működőképes demokrácia és piacgazdaság csak egy fejlett polgári társadalmi rend alapján nyugodhat. Nyugat-Európában több száz évre volt szükség ahhoz, hogy egy ilyen társadalmi rend kialakuljon. [...] Kockázatokat vállaló, önszervező, alulról és nem felülről szervezkedő társadalom nélkül viszont hosszú távon sem a demokratikus intézményrendszer, sem egy stabil és sikeres piacgazdasági rend nem biztosítható.”

Tehát nemcsak arról van szó, hogy az időbeli változásokat szem előtt kell tartanunk, hanem rendkívül fontos az egyes rendszerelemek változási ütemének ismerete is. Lehet voluntarista megközelítést is alkalmazni az elképzelések szintjén, de számos történelmi példa igazolta ezek sikertelenségét.

Feltételezem, hogy az olvasók jórészt ismerik a Romániában 1990–2013 között lezajlott politikai-gazdasági átalakulási folyamatokat, amelyek közül a vidékfejlesztés vonatkozásában, az 1991-ben beindult reprivatizációs folyamatot, a szövetkezetek megszüntetését és főleg az Európai Unióhoz való 2007-es csatlakozást tekintjük meghatározó jellegűnek. Röviden utalunk a vidék társadalmi változásaira is, de alapvetően a gazdasági vonatkozásokra helyezük a hangsúlyt.

A vidékpolitika egyértelműen területi politika, és a vidéki térségek az ország területi rendszerének elemei. Meglátásom szerint, bár a regionális politikák, valamint a településpolitikák

¹⁴ Musto István: *Utazás Paradoxiába. Egy úgynevezett szakértő feljegyzéseiből*. Bp. 2012. 198–200.

is területi politikák, ezeknek a valós fejlesztési projektek vonatkozásában a gyakorlatban alig van átgondolt kapcsolatrendszere a vidékfejlesztéssel. Ezen az áldatlan állapoton próbál valamit javítani a következő programozási időszakban az Európai Bizottság a Közös Stratégiai Keretrendszer (KSK) létrehozásával, azaz az EU-s alapok közös keretrendszerben kerülnek kialakításra, harmonizálva az alapok felhasználásának szabályozását.

A legközvetlenebb kapcsolat a közös agrárpolitika rendszerében két pillér között kell hogy fennálljon, azaz a közvetlen agrártámogatások és a vidékfejlesztési támogatások között. A 2014–2020-ra vonatkozó új szabályozási tervezetek valóban szorosabb kapcsolatot feltételeznek a két pillér között, szinergikus hatásra számítva ezáltal. Szükséges tisztázni a vidékpolitika és az agrárpolitika viszonyát, hiszen az Európai Unióban a vidékpolitika nem különálló, hanem a Közös Agrárpolitika (KAP) második pillére. Buday-Sántha Attila megfogalmazásában „az agrárpolitika és a vidékpolitika jelentős mértékben átfedi egymást, de a kettő nem azonos. Az agrárpolitika alapvetően ágazati politika, amelynek a területe nem szűkíthető le csak a vidéki térségekre. Az agrárpolitikával szemben a vidékpolitika viszont alapvetően területi politika, amelynek ugyan meghatározó területe az agrártermelés, de annak része a helyi ipar, a szolgáltatások, a turizmus, a közlekedés, az infrastruktúra- és településfejlesztés, a közigazgatás és a helyi kulturális és építészeti hagyományok megőrzése stb. A két fogalom kapcsolatát jól érzékelteti az a leegyszerűsítő kijelentés, amely szerint a vidék az nem azonos a mezőgazdasággal, de a mezőgazdaság nélkül nincs vidék.”¹⁵

A legkomplexebb rendszermegközelítést a nemzetgazdaság rendszerének számbavétele jelenti, amelyben kiemelten az agrártermelés kapcsolatait vázoljuk fel. Az agrár-élelmiszer rendszer elemei közti összefüggés grafikus ábrázolása az 1999-ben írt könyvemben¹⁶ megtalálható, most csak utalok a fontosabb rendszerkapcsolatokra. Piaccgazdasági keretek között a különböző piacok közti működést kell vizsgálni elsődlegesen nemzeti szinten, de a külkereskedelmi forgalom esetén a világpiacon is a rendszer elemévé válnak. A fontosabb piacok a következők: a természeti erőforrások piaca, az agrártermékek piaca, az élelmiszertermékek piaca, amelyekhez kapcsolódik a munkaerőpiac, valamint a tőkepiac. A természeti erőforrások vonatkozásában főleg a földpiac fontos eleme a rendszernek, és ennek kapcsán a tulajdonviszonyok helyzetére is utalni kell. 2014-től Romániában is sor kerül a földpiac liberalizálására EU-s szinten, ami változásokat hozhat a földbirtok-koncentráció vonatkozásában is. Az agrár- és az élelmiszertermék-piac belső és külső piacra oszlik az agrár-élelmiszer külkereskedelem állapotának függvényében. Ma már a munkaerőpiac sem egyszerűen belső piac, a tőkepiac pedig kimondottan globális jellegű. A rendszerelemek között szerepelnek a bankok és általában a pénzügyi, biztosítási intézetek. Nyilván a lakosság fizetőképes kereslete, a fogyasztói, illetve a lakosság megtakarítási hajlama, amit a háztartások jövedelme és annak struktúrája befolyásol, ugyancsak rendszerelem, és az agrártermelést is befolyásolja, így végső soron a vidék állapotára is hatással van. A vidékfejlesztés lokális területhez kötődik, tehát ezeknek az említett piacoknak a helyi működése döntő fontosságú, a nemzeti átlagos értékek ismerete csak kismértékben jellemző helyileg.

A vidékfejlesztési elképzelések kidolgozása és annak értékelése csakis rendszerszemléleti megközelítésben vezethet reális eredményekhez, az EU ezt elvárja, de tény, hogy ezt a

¹⁵ Buday-Sántha Attila: *Agrár- és vidékpolitika. Tanulmányok nélkül*. Saldo 2011. 10–11.

¹⁶ Vincze Mária: *Politici agricole în lume*. Cluj, 1999. 25. (W.D. Seitz és H.G. Halcrow 1993 nyomán.)

meggondolást nemzetgazdasági szinten még nem igazán alkalmazzák, egyrészt mert a rendszerkapcsolatok ismerete is hiányos, másrészt mert jelentős többletmunkát igényelne. A 2014–2020 közötti időszakra vonatkozó vidékfejlesztési támogatásokról szóló szabályzatban már nagyobb teret biztosítanak a helyi viszonyok, helyi piacok számbavételére, fejlesztésére.

Mit ismerünk és mit nem a vidékfejlesztés vonatkozásában

Az elméleti fogalomtisztázás kapcsán sokunkban felvetődhetnek a következő kérdések: Vannak-e községekre vagy kistérségekre lebontott információink a területi rendszerek és a területi tőke helyzetéről? Ismerjük-e, milyen intézményi és emberi kapacitással rendelkeznek a vidéki térségek, milyen a jövedelemteremtő képességük? Tudjuk-e, melyek a fejlesztés szűk keresztmetszetei az egyes térségekben? Ma már a legtöbb község, sőt a helyi akciócsoportok szintjén is vannak kidolgozott fejlesztési stratégiák (ezek szakmai színvonala sok esetben gyenge, inkább kívánságlista), de az ezekben megfogalmazott problémák összehasonlítására vagy bizonyos kritériumok szerinti csoportosítására kevés szakirodalmi utalást ismerek, pedig a támogatások felhasználásának hatékonysága csak akkor nőhet, ha ott és olyan célra kerül felhasználásra a támogatás, ahol annak hozadéka a legnagyobb. Beszterce-Naszód megye községei szintjén a munkaerő-foglalkoztatással kapcsolatos mutatók statisztikai elemzésével, faktor- és klaszteranalízis alkalmazásával végeztünk egy kutatást.¹⁷ Előbb csoportosítottuk a községeket, majd az egyes községcsoportok (klaszterek) szintjén jeleztük a kritikus problémákat, és ezek kezelésére javasoltunk fejlesztési stratégiákat. Elvileg ez a módszer kiterjeszhető lenne regionális és országos szintre is, és nyilván más mutatórendszerek esetében is alkalmazható, ugyanakkor kétségtelen, hogy a jövőbeli vidékfejlesztési elképzelések jobb megalapozását nyújthatná. Ez viszont csak elvi lehetőség, mert a „fentről lefele” megközelítés nem veszi számításba azt aényt, hogy a vállalkozók, akiknek önrészt kell biztosítaniuk, és az önkormányzatok saját, általában rövid vagy középtávú érdekeiket követik, és nem feltétlenül a térség gondjainak megoldását tartják szem előtt. Viszont nyilván volna lehetőség a projektértékelők részéről olyan pontozási rendszer kidolgozására, amely kedvezőbbben értékelné a valós problémák megoldását elősegítő projekteket, sőt az integrált programozás elveit is jobban érvényesítheték.

Sarkítva a kérdést: ismerjük-e valójában, mélységében, területi különbözőségében vagy hasonlatosságában a romániai vagy akár csak az erdélyi vidék gazdasági-társadalmi helyzetét? Véleményem szerint nem, még ha vannak is felmérések egyes községek, kistérségek¹⁸ vonatkozásában, és vannak általános vélemények is a problémákról.

Kérdésként merül fel továbbá a vidékfogalom meghatározásának mikéntje is, amit úgy is megfogalmazhatunk, hogy a kisvárosokat és az azokat körülvevő községeket együttesen, integráltan fejlesszük vagy a vidékfejlesztési támogatásokból csakis a községek részesülhessenek. Fontos lenne pontosan ismerni azt is, hogy melyek azok a vidéki települések, amelyeknek van reális esélye a globális gazdasági áramlatokba való bekapcsolódáshoz, és melyek azok, ahol erre jelenleg még nincs esély, viszont a lokális, endogén források felhasználására alapozhatják majd a fejlődésüket. További dilemma, hogy a felsorolt exogén és endogén fejlesztési

¹⁷ Vincze Mária – Mezei Elemér: *The increase of rural development measures efficiency at the micro-regions level by cluster analysis. A Romanian case study.* Eastern Journal of European Studies II(2011). no.1. 13–39.

¹⁸ Vincze Mária: *Vidéki helyzetelemzés. Kászoni esettanulmány.* Csíkszereda, 2002.

lehetőségek, alternatívák közül egy adott programozási időszakban melyekre kellene nagyobb hangsúlyt fektetni.

Fontos továbbá az egymásnak feszülő érdekek feltárása a vidékfejlesztés terén is. Alapvető dilemmának tekinthető a következő: elsődlegesen a vidék agrár vagy nem agrár szektorait fejlesszük-e? Romániában a vidéki térségekben a mezőgazdaságnak mind a termőföld fő felhasználójaként, mind a vidéki térségben zajló egyéb tevékenységekhez való szoros kapcsolódása folytán, mind a vidéki kultúra és vidéktörténet fő hordozójaként központi szerep jut. Az európai fél évszázados közös agrárpolitika gyakorlata megmutatta viszont, hogy csak az agrárágazat támogatásán keresztül nem valósul meg a vidéki térségek fejlődése, az elnéptelenedés, elszegényedés folyamatának megállítása, sőt ezeket a folyamatokat felgyorsíthatja a birtokkoncentráció, a vállalatok modernizálása. Romániában egyértelműen kimutatható, hogy azokban a megyékben a legmagasabb a vidéki szegénységi index, ahol a legjelentősebb a birtokkoncentráció. A kérdés lényege a koncentráció mérete, hisz Romániában kiemelten fontos a birtokkoncentráció fokozása, a mezőgazdasági gazdaságok modernizálása.¹⁹ Románia nem a középmezőgazdasági gazdaságok országa, mint amilyen a legtöbb fejlett nyugat-európai ország, hanem a nagyon sok kisgazdaság és a kevés, de nagyon nagy birtok hazája. Mondhatnánk, hogy a túl nagy birtokokat szét kellene darabolni, a túl kicsiket pedig össze kellene vonni.

A továbbiakban csak felsorolunk néhányat azon dilemmák közül, amelyekkel a vidékfejlesztési program kidolgozói és végül is a politikai döntéshozók szembesülnek, és állást kell foglalniuk.

Az országos szintű versenyképesség fokozása vagy a kohézió elősegítése legyen a cél? Más megfogalmazásban: szabadpiac vagy fenntartható vidék? A szociális vagy a versenyszféra erősítsük? Hatékonyság vagy méltányosság? Költséghatékonyság vagy minőség? Az európai uniós dokumentumok szerint konvergencia nem lehet versenyképesség nélkül,²⁰ de melyik legyen az elsődleges a döntésnél konkrét helyzetben? További dilemmák: rövid távú növekedési célok vagy hosszú távú fejlesztési célok követése? Szociális támogatások vagy elsődlegesen munkaerő-piaci adaptáció? Tisztázandó kérdés az is, hogy a vidékfejlesztésnek melyek azok az elemei, amelyek helyi döntéshozást és megvalósítást feltételeznek, és melyek azok, amelyek helyi önerőből nem valósíthatók meg. Ismerjük az önálló helyi kezdeményezéseket? Vannak egyáltalán számottevő önálló kezdeményezések az infrastrukturális fejlesztési elvárások mellett? Valóban ezeket karolja fel a vidékpolitika?

Fontos lenne továbbá felmérni, hogy mennyire vagyunk felkészülve az innovációs elvárásokra, amelyek szerepe nő a 2014–2020 közötti időszakban. Rendelkezünk-e megfelelő képességekkel a tudás és az ötletek cseréjére a szociális interakciókban? Igaz, hogy a legtöbb innováció egy kreatív ötletből születik, de egy eszme csak akkor válik innovációvá, ha sokszorosítani lehet, ha több vidéki térség is alkalmazhatja. Az oktatás és kutatás intézményi szervezése, a kutatási témák a vidékfejlesztés terén ugyancsak eldöntésre váró feladatok az új kihívásoknak való megfelelés céljából. Szakembereknek szóló kérdés lehetne, hogy van-e komoly elméleti megalapozása a vidékfejlesztésnek. Van-e közigazdasági megalapozottsága a vidékfejlesztési politikának? Érvényesül-e a vidékfejlesztésben a Pareto-hatékonyság elve, azaz hogy bizonyos emberek jóléte növelhető anélkül, hogy másokét rosszabbá tenné? Ismerjük-e

¹⁹ Lucian Luca (coord.) – Cristina Cionga – Daniela Giurcă: *Consolidarea exploatațiilor agricole*. Buc. 2012.

²⁰ *Fifth Progress Report on Economic and Social Cohesion, SEC (2008) 2047*.

az endogén növekedési modelleket és a konjunktúraciklus-modelleket racionális várakozások mellett? Az intézményi közgazdaságtan elméletei mennyire alkalmazhatók a vidékfejlesztés terén? Vannak-e elégséges ismereteink a társadalmi és gazdasági szerkezetek változásairól, a termelési technológiákról, az EU közös agrárpolitikájának működéséről, a tőzsdék mechanizmusairól, egyszóval mindarról, ami valóban befolyásolja a viszonyok alakulását, a vidéki emberek életét?²¹

Musto István tapasztalatai szerint²² a fejlesztési támogatások menedzselésével foglalkozó intézmények, szaktanácsadási vállalkozások, civilszervezetek, önkormányzatok stb. minél több költségvetési, támogatási forrás megszerzése törekszenek akkor is, amikor egyre nehezebb ezeket a forrásokat hatékonyan felhasználni. Ha kétséges a projekt vagy program várható kimenetele, akkor törekszenek minél inkább szétszórni a felelősséget több szakértő és állami szerv bevonásával. Inkább a beviteli források (az inputok) előírás szerinti folyósítására koncentrálnak, mint a jövőben elérhető eredmények (outputok, hatások) sikerére vagy kudarcára, mert az intézményesített politika eredményességét a jelenben allokációra kerülő input határozza meg. A média kimerítően foglalkozik az abszorpciós ráta értékének alakulásával, azzal, hogy a rendelkezésre álló EU-s támogatásból mennyit tudunk felhasználni, de arról nem sokat olvashatunk, hogy milyen eredményekhez vezetett a támogatások felhasználása. Általában jellemző, hogy minden hasonló profilú intézményt konkurensnek és nem partnernek tekintenek, mivel mind a források, mind azok hatékony felhasználásának lehetőségei korlátozottak. Romániára is alkalmazható az a megállapítása Musto Istvánnak, hogy „nem annyira több pénzügyi forrásra, mint inkább több hozamot teremtő beruházási lehetőségre van szükség. [...] A kudarc nem a források szűkösségében rejlik, hanem abban, hogy nem sikerül az előírásoknak megfelelően kiadni azt, ami rendelkezésre áll.”²³

A 2010-ben négy Bihar megyei községben végzett felmérésünk²⁴ jelezte számomra azt is, hogy az önkormányzatok szintjén nem valósul meg az erőforrások koncentrációja, nem igazán beszélhetünk a részvételi lehetőségek biztosításáról, és inkább csak formális, mint valós az együttműködés a szomszédos községek között a fejlesztési stratégia terén.

Ha a szellemi és társadalompolitikai irányzatok nézőpontjából vizsgáljuk a romániai és kiemelten az erdélyi vidéki térségeket, megállapíthatjuk, hogy az individualizmus a jellemző, de eltérően a nyugati országoktól nem sajátossága az egyéni kezdeményezés, a felelősség- és kockázatvállalás elismerése, és nem beszélhetünk tudományosan megalapozott és a hatékonyság elvét követő decentralizált tervezésről sem. Székelyföldön egy sajátos kapcsolata alakult ki az individualizmusnak és a kollektívizmussal: a történelmi hagyományok, a politikai retorika, a kulturális azonosság eszméje érvényesül, az érzelmi hovatartozás a jellemző, de ugyanakkor a történelmi romantika összekapcsolódik az individualizmussal. Személyi kötődések, kliensi viszonyok vagy az erősebb jogán nyugvó kapcsolatok jellemzik a vidék társadalompolitikai helyzetét. Az egyén a gazdasági cselekvés alanya, de politikai, társadalmi vonatkozásban fontos a közösség is. Egyébként ez a megállapítás akár egész Kelet-Közép Európára általánosítható.²⁵

²¹ Musto: *i.m.* 66.

²² Uo. 38–41.

²³ Uo. 41.

²⁴ *Dezvoltarea durabilă în mediul rural-strategii de dezvoltare locală pentru patru comune din județul Bihor*. cod SMIS: 12459

²⁵ Musto: *i.m.* 211–217.

Ha körülnézünk, akár csak átutazva falvainkon, sok helyen láthatjuk az emeletes házakat, helyenként giccses luxuskivitelben (pl. a Szatmár megyei Certeze vagy a Teleorman megyei Buzescu stb.). Ez az ingatlanokban felhalmozott vagyon holt tőke, mivel nem teremt hozamot.²⁶ Kulcskérdés: hogyan lehet holt vagyont értéktöbbletet teremtő produktív tőkévé transzformálni? Ennek alapfeltétele a tulajdonjog egyértelmű megléte és általában a formális jogi keretek betartása. Jelenleg a formális törvényesség rendszere és az informális társadalmi valóság között szakadék tátong. Elgondolkodtató fontos megállapítás, hogy nem egyszerűen az egyéni modernség hiányáról van szó, hanem sokkal bonyolultabb okokról. Tehát a menedzsertréningek nem oldják meg a problémát ott, ahol a tulajdonviszonyok tisztázatlanok, ahol érdemesebb feketén dolgozni (dolgoztatni), kereskedni stb. Fontosnak tartom Musto alábbi megállapítását is: „nagyobb rugalmasságra, élénkebb érdeklődésre, nyitottságra és kombinatív gondolkodásra van szükség ahhoz, hogy valaki helytálljon a világ és annak változó követelményeivel szemben.”²⁷

Fontos hangsúlyozni, hogy a fentiekben vázlatosan felsorolt kérdésekre, problémákra adandó válaszok, megoldások nem egyszerűen gazdaságilag, társadalmilag, hanem politikailag is behatároltak, tehát el kell fogadnunk, hogy nem elsősorban a statisztikai adatfeldolgozások eredményei alapján születnek a gazdaságpolitikai döntések.

Váltsuk aprópénzre az általános kijelentéseket

Az „igen-nem”, a „fehér-fekete”, a „jó-rossz” megközelítések kedveltek sokak körében, de nem ez jellemzi a valóságot a vidékfejlesztés vonatkozásában sem, hanem inkább a két szélsőség közti állapot és ugyanakkor a helyzet állandó változása, a jelentős területi különbségek, az emberek eltérő hozzáállása, bizalomszintje stb. Sok közhelyszerű állítást hallhatunk, olvashatunk, ezekre reflektálnék röviden, néhány példával.

„Hiányzik a politikai akarat a vidék támogatására.” Nyilván elsősorban a központi vezetést kiáltják ki a bajok fő okának, a magyarok közül egyesek az RMDSZ-t hibáztatják, mások a különböző érdekvédelmi szervezeteket, de kijut a kritikából az önkormányzaton lévőeknek, sőt a szakembereknek is. Ezek egyrésze mindjárt az európai uniós Közös Agrárpolitikára hárítja tovább a felelősséget, hisz Románia mint EU-tagország a KAP előírásait kell hogy kövesse. Tény, hogy mindenfajta gazdasági fejlesztési tevékenységnek van politikai meghatározottsága, vannak politikai döntések, amelyek egyes csoportoknak kedvezőek, másoknak kevésbé, vagy akár kedvezőtlenek. Valójában a kérdés sokkal bonyolultabb, és nem vonhatók ki a felelősség alól maguk a vidéken élő emberek sem. Arról most nem is beszélnék, hogy a világban zajló gazdasági, társadalmi, természeti változások is jelentősen behatárolják a helyi döntéshozók mozgásterét.

Vannak elméleteink arról, hogy a társadalom visszasságai elsősorban a hatalmi viszonyok egyenlőtlenségére és igazságtalanságára vezethetők vissza, tehát az „uralkodó osztályok” felelnek mindenért, ezért meg kell dönteni mindent, ami tekintélyt és hatalmat képvisel.²⁸

²⁶ Uo. 86.

²⁷ Uo. 193.

²⁸ Uo. 66.

Másik sokat hangoztatott kijelentés: „Több pénzt kellene vidékfejlesztésre fordítani.” A választ ugyancsak Musto könyvéből veszem: gyakran olvasható, hogy a vidéki szegénység felszámolására egyre több pénzügyi forrásra van szükség. A pénz olyan, mint egy igen hatékony gyógyszer. Megfelelő adagolásban gyógyít, elégtelen adagolásban hatástalan, a túladagolása pedig veszélyes. Négy nem kívánatos mellékhatás azonosítható: 1. minden beruházásnak vannak folyó működtetési költségei, amelyek a kedvezményezettet terhelik. A segély igényt gerjeszt további segélyekre. 2. A pénzügyi források beáramlása polarizál, növeli a szintkülönbséget a kedvezményezett és a nem kedvezményezett között, azaz a területi vagy társadalmi egyenlőtlenséget, így újabb hazai költségvetési kiadásokat tesz szükségessé a szintkülönbségek kiegyenlítésére. 3. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ahol megered a pénzeső, ott gyorsan megtermékenyül a fogadókésztség, az igénybevétel talaja is. A kínálat megteremti a maga keresletét. Vállalkozások, szervezetek, projektek csak azért születnek, mert forrásokra nyílik kilátás. Ugyanakkor a korrupció, a visszaélések is megjelennek. 4. A külső támogatási rendszerek hosszabb távon befolyásolják a kedvezményezett mentalitását és saját kezdeményező erejét. A segélyek és támogatások általában gyengítik egy társadalom vagy egy gazdasági rendszer önszabályozó és önfejlesztő képességét, bénítják a felelősségvállalást.²⁹

Aki ezekre is felhívja a figyelmet, biztos számíthat sokak neheztelésére, hisz egész „ármádia” alakult már ki a közösségi támogatások megszerzésére, felhasználására.

„Szövetkezeteket kell létrehozni”: másik sokat hangoztatott állítás. Erdélyben 1990 után nagy számban jelentek meg kiadványok, amelyek a régi „dicső szövetkezeti múltat” idézik, sőt a jelenlegi nyugat-európai szövetkezetekről is olvashatnak az érdeklődők, csak épp a jelenben létrehozandó erdélyi szövetkezetek céljait, működési mechanizmusát nem járták alaposan körül a szerzők. Tény, hogy a 2014–2020-as időszakban nagyobb hangsúlyt fektetnek az együttműködésre, tehát elvileg lenne rá pénz, csak hogy követhető, elszámoltatható eredményeket kellene felmutatni a támogatások lehívásához. Tisztázni kellene, hogy mi az, amit kívülről kellene elvárni, és mi az, ami a gazdálkodók, a vidéken élők felelőssége, márpedig a szövetkezés ilyen feladat.

A gazdasági vonatkozások mellett fontos befolyásoló tényező a vidéki lakosság mentalitása. Közismert a kockázatkezelés felülre, kívülre háritása, a nagyfokú bizalomhiány, ami az együttműködési hajlam alacsony szintjét is eredményezi, a piacgazdaság normáinak részleges elutasítása stb. A fekete és a szürke gazdaság mérete jelentős, és ez a vidékfejlesztési támogatások lehívásának és felhasználásának is gátat szab. A korrupció minden szinten való jelenléte ugyancsak korlátozó tényezője a vidékfejlesztésnek. Ezeket a kijelentéseket egyedi példákkal alátámaszthatnánk, de természetesen nem általánosítható térben, időben és főleg nem mindenre érvényes.

Túl kell lépni a mozgósító, szívmelegítő szlogenek ismételtetésén, amiben különösen az érdekvédelmi egyesületek vezetői jeleskednek, és ideje lenne az alapos, szakszerű munka megszervezésének. Sok igazság van abban a mondásban, hogy „az ördög mindig a részletekben búj meg”, ezért az illetékeseknek arra kellene koncentrálniuk, hogy alaposan áttanulmányozzák a vidékfejlesztési támogatásokat szabályozó rendeleteket, és felvilágosítsák a gazdákat az új kihívásokról, szervezzék meg a támogatások olyanfajta lehívását, ami a pénz valóban hatékony felhasználását jelenti.

²⁹ Uo. 42–44.

II. A romániai vidéki térségek fenntartható fejlődésének szűk keresztmetszetei

Általános vidékfejlesztési kihívások

Miből következtethetünk arra, hogy a romániai és kiemelten az erdélyi vidéki települések gondjaival foglalkoznunk kell? A statisztikai adatok jelzik a „betegség” szimptomáit: a foglalkoztatás vidéken jelentősen csökkent, és a birtokstruktúra racionalizálása, a mezőgazdasági vállalkozások modernizálása újabb vidéki munkahelyek elvesztésével jár; a föld meg nem munkálása jelentős mértékű; a fiatal vidéki munkaerő migrációja nőtt, és a képzettebb és fiatalabb vidékiek nagyobb méretű elvándorlása a helyi lehetőségek kihasználását lehetetleníti el. A mezőgazdasági foglalkoztatás csökkenése, a birtokkoncentráció pozitívként is felfogható lenne Romániában, ahol a mezőgazdasági foglalkoztatottság a legmagasabb és a birtokstruktúra a legfragmentáltabb az EU szintjén, ha volna nem mezőgazdasági munkalehetőség vidéken vagy az ingázási környezetben, de ilyen kevés van és főleg nem a mezőgazdaságból kiszorultak képzettségi szintjének megfelelő. A teljes foglalkoztatottság elvárása, pontosabban a természetes munkanélküliségi ráta szintjén való foglalkoztatás fenntartása az elhúzó gazdasági válság közepette külső beavatkozás nélkül illúzió, ezért is szükséges a vidékfejlesztési támogatások hatékony felhasználása erra a célra is. Rendkívül összetett feladattal állunk szemben, mert egyrészt szükséges a mezőgazdasági vállalkozások, gazdaságok modernizációja, főleg a termelési hozamok növelése és a költségek csökkentése érdekében, mert ezen elvárások a hatékonyság növelésének elemei, másrészt pedig ezen intézkedés alkalmazása tovább csökkenti a foglalkoztatást a mezőgazdaságban. A jövedelemnövekedés stabilan csakis a hatékonyság növelése által érhető el, és ez lehet az alapja a fiatalok otthontartásának is.

Agrárközgazdasági közhely, hogy a nagyobb méretű vállalkozások a méretgazdaságosság kihasználásával alacsonyabb költségen termelnek, így versenyképesek lehetnek, míg a kisebb családi gazdaságok életképessége csakis kiegészítő jövedelemforrás biztosításával érhető el. Romániában, ahol a kisgazdaságok aránya magas, kiemelten fontos és szükséges a vidéki nem mezőgazdasági foglalkoztatási lehetőségek feltárása. A vidéki foglalkoztatás növelésére javasolt megoldások között említhető³⁰ a természeti erőforrások megőrzése az elmaradt, kedvezőtlen adottságú területeken, az idegenforgalom fejlesztésének ösztönzése, a regenerálódó energiaforrások növekedése, a mezőgazdasági termékek helyi feldolgozása stb., amelyek mind újabb munkalehetőségeket teremthetnek. A helyi tradicionális, történelmi, kulturális értékek felismerése és ezek értékesítésének képessége fellendítheti a falusi turizmust, de foglalkoztatás vonatkozásában nem jelentős, mert szezonális jellegű, inkább csak kiegészítő jövedelemforrást jelent. A migrációs trend megfordulása a kilencvenes évek közepétől, a városról falura telepedők nagyobb száma potenciális lehetőség, mert a falura telepedők új ötleteket és vállalkozói ismereteket hozhatnak magukkal, és ugyanakkor növekvő, esetleg újfajta keresletet is támaszthatnak, ami munkalehetőséget teremthet, és jövedelemnövekedéssel járhat. A közszolgáltatások biztosítása kulcsfontosságú az ott lakóknak és a vállalkozásoknak egyaránt, és újabb

³⁰ Kerekes Kinga – Pakucs Bernadett – Szócs Emese – Veres Enikő – Vincze Mária: *Dezvoltare rurală. Ocuparea forței de muncă în mediul rural*. Cluj-Napoca 2010. 85–108.

munkalehetőségek forrása is. A helyi vidéki önkormányzatoknak jelentős szerepük van a vidéki gondok kezelésében: fontos a jó kommunikáció a közeli városokkal, községekkel, érdekszövet-ségek kialakítása, a szélesebb körű szolgáltatások biztosítása.

A romániai vidék és az agrár ágazat főbb jellemzői

A következőkben egy terjedelmesebb tanulmányból³¹ emelünk ki néhány adatot a romániai vidék- és agrárállapotok jellemzésére és főleg a területi különbségek kimutatására.

Románia 42 megyéjéből 27-ben a lakosság több mint 50%-a vidéki településeken él, 15 megyében 20-50% közötti a községekben élők aránya, és mindössze egy (Bukarest-Ilfov) megye urbánus meghatározottságú, tehát Romániát joggal tekinthetjük vidéki jellegűnek. A 2010-es adatok szerint a jelenlegi romániai vidékmeghatározás alapján az ország lakosságának 45%-a, azaz 9,63 millió fő vidéki településeken él, ahol a népsűrűség értéke 46,5 fő/km², fele az országos átlagnak.

Románia jelentős mezőgazdasági-erdőgazdasági potenciállal rendelkezik, összterületének (23,839 millió ha) 61,4%-át teszi ki a mezőgazdasági terület, míg az erdőterület az összterület 28,35%-a. Ha csak a 2007–2010 közötti időszakot vesszük, jellemző az ültetvények (szőlő, gyümölcs) csökkenése és a beépített terület növekedése, és csökkent a megművelt területek nagysága is. A mezőgazdaság, erdészet és halászat hozzájárulása a bruttó nemzeti termékhez 1993-ban 21% volt, ami 2010-re 6,5%-ra csökkent, elsősorban a többi ágazat gyorsabb fejlődése folytán.

A mezőgazdasági termelés szerkezetében a növénytermesztés a domináns, közel kétharmadot tesz ki, míg a szolgáltatások elenyészően alacsony hányadot képviselnek. A mezőgazdasági termelés évi ingadozásai jelentősek, ami az ágazat magas kockázatát jelzi az inputfelhasználás, a termelési technológia (pl. öntözés) nem megfelelő szintje miatt.

A romániai agrárgazdaság egyik sajátossága a duális jelleg, ami nagyszámú kisgazdaságot és kevés nagygazdaságot jelent. A 2010-es ÁMÖ adatai szerint 3828,3 ezer a jogi státus nélküli egyéni gazdaságok száma, 1,95 ha-os átlag birtoknagysággal, és 30,7 ezer a jogi személyiséggel rendelkező gazdaságok száma 190,78 ha átlagterülettel. Az első csoport a mezőgazdasági terület 56%-át, a második pedig a 44%-át hasznosította. A 2002–2010 közötti változást vizsgálva a különböző birtoknagyság-csoportok szintjén³² kitűnik, hogy a csökkenés főleg az 1-5 ha, illetve az 5-10 ha birtoknagyság-csoportoknál volt jelentősebb, míg az 1 ha-nál kisebb birtokok esetében a csökkenés jóval kisebb volt, tehát a koncentráció nem elsősorban az 1 ha-nál kisebb birtokok rovására valósult meg. A legnagyobb növekedés az 50–100 ha-os nagyságcsoportban észlelhető, ezek száma és területe kétszeresére nőtt, és közel azonos mértékben növekedtek a 20–50 ha-os birtokok (1,89 és 1,95), valamint a 10–20 ha-os csoportba tartozók is (1,16 és 1,21). A 100 ha-nál nagyobb birtokok száma nőtt (1,34), de a területük nem (0,99).

A nagyfokú birtokfragmentáció mellett a román mezőgazdaság másik gyenge pontja az alacsony átlagtermésben és a nagyfokú évi ingadozás szintjében nyilvánul meg. Ha a 2010-es évet tekintjük, ami egy átlagosan jó évnek számított, a búza átlagtermése 2688 kg/ha (2007-ben

³¹ Vincze–Mezei–Marton–Szöcs: *i.m.* 12–25.

³² Biró Boróka-Júlia: *Impact Study on the Reform of the Common Agricultural Policy on Romania's Rural Economy*. Doktori értekezés. 2012. 102.

1541kg/ha), a kukorica 4309 kg/ha (2007-ben 1526 kg/ha), a burgonya 13 354 kg/ha (2007-ben 13 663 kg/ha), a napraforgómag 1597 kg/ha (2007-ben 654 kg/ha) stb., tehát többszörösen elmaradnak ezek az értékek a nyugat-európai átlagtól.

A vidéki térségekkel kapcsolatos romániai sajátosságok között említjük: a népességfogyást, a fokozódó öregedési folyamatot, a vidéki foglalkoztatottság változását (1990–2000 között növekedett, majd csökkent), bár még jelenleg is 30%-os a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részaránya, ami a legmagasabb érték az EU 27-ben. 2010-ben vidéken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 63,6 % volt. A kis birtokméret alulfoglalkoztatottságot eredményez, mivel a nem mezőgazdasági foglalkoztatottság alacsony. Agrárgazdasági racionalitás szerint Romániában közel 2 millióval kellene csökkenteni a mezőgazdaságban dolgozók számát, de a nemzetgazdaság rendszere jelenleg ezt nem teszi lehetővé. A vidéki infrastruktúra alacsony fejlettsége ugyancsak romániai sajátosság,³³ ami vonatkozik a fizikai infrastruktúrára (úthálózat, víz- és közegészségügyi rendszer, csatornahálózat fejlettlensége stb.), a közszolgáltatásokkal való ellátottság szintjére, az oktatási rendszer alacsony színvonalára stb.

2000–2006 között a SAPARD-program jelentős hányadát (438,8 millió euró) a vidéki infrastruktúra fejlesztésére fordították, és 2007–2013 között is a támogatások jelentős részét fordították erre a célra (322-es intézkedés), de a közel 13 000 falu infrastrukturális fejlesztése még sok kívánnivalót hagy maga után.

A vidéki elmaradottság egyik mutatója a jövedelemszint, ami ugyancsak jelentősen a városi szint alatt van, nem is beszélve a fejlett nyugati országokkal való összevetésről.

Tény, hogy az Európai Unió agrár- és vidékfejlesztési támogatási rendszere csak közvetve járul hozzá ezeknek a problémáknak a kezeléséhez, mert ezek a legtöbb uniós államban ma már nem merülnek fel.

Alkalmazzunk-e kiemelten területi szemléletet a vidékfejlesztésben

Elvileg Románia esetében is lehetőség volna arra, hogy a 2014–2020 közötti időszakra vonatkozó vidékfejlesztési programot regionális szinten és ne csak országos szinten dolgozzák ki. Arra vonatkozóan, hogy milyen regionális eltérések vannak, főleg az agrárágazat vonatkozásában, az általános mezőgazdasági összeírásból (ÁMÖ) rendelkezünk információkkal, de arra a kérdésre, hogy melyik megoldás volna kedvezőbb (egy országos, vagy több regionális), szakmailag megalapozott választ nem tudunk adni, a döntés csak gazdaságpolitikai jellegű lehet.

Romániában közel azonos mértékben oszlik meg a terület a síkság és a domb- és hegyvidék között, tehát a mezőgazdasági termelés természeti adottságai is változnak régióként, azok tájegységenkénti megoszlása szerint. Ha az ország agrárstratégiájában bizonyos termékeket kiemelten fontosaknak tekintenek, pl. gabona vagy olajos magvak termelését, vagy pl. disznóhús előállítását, akkor jogosult a támogatások olyan előzetes területi eloszlása, amely azoknak a régióknak kedvez, ahol ezek termelési mérete nagyobb. Kiemelten vizsgáltuk a mezőgazdasági egységek jogi státus szerinti megoszlását,³⁴ ami leegyszerűsítve egyrészt a kis- és a nagygazdaságok regionális eloszlását mutatja, vagy más megközelítésben a nagyobbbrészt saját fogyasztásra termelő egységek és a kereskedelmi forgalomban legálisan szereplő termelő

³³ Vincze Mária: *Románia vidékpolitikája felül- és alulnézetből*. Pécs 2005.

³⁴ Vincze–Mezei–Marton–Szócs: *i.m.* 48–65.

egységek arányait jelzi régióként. Általában a termelési struktúra és a gazdasági egységek jogi státusa között is van összefüggés, vannak termékek, amelyeket főleg nagyvállalatok keretében termelnek, pl. búza, olajos magvak, másokat inkább kisparaszti gazdaságokban, pl. kukorica, tej, de ezek az összefüggések is változnak régióként.

Amikor megszületik az esetleges döntés valamely terület kiemelt támogatására, akkor végső soron közvetve a kis- vagy nagygazdaságok, illetve bizonyos termékek támogatása felől is döntenek. Tanulmányunkban ezeknek az összefüggéseknek a számszerűsítésére helyeztük a hangsúlyt, amely megalapozottabb döntéshozatalt tehetne lehetővé.

Románia mezőgazdasági területe az ÁMÖ 2010³⁵ előzetes adatai szerint 13,3 millió hektár, amely 3 856 245 gazdaságban oszlik meg. A szántóterület 8,3 millió hektár, ebből 4,45 millió hektár az egyéni gazdaságok birtokában van.

A szántóterület megoszlása a jogi személyiséggel nem rendelkező, illetve azzal rendelkező mezőgazdasági egységek között, ami lényegében a kis és nagy vállalatok közötti megoszlást is jelzi, jelentős regionális eltéréseket mutat. Az országos átlagnál jelentősen nagyobb arányt képviselnek a kisgazdaságokban megművelésre kerülő szántóterületek a Közép, az Északnyugat, a Délnyugat-Olténia, valamint az Északkelet régiókban, míg a szántók aránya a kereskedelmi társaságokban az átlagnál jóval nagyobb Bukarest-Ilfov, Dél-Munténia, Délkelet és Nyugat régiókban. Ha döntés születne arra vonatkozóan, hogy egyes régiók kedvezményesebben juthatnak KAP-támogatáshoz, akkor lényegében a kisparaszti birtokok vagy a nagy kereskedelmi farmok kiemelt támogatásáról is döntenek, ami sértheti viszont az esélyegyenlőség elvének alkalmazását, a szektorsemlegesség elvét stb.

Románia legelő- és kaszálóterülete az ÁMÖ 2010-es előzetes adatai szerint 4,49 millió hektár, ebből 2,28 millió hektár az egyéni gazdálkodók birtokában van. Általában ahol kevés a szántó, ott sok a legelő-kaszáló, és nyilván ez a tájegység jellegével függ össze, azaz Romániában a domb- és hegyvidéken magasabb a legelők-kaszalók aránya.

Az ültetvények területe 317,246 ezer hektár, ebből 235,695 ezer hektár egyéni gazdálkodók birtokában van. Az ültetvények eloszlása a kisparaszti gazdaságok és a nagy kereskedelmi farmok között jelentős eltéréseket mutat, viszonylag nagy az ültetvények aránya a kereskedelmi farmokban Közép, Nyugat és Bukarest-Ilfov régióban, és nagy a kisparaszti gazdaságokban Dél-Munténia, Délnyugat-Olténia és Északnyugat régióban. Ez az eloszlás a munkaerő-felhasználás szempontjából is fontos.

A szarvasmarhatartás Romániában 90%-ban az egyéni gazdálkodók „privilégiuma”. Négy régióban számottevő a nagygazdaságokban folyó szarvasmarhatartás is: Bukarest-Ilfov, Nyugat, Dél-Munténia és a Központi régióban. Alaposabb tanulmányt igényelne annak eldöntése, hogy mi indokolja ezekben a régiókban a nagy kereskedelmi vállalkozásokban való szarvasmarha-tartást. Logikus feltételezés, hogy ezekben a régiókban intenzív marhahízlalás folyik, míg a kisgazdaságokban a tehéntartás. Az ÁMÖ 2010 előzetes adatai szerint tovább csökkent a szarvasmarha-állomány, a 2002-es 2,87 millió főről 1,985 millió főre.

Románia juhállománya a 2002-es ÁMÖ adatai szerint 7 238 404 db volt, a 2010-es adatok szerint már 8 385 749 db. A juhtartás elsősorban egyéni gazdaságokban folyik, és csak Dél-Munténia régióban található számottevő nagygazdasági juhtenyészet. Jelentős mértékben nőtt a kecsketartás iránti igény, elsősorban a kisparaszti gazdaságokban, de néhány régióban

³⁵ *Recensământul General Agricol 2010*. Date provizorii. INS Buc. 2012.

kereskedelmi társaságok keretében is. Az állomány a 2002-es 744 272 db-ról 2010-re 1 236 947-re nőtt. Régebben a kecskét a szegény ember tehenének nevezték, ma viszont elfogadott értékes terméknek számítanak a kecsketejéből készített termékek.

Románia sertésállománya 2002–2010 között 8,26 millió db-ról 5,39 millió db-ra csökkent. Nem témája jelen tanulmánynak e csökkenés okait vizsgálni, de tény, hogy a kilencvenes években a jelentős importvédelmet élvező ágazat nem készült fel a szabadpiaci kihívásokra. A sertéstartás Bukarest-Ilfov, a Nyugat és Délkelet régiókban elsősorban nagy kereskedelmi társaságokban, intenzív hizlalási technológiával folyik, míg az egyéni gazdaságok általában 1-3 sertést tartanak saját fogyasztásra.

A baromfiállomány 2002–2010 között kismértékben csökkent 82,4 millió db-ról 78,9 millióra. Az egyéni gazdaságok kisebb mértékben, főleg saját használatra tartanak baromfit, a kereskedelembé jutó termékeket nagyméretű, intenzív technológiával működő kereskedelmi farmok állítják elő. A Közép, Dél-Munténia és az Északnyugat régiókban a kis- és nagygazdaságok közti megoszlás közel azonos, a többi régióban a kisgazdaságokban koncentrálódik a baromfitartás.

Románia jelentős loállománnyal rendelkezik, amit a kisparaszti gazdaságokban főleg a munkagépek helyettesítésére használnak minden régióban. A 2002–2010 közötti időszakban jelentősen csökkent a lovak száma, 919,3 ezer darabról 604,2 ezerre.

Méhészettel elsősorban a kisgazdaságokban foglalkoznak. Az utóbbi években jelentős kiegészítő jövedelemforrást jelentett a méhészet, különösen a támogatások bevezetése nyomán. A méhcsaládok száma 2002–2010 között 777 ezerről 1283 ezerre nőtt. A méz jelentős exporttermékké vált.

Vizsgáltuk továbbá a birtokkoncentráció regionális eltéréseit, a mezőgazdasági terület művelési ágak szerinti eloszlását régióként, illetve a különböző művelési ágak régiókénti eloszlását, a főbb gabonafélék termelési területének arányát az egyes régiókban, valamint a mezőgazdasági munkaerő-felhasználás regionális sajátosságait.

Az egyéni gazdaságok és a mezőgazdasági társulások, illetve a kereskedelmi társaságok között jelentős méretbeli különbség van, ami régióként is különbözik. A 3 721 885 egyéni gazdaság, amely mezőgazdasági területtel rendelkezik, átlagos birtokmérete 1,87 hektár. A 2010-ben működő 1390 mezőgazdasági társulás átlagmérete 400,6 hektár, a többségében magántőkés kereskedelmi társaságok átlagosan 193,1 hektárt művelnek. A birtokkoncentráció szempontjából viszonylag jelentős régiós eltérések vannak. Délkelet, Bukarest-Ilfov, Dél-Munténia és Nyugat régióban jelentősebb a birtokkoncentráció a nagygazdaságok szintjén. Az egyéni gazdaságok Nyugat, Közép, Északnyugat és Délkelet régióban haladja meg az átlagos értéket, míg jóval az alatt van Bukarest-Ilfov, Dél-Munténia, Északkelet régióban. A nagyszámú parcellára való felosztás még inkább nehezíti ezeknek a kisgazdaságoknak a helyzetét, mert általában területalapú támogatásra sem számíthatnak.

Jelentős eltérések vannak a mezőgazdasági terület művelési ágak szerinti eloszlásában régióként, ami jórészt meghatározza a mezőgazdasági termelés strukturáját, a mezőgazdasági foglalkoztatást, a mezőgazdaságból származó jövedelmek nagyságát, valamint a KAP-támogatások abszorpciók képességét is. A romániai régiókat ezeknek a természeti adottságoknak a függvényében is lehet csoportosítani: jövedelmezőbb növénytermesztés lehet elvileg ott, ahol nagyobb a szántók és ültetvények aránya (Bukarest-Ilfov, Délkelet, Dél-Munténia és Délnyugat-Olténia), alacsonyabb viszont, ahol a szántó- és ültetvényarány kisebb (Közép, Északnyugat). Bár arányaiban hasonló a művelési ágak szerinti eloszlás Északkelet és Nyugat régiókban, mégis jelentős eltérés van közöttük, amit részben a birtokkoncentrációval

magyarázhatunk, de sok egyéb társadalmi-kulturális-gazdasági tényező különbözőségével is. Ez a példa is jól mutatja, hogy nem lehet csak néhány mutató alapján dönteni, ha előzetes regionális, területi támogatáseloszlást akarnak megvalósítani a döntéshozók.

Különbözőség figyelhető meg nemcsak a régiószintű művelési ágak eloszlásában, de a különböző művelési ágak regionális eloszlásában is. A szántóterület 43,1%-a két régióban összpontosul (Dél-Munténia és Délkelet), a gyepterületek közel 45%-a ugyancsak két régióban van (Központ, Északnyugat), a szőlők és gyümölcsösök 45,3%-a a Délkelet és Dél-Munténia régióban található. Világos agrárstratégiai elképzelésekkel kellene rendelkeznie Romániának a termékstruktúra vonatkozásában ahhoz, hogy megalapozott döntést tudjanak hozni, hogy mit kellene kiemelten támogatni. Az agrárpiacon nagyfokú volatilitása tovább bonyolítja a helyzetet.

Románia jelentős gabonatermelő potenciállal rendelkezik, amely jobb inputfelhasználás mellett jelentősen javítható is lenne. Az európai uniós piacon különösen a kukorica értékesítésére lenne reális lehetőség, de a világpiacon a búza is keresett termék, és viszonylag jó áron eladható. A kukoricatermelés Északkelet és Északnyugat régióban a szántóterület egyharmadát hasznosítja, de itt főleg kisparaszti gazdaságokban, alacsony átlagtermésekkel termesztik elsősorban saját felhasználásra, tehát nem igazán kerül kereskedelmi forgalomba. Szükséges lenne az öntözési rendszer hatékonyabbá tételével a nagygazdaságokban is rentábilissá tenni a kukoricatermelést Romániában.

A munkaerő-foglalkoztatás egyik kritikus tényezője a romániai mezőgazdaságnak. Az 1991-es földreform után, a bányászat, az ipar átalakítása nyomán munkahelyüket veszített emberek a mezőgazdaságban kerestek megélhetési lehetőséget a mezőgazdasági termelészövetkezetek felszámolása, reprivatizációja nyomán visszakapott kis területeken. Romániában az alacsony munkaerő-kihasználtság jellemző, az évi 225 munkanapból átlagosan 74 napot dolgoznak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, amihez direkt módon kapcsolódik az alacsony mezőgazdasági jövedelmi szint. Gazdaságilag indokolt volna a mezőgazdaságban dolgozók számát jelentősen csökkenteni, de ehhez új alacsony képzettséget igénylő munkahelyek léte a feltétel, ami nem biztosítható a jelen válságos időszakban. Ott, ahol a kisgazdaságok magas természeti értéket képviselő adottságok között dolgoznak, fontos volna a közjavak előállítására és megőrzésére céljából megfelelő támogatási rendszert alkalmazni. Erre bizonyos mértékben ma is van lehetőség, de nem éri el a szükségletek szintjét.

A gazdasági-társadalmi-ökológiai szempontok alaposabb számbavételére lenne szükség, de még ezek ismeretében is kockázatos volna a vidékfejlesztési támogatások előzetes leosztása régiókra, viszont a beadott projektek értékelésénél a pontozási rendszerben beépíthetőek az adott időszak jellegzetességeinek számbavétele mellett területi preferenciák.

Erdélyi megyék eredményei a közvetlen kifizetések és a vidékfejlesztési támogatások lehívása terén

Nem célunk ennek a tanulmánynak a keretében részletesen kitérni a közvetlen támogatások és a vidékfejlesztési támogatások területi elosztásának a vizsgálatára, ezt megtettük egy terjedelmesebb szakanyagban,³⁶ és a kötetben is szerepel egy ilyen tematikájú aktualizált kutatási beszámoló. Fontosnak tekintjük viszont annak bemutatását, hogy a magyarlakta megyék milyen

³⁶ Vincze–Mezei–Marton–Szöcs: *i.m.* 125–128.

eredményeket értek el a Közös Agrárpolitika nyújtotta támogatások lehívásában. A vizsgált 2007–2011-es időszak kumulált eredményeit vettük alapul.

Előbb a megyék csoportosítását végeztük el a rendelkezésünkre álló 2002-es népszámlálás etnikai adatainak a felhasználásával. Nyilvánvalóan az európai uniós támogatások eloszlása, így a KAP-támogatásoké sem függ a népesség etnikai összetételétől, hanem a természeti adottságoktól, a termékstruktúrától stb., de a vidékfejlesztési támogatások lehívásában szerepe van a helyi lakosok és önkormányzatok aktivitásának, vállalkozási készségének, ami jelzésértékű lehet a politikum számára.

Románia 42 megyéjét, amelyeket kutatásunkba bevontunk, előbb csoportosítottuk az ott élő magyar népesség átlagos részaránya szerint: Hargita, Kovászna (80,23%), Maros, Szatmár, Bihar, Szilágy (31,76%), Kolozs, Arad, Máramaros, Brassó és Temes (10,86%), Beszterce-Naszód, Fehér, Hunyad, Szeben, Krassó-Szörény (4,42%). A többi megyében elenyésző a magyar lakosság részaránya.

Ezekre a megyecsoportokra vizsgáltuk meg azt, hogy miként alakultak egyrészt a direkt kifizetések, másrészt a vidékfejlesztési támogatások szerződöttség, viszonyított értékei és végül kumuláltan az össz-KAP-támogatások értéke a megyék nagyságát-méretét kifejező mutatókhoz viszonyítva.

A direkt kifizetések szempontjából a legkedvezőbb helyzetben az alacsony magyar népességű (1,8–5,9%-os arányú) Beszterce-Naszód, Fehér, Hunyad, Szeben, Krassó-Szörény megyecsoport van. Ezt követi a viszonylag magasabb arányban (23,1–39,3%) magyarok lakta megyecsoport: Maros, Szatmár, Bihar, Szilágy, valamint a 7,5–17,4%-os magyar népességű Kolozs, Arad, Máramaros, Brassó és Temes megyecsoport. A vidékfejlesztési támogatások relatív értékei szerint a legkedvezőbb a helyzet Hargita és Kovászna megyében, valamint a Beszterce-Naszód, Fehér, Hunyad, Szeben, Krassó-Szörény megyecsoportban.

Legkedvezőtlenebb a helyzet Maros, Szatmár, Bihar, Szilágy megyecsoportban. Átlagosnak tekinthető a vidékfejlesztési támogatások lehívásának helyzete a Kolozs, Arad, Máramaros, Brassó és Temes megyecsoportban. A kiváló eredmények vagy a nagyfokú lemaradások okainak feltárása további kutatást igényelne. Az előbbi két pillér támogatásainak összegzésével számítottuk az össz-KAP-támogatások értékét megyecsoportonként, és a számadatok jelzik, hogy minden viszonyított, tehát összehasonlítható mutató vonatkozásában (az 1 hektár megművelt mezőgazdasági területre, 1 vidéki lakosra, 1 EUME-ra, 1000 lej mezőgazdasági GVA-ra, 1 mezőgazdasági foglalkoztatottra, 1 agrárgazdaságra) a magyarlakta megyék jól teljesítettek, az országos átlag fölött, különösen a vidékfejlesztési támogatások vonatkozásában, ahol már az ott élő emberek és az önkormányzatok tenni akarásán is múlott az eredmény.

III. Merre tart az európai uniós vidékpolitika?

Általános európai uniós irányvonalak és romániai vidékfejlesztési sajátosságok

Az EU általános irányelveinek figyelemmel követése a vidékfejlesztés vonatkozásában is eligazítást nyújt. A növekedés és foglalkoztatás általános stratégiája kimondja, hogy a beruházásokat elsődlegesen a nagy növekedési képességgel rendelkező térségekbe és a növekedés és foglalkoztatás hajtóerőibe kell eszközölni, ugyanakkor kiemeli a vidéki térségek gazdasági megújulásának fontosságát. A növekedés és foglalkoztatás hajtóerői a humántőke, a fizikai tőke

(kiemelten az információs és kommunikációs technológia infrastruktúrája), a kutatási kapacitás + innováció, az oktatás, valamint a munkavállalók alkalmazkodóképessége. A foglalkoztatási iránymutatások között szerepelnek: a teljes foglalkoztatás, a minőség és termelékenység növelése, a társadalmi és területi kohézió, a fiatalok munkavállalásának elősegítése, a nők részvételének fokozása a foglalkoztatásban, családbarát munkakörülmények teremtése és a bevándorlók munkaerőpiachoz való hozzáféréseinek segítése. A vidéki térségek gazdasági megújulása integrált intézkedéseket feltételez, az EU-s források, az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA), az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA), az Európai Szociális Alap (ESZA), a Kohéziós Alap és az Európai Tengerügyi és Halászati Alap (ETHA) felhasználásának összehangolását, a gazdasági érdekű szolgáltatások minimális hozzáférési szintjének biztosítását, az idegenforgalom integrált megközelítését. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a vidéki térségekben a szolgáltatások fejlesztése csak a kritikus tömeg (lakosságnagyság) elérése mellett valósítható meg, fontos a fejlődési sarokpontokba való beruházás fenntartása és a helyi értékeken alapuló gazdasági csoportokba rendezés megléte.

A mezőgazdaság vonatkozásában általános EU-s elvárások az elégséges és biztonságos élelmiszer-alapanyag termelés fenntarthatóbb módon, az energiaszükséglethez való hozzájárulás, valamint a természeti erőforrások védelme, a táj képének megőrzése. A vidékfejlesztéssel szembeni elvárások: a gazdasági növekedéshez és a foglalkoztatáshoz való hozzájárulás a gazdasági tevékenységek diverzifikációja útján, pihenési, kikapcsolódási, művelődési lehetőségek biztosítása a vidékre látogatók számára és korszerű szolgáltatások biztosítása az ott élőknek. A területi kihívásokat a vidéki térségek életképessége, valamint az EU mezőgazdaságának sokszínűsége jelenti.

A vidék napjainkban számos kihívással szembesül. A gazdasági-társadalmi kihívások között említjük a jövedelemkülönbségeket, a nagyméretű áringadozásokat, amelyek kockázatmenedzsment alkalmazását igénylik, valamint a lemaradó vidéki térségek problémáját. A környezeti kihívások az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása, a termőtalaj kimerülése, a víz- és levegőminőség alakulása, az élőhelyek és biodiverzitás csökkenése.

A 2007–2013-as időszakban a vidékfejlesztési politika három prioritási tengelyre támaszkodott, valamint a Leader-megközelítésre: 1. a mezőgazdaság és az erdészet versenyképességének a javítására 2. a környezetvédelemre és tájgazdálkodásra, 3. az életminőség javítására és a gazdasági diverzifikáció ösztönzésére, illetve negyedikként a helyi beavatkozási területekre. A 2014–2020-as időszakra, ha nem is radikálisan, de változnak az előző időszakhoz képest a célok és intézkedések, és bár több támogatási jogcím megmarad, a jövőben az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás, a mezőgazdasági kockázatkezelés, az együttműködési formák fontossága, az erdészet és különösen az innovatív fejlesztés hangsúlyosabb szerepet fog kapni. Igazságosabb, egyszerűbb és célzottabb termelői jövedelemtámogatást szorgalmaz az Európai Bizottság annak érdekében, hogy az Unió mezőgazdaságában rejlő lehetőségeket jobban ki lehessen használni.

Szem előtt kell tartanunk, hogy „A Közös Piac mechanizmusai, fejlesztési alapjai csak kiegészítik, ám nem pótolják a csatlakozó országok saját, céltudatos gazdaságpolitikai törekvéseit. A Közösség jólétet kíván ugyan teremteni, de nem jótékonyági intézmény, hanem fejlett ipari országok klubja, amelynek tagságából csak azok profitálnak ténylegesen, akik nagyjából azonos fejlettségi szinten, egyenrangú partnerként vesznek részt a játszmában.”³⁷

³⁷ Musto: *i.m.* 220.

Vidékfejlesztési kihívások a 2014–2020 közötti időszakban

Kiemeljük azokat a kérdéseket, amelyeknek megválaszolása, eldöntése a következő hónapok feladata lesz, jelezvén ugyanakkor azokat a változásokat, amelyekkel szembesülnie kell a vidéken élő embereknek, amelyekre időben fel kell készülniük, hogy ne vesztesei, hanem nyertesei lehessenek a változásoknak.

2011. október 12-én az Európai Bizottság közzétette a Közös Agrárpolitika jövőbeli szabályozására vonatkozó dokumentumait,³⁸ amelyeket az elmúlt időszakban részben módosítottak a tárgyalások során, és amelyeknek a végleges elfogadására 2013 június végén számíthatunk. Nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy az Európa 2020 stratégiával összhangban álló intelligens, fenntartható és inkluzív növekedést célzó erőforrás-hatékonyság érdekében a KAP általános célkitűzései a fenntartható élelmiszer-termelés, a természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás és az éghajlatváltozás elleni fellépés, valamint a kiegyensúlyozott területi fejlődésnek az elérése. Szem előtt kell tartani az EU-s dokumentumokban megfogalmazott agrárvidékfejlesztési konkrét célkitűzéseket: 1. környezeti közjavak előállítása, 2. a termelési nehézségek ellensúlyozása a hátrányos természeti adottságú területeken, 3. az éghajlatváltozás mérséklését és az alkalmazkodást elősegítő intézkedések, 4. az uniós KAP-költségvetés kezelése színvonalas pénzügyi irányításnak megfelelően, 5. a mezőgazdasági ágazat versenyképességének fokozása és az élelmiszer-ellátási lánc értéktermeléséből való részesedésének növelése, 6. hozzájárulás a gazdaságok jövedelméhez és a jövedelemingadozás mérséklése, 7. a környezetbarát növekedés ösztönzése innováció révén, 8. a vidéki foglalkoztatás támogatása és a vidéki területek társadalmi szerkezetének fenntartása, 9. a vidéki gazdaság helyzetének javítása és a diverzifikáció előmozdítása, 10. a gazdálkodási rendszerekben a szerkezeti diverzitás lehetővé tétele. Tekintve, hogy a legtöbb intézkedés egyszerre több célt vagy prioritást is szolgálhat, már nem tűnik szükségesnek a tengelyek mentén történő csoportosításuk; a prioritásokon alapuló programozás a várakozások szerint biztosítani fogja a programok kiegyensúlyozottságát.

Az Európa 2020 stratégiával összhangban a 2014–2020-as időszakban nyújtandó vidékfejlesztési támogatás átfogó célkitűzései a következő uniós szintű prioritásokban jutnak részletesebben is kifejezésre: a tudásátadás és az innováció előmozdítása a mezőgazdaságban, az erdészetben és a vidéki térségekben; a versenyképesség fokozása a mezőgazdasági termelés valamennyi típusa esetében és a mezőgazdasági üzemek életképességének javítása; az élelmiszerlánc szervezésének és a kockázatkezelésnek a mezőgazdaság terén történő előmozdítása; a mezőgazdaságtól és az erdészettől függő ökoszisztémák állapotának helyreállítása, megőrzése és javítása; az erőforrás-hatékonyság ösztönzése, valamint az alacsony szén-dioxid kibocsátású és az éghajlatváltozáshoz alkalmazkodni képes gazdaságok irányába történő elmozdulás támogatása a mezőgazdasági, az élelmiszer-ipari és az erdészeti ágazatban; a társadalmi befogadás előmozdítása, a szegénység csökkentése és a gazdasági fejlődés támogatása a vidéki térségekben. A vidékfejlesztési programoknak e prioritásokra kell épülniük, és fontos elvárás a célmutatóknak az egyes prioritások vonatkozásában történő meghatározása is.

³⁸ *Az Európai Parlament és a Tanács Rendelete a Közös Agrárpolitika keretébe tartozó támogatási rendszerek alapján a mezőgazdasági termelők részére nyújtott közvetlen kifizetésekre vonatkozó szabályok megállapításáról* (COM(2011) 625. javaslat, és *Az Európai Parlament és a Tanács Rendelete az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról* (COM(2011) 627. javaslat.

Az új vidékfejlesztési program lehetőséget teremt magasabb támogatási intenzitású alprogramok végrehajtására is, például a fiatal mezőgazdasági termelők, a kistermelők, a hegyvidéki területek, a rövid ellátási láncok tekintetében.

A vidékfejlesztésre vonatkozó 627-es javaslat I. szakaszában az egyedi intézkedések aprólékos leírása található, míg a II. szakasz a Leader-helyi akciócsoportokra vonatkozó feltételeket tárgyalja. Teljesen új elemként jelenik meg a vidékfejlesztési pillérben a mezőgazdasági kockázatkezelés, amelynek részeként a termény-, állat- és növénybiztosításokhoz, illetve az állat- és növénybetegségek vagy a kedvezőtlen környezeti/éghajlati események ellen létrehozott kölcsönös kockázatkezelési alapokhoz járna támogatás.

Számos kérdést vetnek fel az EB dokumentumai, amelyekkel kapcsolatban a román kormánynak záros határidőn belül döntenie kell. Ezeknek a részletes kifejtése, taglalása jórészt már megtörtént a közvetlen kifizetésekkel kapcsolatban,³⁹ míg a vidékfejlesztéssel kapcsolatos problémákat, dilemmákat részben jelen tanulmányunkban fejtegetjük, de a végleges EU-s KAP szabályozási rendeletek jóváhagyása után fontosnak tartjuk a téma alapos kifejtését.

Hogy állunk a 2014–2020-as új programozási időszakra való felkészülés terén Romániában vidékfejlesztési vonatkozásban?

Azt, hogy az általános és konkrét Közös Agrárpolitikai és kiemelten vidékfejlesztési célokat miképpen kell és lehet Románia és különösen Erdély vonatkozásában megvalósítani a szakmai és a gazdatársadalmi tanácskozások fő témái kellene hogy legyenek, de ennek nem sok nyoma mutatkozik Erdélyben. Az érdeklődés sokaknál csak arra terjed ki, hogy mennyi pénzt fogunk kapni a közvetlen kifizetésekre és vidékfejlesztésre. Románia, bár még nem éri el az EU-27 átlagát (kb 260 euró/ha), a közvetlen kifizetések tagországok közötti újraosztása során kedvezőbb helyzetbe kerül, és a zöld komponens is beleszámítva kb. 200 euró/ha jut majd 2017-től a jogosultaknak EU-s alapokból. A vidékfejlesztési támogatások összege a 2007–2013-as időszak 8,1 milliárd eurós szintjéről a jelenlegi becslések szerint 7,2 milliárd euróra csökken, és az intézkedések vonatkozásában is lesznek változások, viszont a közvetlen kifizetések összege nő.

Többet kellene foglalkozni minden szinten azzal, hogy miképpen tudunk felkészülni azokra az új kihívásokra, amelyek az Európai Unió 2014–2020 közötti Közös Agrárpolitikája kapcsán merülnek fel. 2013 június elején még nem ismertek azok a sürgős döntések, amelyeket Romániának meg kell hoznia a 2014–2020-as időszak vidékfejlesztési programjának kidolgozása kapcsán, valamint a közvetlen kifizetések rendszerének vonatkozásában. Ezek a felkészülési tevékenységek, elsősorban a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztériumra hárulnak, de hasonlóképpen a szakmai szervezetekre, az önkormányzatokra és a gazdálkodókra is.

Véleményem szerint Románia nincs felkészülve a 2014–2020 közötti programozási időszak kihívásaira, de ugyanakkor biztos vagyok abban, hogy határidőre elkészülnek majd a leadandó dokumentumok. Ez történt a SAPARD, valamint a 2007–2013 közötti programozási periódus esetében is. A gond csak az, hogy ily módon mindig utólagosan állapítható meg, hogy „jobb lett volna, ha...” Talán lesz egy kis politikai szélcsend, és a minisztériumokban dolgozók arra koncentrálnak majd, ami az agrárágazat jövőjét, a vidéken élők mindennapjait befolyásolja.

³⁹ Vincze Mária: *Hogyan osszuk el a Közös Agrárpolitika tortáját?* Közgazdász Fórum XV. 2012. 4. 3–26.

Az agrárpolitika az Európai Unió közös politikája, tehát mint tagországnak szem előtt kell tartanunk az EB javaslatait, azok szellemében kell Románia vidékfejlesztési dokumentumát kidolgozni, és úgy tűnik, hogy a jövőben a támogatások célszerű, hatékony felhasználását is komolyabban számon kérik majd rajtunk, mint eddig.

Systemic Approach to Rural Development Problems. Romanian specificities

Keywords: rural development, Romanian specificities, challenges of the new programming period of the EU

The paper consists of three parts. In the first part there are clarified basic concepts of the rural development; there are outlined those systems which include as an element the rural development policy; and dilemmas concerning rural development, especially in the case of Romania, are addressed. The second part of the paper offers a draft description of the rural state and mainly of the agriculture from Romania, emphasizing regional differences concerning the structure of the agricultural production and structure of the agricultural farms. The third part identifies the challenges of the new programming period of the EU, 2014-2020, in the context of the new regulation of the CAP, and in special, regarding to the second pillar, the rural development.

Káposzta József – Kis Máté – Goda Pál

Területi elemzések rendszervizsgálati megközelítésben, pókhálóentrópia-vizsgálat segítségével

Tanulmányunk a rendszerszemléletből indul ki, és az általános rendszerelmélet alaptételeit elfogadja. A Ludwig von Bertalanffy¹ által megalkotott általános rendszerelmélet mint összefüggő axiómarendszer jelenik meg. Ez alkotja a tanulmány gerincét, valamint ebből bontakozik ki az az új szemléletmód is, amely az általános pókhálóelmélet nevet kapta. Az elmélet lényege, hogy a helyi társadalmat egy sajátos „pókháló”-formátumként képezi le. Az itt végbemenő beavatkozások úgy hatnak minden egyes pontra, mint amikor a pókháló egy pontját megérintve mindegyik pontja megrezdül.

A végtelen növekedés korlátainak felismerésével² egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a harmonikus fejlesztési és fejlődési elképzelések. A kizárólag csak a gazdasági növekedést előirányzó törekvések megdőlni látszanak, a gazdasági növekedés túlértékelését felváltandó a környezet és a társadalom szerepének fontosságát előtérbe helyező újabb és újabb szemléletek jelennek meg.

Beigazolódni látszik Korten azon állítása,³ hogy nem a társadalom van a gazdaságért, hanem a gazdaság a társadalomért. Az emberi társadalom szerves részét képezi a természeti környezetnek, és amennyiben a környezeti peremfeltételek sérülnek, úgy az emberi társadalom is veszélybe kerülhet. Ezért a fejlesztések megfogalmazásakor figyelembe kell venni a beavatkozások esetleges kimenetelét és azok pozitív és negatív hatásait.

Egy fejlesztés sem hozhat átütő sikereket egy terület vagy helyi közösség számára, ha a beavatkozás nem volt elég körültekintő. Az akciók és reakciók kimenetele számos formában valósulhat meg, ezért az összes kombinációt természetesen lehetetlenség lenne modellezni, így egy általános szemléletmódra van szükség, amely alapként szolgálhat minden egyes beavatkozáshoz. Nem létezik tökéletes formula a fejlesztési elképzelésekre, és nem is lehet konkretizálni az egyes intézkedéseket, ugyanis ezzel könnyen torzulások keletkezhetnek a különböző problémákkal küzdő közösségekben.

Káposzta József (1968) – egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gödöllő, kaposzta.jozsef@gtk.szie.hu

Kis Máté (1987) – PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Gödöllő, kis.mate@gtk.szie.hu

Goda Pál (1984) – egyetemi tanársegéd, Szent István Egyetem, Gödöllő, goda.pal@gtk.szie.hu

¹ Ludwig von Bertalanffy: *General System Theory: Foundations, Developments, Applications*. New York 1968; Uő: *The Organismic Psychology and Systems Theory*. Worcester 1968.

² Donella H. Meadows – Dennis L. Meadows – Jorgen Randers – William W. Behrens III: *The Limits to Growth*. New York 1972

³ David C. Korten: *Tökés társaságok viláгурalma*, Bp. 1996.

Gyakran szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy mitől lesz egy fejlesztési stratégia fenntartható. Mit is jelent a fenntarthatóság, és vajon van-e olyan általános szemlélet, amely alkalmas leírni ezeket a feltételrendszereket bármely ország területén vagy közösségeiben. Minden terület eltérő fizikai és mentális karakterisztikákkal rendelkezik, így van olyan fejlesztési koncepció, ami alkalmazható az egyik országban, és ugyanez a koncepció károkat okoz egy másikban.

A vidéki területek fejlesztése több tudományterületet szintetizáló, interdiszciplináris tudományterületként fogható fel, amely komplexitásából adódóan számos megközelítésből építkezik. Ezeknek a megközelítéseknek gyakran rendszerelméleti gyökerei vannak, amelyek összegzésére nagy igény mutatkozik.

A rendszerelmélet számos tudományágból nőtt ki, mint például biológia, pszichológia, ökológia, ezért is nevezhető multidiszciplináris szemléletmódnak. Számos tudós és kutató foglalkozott a rendszerelmélet létjogosultságával és továbbfejlesztésével saját tudományterületén belül. Többségük a szervezetekkel, szerveződésekkel, együttműködésekkel, pszichológiával, ipari tervezéssel és vállalati rendszerek felépítésével foglalkozott. A rendszerelmélet nem egy eszköze a fejlesztésnek, sokkal inkább egy szemléletmód, amely segítségével máshogyan tekinthetünk a fejlesztési folyamatokra.

Parsons volt az, aki a társadalmi képződmények megragadására megalkotta a „rendszer” és „alrendszer” fogalmát.⁴ Parsons sokat tanulmányozta Bertalanffy rendszerelméletét az 1930-as években, majd az 1940-es években kezdte el kutatni a rendszerelmélet alkalmazhatóságának lehetséges irányait a társadalomtudományokban. Néhány éves kutatás után kibővítette 1937-es cselekvéseméleti szintézisét, és *The Social System* (Társadalmi rendszer) című 1951-es könyvében a társadalmat mint rendszert és az egyes funkcionális tevékenységszférákat mint társadalmi alrendszereket írta le, melyek input-output kapcsolódásokon keresztül működtetik a társadalmi összrendszert. A későbbiekben Parsons az egyes társadalmi alrendszereket részletesen külön kötetekben elemezte, majd az 1960-as években a társadalmi evolúciót mint az egyes funkcionális alrendszerek differenciálódását ragadta meg.⁵

A szociológiai rendszerelméletek egyik legérdekesebb változata Niklas Luhmann német szociológusé. Parsons rendszerelméletét fejlesztette tovább újabb gondolatokkal. Bertalanffy *Ám az emberről semmit sem tudunk...* című könyvében keveset foglalkozik a társadalommal. Említést tesz a „kibernetikai társadalom öngyilkos unatkozásáról”, a viselkedés társadalmi manipulációjáról, a pszichológia társadalmat alakító szerepéről. Leszögezi, hogy a szociológiában a rendszer fogalma a legtöbbet vitatott kategória, s ő maga a társadalmat nem tekinti rendszernek.⁶

Rendszerek

Az általános rendszerelmélet az egészet és a teljességet kívánja vizsgálni. Kimondja, hogy az „egész több, mint a részek összege”, a rendszer tulajdonságai nem következnek az alkotórészek jellegzetességeiből.⁷ A rendszerek elemekből épülnek fel, és nem elég azokat megismer-

⁴ Talcott Parsons: *The Present Status of Structural-Functional Theory in Sociology. = Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York 1975.

⁵ Pokol Béla: *A társadalom kettős szerkezete*. Szociológiai Szemle 2004/1(2004). 36–51.

⁶ György Lajos: *Az Általános Rendszerelmélet és a békés kölcsönhatás*. Ökotáj XXV–XXVI(2000). 50–55.

⁷ Ludwig von Bertalanffy: *General System Theory: Foundations, Developments, Applications*. New York 1968.

ni, hanem a kapcsolataikat, kölcsönhatásaikat kell megértenünk. A rendszer meghatározását rengeteg módon megtehetjük. Akik a rendszerelmélettel foglalkoztak, mind megpróbálták meghatározni, hogy mi is a rendszer.

Bertalanffy szerint „egy rendszert, legyen az élő organizmus vagy társadalom, a következők jellemzik: teljesség, növekedés, különbözőség, hierarchikus felépítettség, dominancia, ellenőrzés és verseny”.⁸

A Hall és Fagen szerzőpáros a következő módon határozta meg a rendszert: „a rendszer feladatok összességéből, a feladatok és a rájuk jellemző attribútumok kapcsolati hálójából épül fel. Az attribútumok a feladatokat jellemzik, és a kapcsolat az, ami egymáshoz köti és egyé teszi azokat.”⁹

Szadovszkij szerint „a rendszert alkotó halmaz elemei között meghatározott viszonyok és összefüggések jóvoltából az elemek együttese olyan összefüggő egésszé válik, amelyben minden egyes elem végső soron valamennyi többi elemmel összefügg, és tulajdonságai ennek az összefüggésnek a figyelembe vétele nélkül nem érthetők meg. A rendszer tulajdonságai viszont nem egyszerűen az alkotóelemek tulajdonságainak összegeként állnak elő, hanem az elemek közötti összefüggések és viszonyok jelenléte és specifikuma által nyernek meghatározást.”¹⁰

Szakál a rendszer fogalmán sajátos tulajdonságokkal rendelkező elemek integrált egységét érti, amelyben az elemek egymással valódi kölcsönhatásban az egész rendszerre jellemző új tulajdonságot, eredményt vagy tárgyi jellegű objektumot hoznak létre. Ezt az új dolgot a rendszer rendezőelvének nevezi, mivel ez fűzi egybe, ez integrálja egésszé az elemeket.¹¹

Véleményünk szerint a rendszer egyéni elemek sokasága, amelyek szorosan vagy lazán kapcsolódnak egymáshoz. A kapcsolat lehet szabályos vagy szabálytalan, látható vagy láthatatlan, pozitív vagy negatív. A rendszer teljes jellemzőit nem az egyes részek külön-külön jellemzői határozzák meg, és egyes jellemzői lehetséges, hogy ellentétesek a teljes rendszer jellemzőivel. A részek elemei a rendszernek, de összességében a rendszert az elemek közti kapcsolatok és a kapcsolatok viselkedése határozza meg. A továbbiakban, amikor rendszerről beszélünk, ez a meghatározás érvényes a rendszerre.

A megfigyelt rendszerek száma végtelen, ezért nagyon nehéz kategorizálni, hogy milyen rendszertípusok is vannak. A tudomány számos területén alkalmazzák a rendszerelméletet, és azt minden tudomány továbbfejlesztette a saját igényei irányába. Nagyon nehéz lenne olyan átfogó tanulmányt készíteni a rendszerelmületről, amely bemutatná a szerepét minden tudományágban.

Az eddigiek alapján is kiderült, hogy a területi egyenlőtlenségek komplexitásából adódóan nem célszerű egy-egy gazdasági jellemző alapján megkezdni a vizsgálatokat. Nagy és Káposzta rávilágítanak arra, hogy például a GDP-számítás bizonyos területi szint alatt komoly módszertani korlátokba ütközik.¹² Cypher–Dietz szerint a jövedelemegyenlőtlenség sem

⁸ Ludwig von Bertalanffy: *The Organismic Psychology and Systems Theory*. Worcester 1968.

⁹ Arthur David Hall – Robert E. Fagen: *Definition of System*. Yearbook of the Society for the Advancement of General Systems Theory, General Systems I–II(1956). Ann Arbor.

¹⁰ V. N. Szadovszkij: *Az általános rendszerelmélet alapjai*. Bp. 1976.

¹¹ Szakál Ferenc: *A vállalat mint gazdasági rendszer*. = Buzás Gyula – Nemessályi Zsolt – Székely Csaba (szerk.): *Mezőgazdasági üzemtan*. I. Bp. 2000. 20–74.

¹² Nagy Henrietta – Káposzta József: *Economic development strategies and development zones in the European Union*. Bulletin of Szent István University (2006). 163–173.

megfelelő mutató a területi különbségek meghatározására, hiszen más tényezők is befolyásolják azt.¹³ Ezért szükség van egy komplexebb rendszerszemléletű módszertan/szemlélet kialakítására, ami figyelembe veszi a fentiekben említett karakterisztikákat.

Rendszerszemléletű rendszervizsgálati módok

Két általános szemléletmódot határozhatunk meg a rendszerek tanulmányozására: a *keresztmetszeti* és a *fejlesztési* szemléletet. Keresztmetszeti szemlélet kettő vagy több rendszer közti kapcsolatot vizsgál. Nem az egyes rendszerek részletes működését, hanem az egyes rendszerek egymáshoz való viszonyait próbálja feltárni. A fejlesztési szemlélet egy rendszeren belül a változási/változtatási lehetőségeket próbálja definiálni. A rendszerek alrendszeinek vizsgálata/kiértékelése történhet *holisztikus*, *funkcionalista*, valamint *mélyreható* szemlélettel. A holisztikus szemlélet a rendszert mint teljes egységet vizsgálja. A mélyreható szemlélet a rendszer mélyére néz, és a rendszer alrendszereit külön vizsgálja, a rendszerben rejlő alrendszereket kutatja. A működési szemlélet arra kíváncsi, hogy a rendszer milyen nagyobb rendszernek lehet az alrendszere. Mindhárom megközelítés a rendszert alrendszerként értelmezi, és tisztában van vele, hogy a vizsgált rendszer egy nagyobb rendszer alrendszere.^{14, 15}

Keresztmetszeti rendszervizsgálati megközelítés

A keresztmetszeti szemlélet két vagy több rendszer közti kapcsolatot vizsgál. A fenntarthatóság modelljét felfoghatjuk úgy mint egy keresztmetszeti megközelítést, ami ezen keresztül próbálja megérteni az egyes rendszerek működését, valamint a köztük lévő kapcsolatokat, az esetleges egyensúlyi állapotok kialakulását. A fenntarthatóság témakörét nem lehet kikerülni, amikor rendszerekbe való beavatkozásokat, fejlesztéseket szeretnénk generálni. A mai kor fejlesztési szakembereinek tisztában kell lenniük ezen elmélet és megközelítés alapvető felvetéseivel.

A fenntartható fejlődés olyan rendszerkapcsolatokat feltételez, amelyek társadalmi, gazdasági és környezeti szempontból is fenntarthatók. Ez egy idealisztikus állapot, ami nem jelenti azt, hogy fejlesztési elképzeléseinket ne lehetne ezen alapelvek alapján megfogalmazni. Mivel mind a három rendszer folyamatosan változó dinamikus rendszer, a fenntartható fejlődésnek nincs egy általános képlete. A fenntarthatósághoz csak közelíteni tudunk. A következőkben a fenntarthatóság fogalomkörének megjelenését mint keresztmetszeti rendszervizsgálati megközelítést mutatjuk be a vidéki területek fejlesztésére vetítve. A fenntarthatóság és a vidéki területek fejlesztése szorosan kapcsolódik egymáshoz. A környezet tudatos használata, a nem kizsákmányoló mezőgazdaság a vidéki területek fejlesztési problémaköréhez tartozik. A multifunkcionális mezőgazdaság kitérít a vidékről alkotott hagyományos elképzeléseket, és a vidéket már nem csupán mezőgazdasági termékek előállítására alkalmas területnek tartja, hanem egy sokkal magasabb integráltsággal

¹³ James M. Cypher – James .M. Dietz: *The Process of Economic Development*. New York 2009.

¹⁴ David S. Walonick: *General Systems Theory 1993*. <http://statpac.org/walonick/systems-theory.htm> letöltés: 2008.04.25.

¹⁵ Goda Pál – Tóth Tamás – Kollár Kitti: *How to use the reductionist approach for evaluating subsystems to research the elements of the development*. Bulletin of Szent István University (2008). 172–182.

bíró rendszernek, amelyben megjelennek olyan elemek, amelyeket eddig csupán az urbánus területekre értelmeltünk. A vidék funkciói több értéket hordoznak magukban, mint amennyit eddig nekik tulajdonítottak, ez a vidék felértékelődéséhez vezethet, nem pedig a leszakadásához. Elengedhetetlen egy jövőkép megalkotása ahhoz, hogy hosszú távú fejlesztéseket vihessünk végbe. A vidék csak akkor válik fenntarthatóvá, ha erőforrásait nem elszívják, hanem helyben hozzáadott értéket teremtve a kívülállók számára vonzóvá teszik. Ez nem csupán a vidéki látványosságok népszerűsítését jelenti, hanem sokkal inkább egy olyan társadalmi szemléletváltozást feltételez, amely elfogadja, hogy a vidék szerepe igenis nagy abban, hogy a nem vidéken élők életkörülményei is javuljanak, ha a vidéki teret megfelelően használják.

A vidéki területek fejlesztésének egyik csapdája, hogy a vidéki turizmust előtérbe helyezi más intézkedésekkel szemben, amelyek a fenntarthatóságot eredményezik. Véleményünk szerint a turizmus csupán alrendszere a vidéki területek fejlesztése teljes problémakörének, de sokan mégis ebben látják a kiutat. A vidéki turizmus növelése nem más, mint az urbánus körülmények importálása a vidéki térbe, de nem a vidéki társadalom konkrét életminőségének javítása. Számtalan példa van arra, hogy vidéken létesített turisztikai központok nem hoztak jobb életkörülményeket a vidéken élők számára, és legfeljebb a szolgáltatási szektor legalján elhelyezkedő munkákat szerezhették meg.

A *keresztmetszeti rendszervizsgálati megközelítés* segít abban, hogy megértsük az egyes rendszerek közötti kapcsolatok és interakciók különböző kimeneteit. A fenntarthatóság megjelenése a vidéki területek fejlesztésében olyan megközelítés, amit nem lehet megkerülni, ha hosszú távú elképzeléseket szeretnénk megfogalmazni. Az elmélet rávilágít az egyes rendszerek közötti harmónia fontosságára, a gazdasági, társadalmi és környezeti rendszerek növekedésének korlátaira.

Fejlesztés típusú rendszervizsgálati megközelítés

Míg a keresztmetszeti szemlélet a rendszerek közötti interakciókat vizsgálja, addig a fejlesztési megközelítés a rendszeren belüli változásokat hivatott vizsgálni. Enyedi a környezetet a következőképpen osztja fel rendszerszemléletben. A fizikai környezet a környezeti nagrendszer egyik alrendszere (a természeti táj).¹⁶ Ennek további alrendszerei a természetes környezet és az átalakított környezet. A társadalmi-gazdasági környezet a környezeti nagrendszer másik alrendszere, melynek további három alrendszerét különböztetjük meg: a művi, a gazdasági és a mentális környezetet. Az élőlények és a környezeti rendszerek integráltságával, viszonyával és kölcsönhatásával az ökológia foglalkozik.

Számos magyar és nemzetközi kutató is felismerte, hogy a különböző területi egységek (mikrotérségek, kistérségek) fejlődése, stagnálása, illetve elhalása és az őket övező természeti környezet jellege között gyakran igen szoros kapcsolat áll fenn. Rávilágítottak és elemezték a sokrétű kapcsolatrendszer sajátosságait. A területi modellekben ez a tényező is nagy hangsúlyt kap a társadalmi, gazdasági és műszaki szempontok mellett.¹⁷

¹⁶ Enyedi György: *Regionális folyamatok a poszt-szocialista Magyarországon*. Magyar Tudomány IX(2004) 935–941.

¹⁷ Gyenizse Péter: *A földrajzi energiák szerepe a zselici települések fejlődésében. =A táj és az ember – geográfus szemmel*. Szeged 2001.

A két megközelítésben annyi a különbség, hogy nem az egyes rendszerek kapcsolatának tükrében képzel el egy területi egységet, hanem a rendszer alrendszereiként ábrázolja az egyes szférákat, és ezeknek a szféráknak az egymáshoz való viszonyai adják meg a rendszer teljes működését. Tulajdonképpen ez mutat rá a keresztmetszeti rendszervizsgálat és a fejlesztési rendszervizsgálat különbségének lényegére.

A *fejlesztési rendszervizsgálati megközelítés* arra világít rá, hogy egy területet felfoghatunk úgy is mint rendszert, ezen rendszer alrendszerei a gazdaság, társadalom, környezet és az infrastruktúra. A nem megfelelő beavatkozások torzításokat okozhatnak ebben a rendszerben, és a tetraéderszerű elméleti ideális rendszer felborul. A modell jól szemlélteti az egyes alrendszerekbe történő beavatkozások hatásait a többi alrendszerre.

Funkcionalista rendszervizsgálati megközelítés

A funkcionalizmusnak a szociológiában mély gyökerei vannak. A funkcionalizmus a társadalmat mint egészet vizsgálja, és azon belül az egyes elemek funkciójának működésére és az elemek közti kapcsolatokra keresi a választ. A társadalom egyes részeit egy élő organizmus szerveként írja le, ezek a részek egy funkcionáló testként képezik le a teljes egészet.¹⁸ Parsons szerint a funkcionalizmust nem különálló iskolaként kell felfogni, hanem sokkal inkább a tudomány fejlődése egy bizonyos fázisának.¹⁹ Ezzel a véleménnyel részben értünk egyet, ugyanis a funkcionalista megközelítés, bár számos kritikát kapott,²⁰ mégis a napjainkban is létező rendszerszemléleti megközelítésként fogható fel. Parsonsszal egyetértünk abban, hogy a funkcionalizmus sokkal inkább egy világszemléleti felfogás, semhogy egy elkülönülő iskola lenne, főleg ha ezt a megközelítést a vidéki területek fejlesztésére vetítjük át. Parsons a funkcionalizmust cselekvéseméletnek nevezte, és félrevezetőnek tartotta a strukturális funkcionalizmus megnevezést. Mi sem használjuk a strukturális funkcionalizmus kifejezést, ehelyett „csak” funkcionalista megközelítést. Durkheim szerint a funkcionalista szert mindent a nagy léptékű társadalmi struktúra fogalmai szerint értelmezni.²¹

Giddens a funkcionalizmusról a következőképpen vélekedett: A funkcionalizmus Comte-tól kezdve továbbgondolta a biológiatudomány folyamatait, a leghasználhatóbb és alkalmazhatóbb modelljei ezekből táplálkoznak. A biológia segítségével a társadalmi folyamatokat koncepciókba lehet foglalni, és lehetőség nyílik a társadalmi rendszer struktúráinak és funkcióinak meghatározására.²²

A funkcionalista rendszerszemléletű vizsgálatot tulajdonképpen egy szociológiai tértudományi szemléletként foghatjuk fel. A vidéki területek fejlesztésében megjelent funkcionalista megközelítések közül Nemes integrált és nem integrált vidékfejlesztési modellje alkalmas a vidéki területek fejlesztésének funkcionalista rendszerszemléletű vizsgálatára, a modellben

¹⁸ John Urry: „*Metaphors*”. *Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century*. Routledge 2000. 23.

¹⁹ Talcott Parsons: *i.m.*

²⁰ Anthony Giddens: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge 1984

²¹ Anthony Giddens: *Emile Durkheim: Selected Writings*. London 1972.

²² Anthony Giddens: *Szociológia*. Bp. 1997.

megfogalmazott összefüggésekkel egyetértünk.²³ A modell jó alapot ad a vidéki területek fejlesztésének ilyen irányú vizsgálataihoz, alapfelvetéseit megalapozottnak és korszerűnek tartjuk.

A *funkcionalista rendszervizsgálati megközelítés* a rendszerben levő funkciókat próbálja definiálni. A fejlesztések megfogalmazásakor a rendszeren belül levő funkciók meghatározása elengedhetetlen. Ahhoz, hogy az egyes fejlesztési forrásaink a leghatékonyabban tudjanak érvényesülni, mindenképpen meg kell értenünk a rendszeren belüli alrendszerek funkcióját és az azokban rejlő lehetőségeket. Az integrált vidékfejlesztési modell rámutat arra, hogy a megfelelő funkciók megtalálása hogyan tud kiegyensúlyozott fejlesztéseket generálni.

Holisztikus rendszervizsgálati megközelítés

A holisztikus megközelítést a tudományokban gyakran a mélyreható szemlélet ellentétéként szokták értelmezni. Míg a mélyreható szemlélet a rendszerek részeit és részelemeit kutatja, addig a holisztikus megközelítés a rendszer egészét kívánja leírni.

A kémiában, a biológiában napjainkra kezdik felváltani a mechanikus modelleket a holisztikus-dinamikus modellek. A holisztikus és dinamikus szemlélet egyik markáns képviselője James Lovelock, illetve az általa képviselt Gaia-elmélet.²⁴ A Föld egységes egész, önszabályozó rendszer, amely kölcsönösen összefüggő rendszerek bolygó szintű közössége.²⁵ A társadalomtudományokban is igaz ez a szemléletváltás.

A 20. század második felére a holizmus egyre inkább meghatározta a rendszerben való gondolkodást. Bertalanffy szerint legyen az biológiai, pszichológiai vagy akár szociológiai rendszer, nem lehet értelmezni úgy, hogy csak a részek tulajdonságát és az egyes alkotóelemeket vizsgáljuk. Véleménye szerint az egészet kell vizsgálni.²⁶

Bassie Wessels holisztikus integrált modellje alkalmas arra, hogy leírja, milyen szereplők vesznek részt egy terület/közösség fejlesztésében, viszont a már korábban ismertetett megközelítésekből (fenntarthatóság, tetraéder) kiindulva hiányos.²⁷ A modellt egy szociológiai megközelítésben érdemes elhelyezni, viszont a fejlesztés szereplőit megfelelő módon köti össze egymással. A környezeti rendszer figyelmen kívül hagyása a modell egyik legnagyobb hiányossága.

A *holisztikus rendszervizsgálati megközelítés* rávilágít egy terület komplexitására, és segít abban, hogy a rendszert egészként tudjuk értelmezni. Az elmélet megpróbálja figyelembe venni mindazokat a rendszer elemeket, amelyek a fejlesztésekbe bekapcsolódhatnak, és ezeknek a rendszer elemeknek együttes leírására törekszik. Az egészet kívánja megérteni.

²³ Nemes Gusztáv: *Integrated Rural Development – the Concept and its Operation*. Műhelytanulmányok. MT–DP. Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaságtudományi Intézet. Bp. 2005. 6.

²⁴ James Lovelock: *The Revenge of Gaia: Why the Earth Is Fighting Back – and How We Can Still Save Humanity*. London 2006.

²⁵ Komor Levente: *Gazdaságpszichológia*. Gödöllő 2005.

²⁶ Ludwig von Bertalanffy: *i.m.*

²⁷ Bassie S. J. Wessels: *Case Study: An Holistic Integrated Approach as a possible modell to address the challenges faced*. Bloemfontein 2003.

Mélyreható rendszervizsgálati megközelítés

A redukcionista szemlélet a rendszer elemeit részekre bontja, és az egyes rendszerelemek kapcsolatainak mélyreható vizsgálatával próbálja leírni a rendszer teljes működését. A redukcionista megközelítést a holisztikus megközelítés ellentétéjeként szokás értelmezni.

Polkinghorne a mélyreható és holisztikus szemlélet között a legnagyobb különbséget abban látja, hogy míg az előbbi megközelítés azt állítja, nem a komplex rendszer számít, hanem a részek összege, addig a holisztikus szemlélet szerint az egész több, mint a részek összege.²⁸

A tudományos redukcionizmus széles körben elterjedt törekvés, különösen a természettudományok esetében. A redukcionista megközelítés látszólag különálló területek között próbál kapcsolatot teremteni úgy, hogy az egyik terület (*B*) alapfeltevéseit a másik terület (*A*) alapfeltevéseiből való következtetésekkel vezeti le. Így a *B* terület az *A* területnek egy következményévé, azaz részévé válik. Amennyiben az *A* terület következtetései igazak, úgy automatikusan a *B* terület következtetései is igaznak tekinthetők, így azokat már nem szükséges külön tesztelnünk, természetesen csak akkor, ha a logikai levezetés helyes. Divós szerint a redukcionizmus elsősorban azért alkalmazható jobban természettudományoknál, mint társadalomtudományok esetében, mivel előbbieknél könnyebb egzakt alaptételeket megfogalmazni. Ezzel szemben számos példa van arra, hogy a társadalomtudományok (főként a pszichológia és szociológia) is alkalmazzák ezt a típusú megközelítést.²⁹

A szociológiában a redukcionista megközelítés a társadalmi jelenségeket bontja részeire, és ezeket próbálja együttesen értelmezni. A kvantitatív redukcionizmus a valóságot írja le úgy, hogy a kvalitatív komplexitást és sokszínűséget redukálja egyszerű különbségekre.³⁰

Pratt szerint míg a műszaki tudományok arra koncentrálnak, hogy a dolgokat alapépítő részeire bontják, addig a társadalomtudományokban a holisztikus paradigmát tartja előnyösnek, mivel az alkotóelemek nem bonthatók szét kisebb elemekre.³¹ Divós rávilágít arra, hogy a redukcionizmus alkalmazása azokban az esetekben helytelen, amikor egy ügynevezett önrreferáló logikai rendszerrel állunk szemben. Ekkor ugyanis a rendszer alaptételei egy zárt kört alkotnak (azaz a következtetések egy részét alaptételként használják). A zárt kört alkotó rendszerből kiragadás egy részt, és ezt próbáljuk más rendszerekbe beágyazni, azokra redukálni. Ez a kiragadás és a kör megszakítása pedig szükségszerűen információvesztéshez vezet.³²

Figyelembe véve Pratt és Divós megállapításait, amennyiben egy társadalmi jelenséget (vagy egy terület állapotát) pontosan szeretnénk leírni az egyes alrendszerek segítségével, fontos megtalálni azokat a mutatókat (indikátorokat), amelyek nem torzítják az egyes alrendszerek tulajdonságairól kapható képet, és nem történik információvesztés.

A vidéki területek fejlesztésében az egyik legkidolgozottabb mélyreható megközelítés a Heilig által megfogalmazott vidékfejlesztési dimenziók összefoglalása.³³

²⁸ John C. Polkinghorne: *Reductionism. = The Problem of Reductionism in Science*. Ed. Evandro Agazzi Kluwer 1991.

²⁹ Divós Péter: *Termodinamika és biológia, Természet- és társadalomtudományi analógiák kurzus beszámoló*. Győr 2010.

³⁰ Carl Ratner: *Reductionism, Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. Sage 2008.

³¹ David Pratt: *Theosophy and the Systems View of Life*. Sunrise 1991.

³² Divós Péter: *i.m.*

³³ Gerhard K. Heilig: *Dimensions of Rural Development in Europe, A synthesis of research perspectives*. Warsaw 2001.

A mélyreható, redukcionista rendszervizsgálati megközelítés alkalmas lehet egy terület átláthatóságának felmérésére, de megfelelő elővigyázattal kell kiválasztani a részek vizsgálatát és azoknak a leírására alkalmas karakterisztikákat. A teljes mélységekben való kutatások végeláthatatlan, bonyolult és komplex modellek megalkotását eredményezhetik, amely már megnehezíti az értelmezésüket. Ezért vannak olyan elemek, amelyek már nem oszthatóak tovább, és ezeknek az elemeknek együttes vizsgálatát kell elvégezni. A végtelen számú interakciók vizsgálatának kiküszöbölésére kénytelenek vagyunk bizonyos jelenségek kiragadására és e jelenségek tulajdonságaival magyarázni a nem vizsgált, de feltételezésünk szerint egy halmazba tartozó részek tulajdonságait is.

A *mélyreható rendszervizsgálati megközelítés* a rendszert elemeire bontja, és az alkotórészek összességéből próbálja a fejlesztési elképzeléseket megfogalmazni. A rendszerelemek mélységi vizsgálata abban segít, hogy meg tudjuk találni azt a legkisebb rendszerelemet, amit még érdemes vizsgálni, és ennek a legkisebb elemnek a tulajdonságaiból következtetni tudunk a rendszeren belül lévő többi elem tulajdonságára is.

Az általános pókhálóelmélet³⁴

A pókhálóelmélet az ötféle rendszervizsgálat szintéziseként fogható fel. Tekintsünk úgy egy helyi közösségre, amely egy pókháló közepén helyezkedik el, és öt pillérrel áll közvetlenül kapcsolatban. Ez az öt pillér adja meg a helyi közösség pókhálóját. A pillérek legyenek a következők: *turizmus/extern kapcsolatok, társadalmi aktivitás, helyi gazdaság, infrastruktúra és környezet*. Minden egyes pillért tekintsük egy nyitott rendszernek, amely képes a környezetével kapcsolatba lépni, hatást gyakorolni, hatásokat befogadni.³⁵ Ezeket a pilléreket fűzzük egymáshoz, mint egy pókhálót. Tekintsük ezt a pókhálót egy új nyitott rendszernek, amelynek alrendszerei a pillérek.³⁶ Amennyiben fejlesztést akarunk végrehajtani egy helyi közösségben, nem szabad csak egyetlen pillérrel foglalkoznunk és csak egyet fejlesztenünk, mert akkor szakadás jön létre a hálón.³⁷ A harmónia a rendszeren belül érzékeny, és egy óvatlan beavatkozás következtében ez a harmónia eltűnik a rendszerből. Más szóval a közösség pókhálója hasonló érzékenységgel viselkedik, mint a valós pókháló. Ha egy alrendszert érintünk ebben a rendszerben, az kihát a többi alrendszerre is, és ezzel megváltoztatjuk a teljes rendszer transzformációs folyamatát.

„Valami olyan kis dolog, mint egy pillangó szárnycsapása, tornádót okozhat a világ másik felében.”³⁸ A rendszereket egymáshoz három elem kapcsolja: az objektív, szubjektív és a korrigált kohézió. Ezeknek az összege adja meg a teljes pókháló transzformációs képességét, a struktúrája pedig a pókháló rendezettségét (entrópiáját). Ha a hálón szakadás van, vagy nem

³⁴ Goda Pál: *Esélyek a piramis alján, avagy vidékfejlesztés az általános pókhálóelmélet alapján*. Gödöllő 2007.

³⁵ A *funkcionalista* rendszervizsgálati megközelítés adaptációja.

³⁶ A *holisztikus* rendszervizsgálati megközelítés adaptációja.

³⁷ A *fejlesztési* rendszervizsgálati megközelítés adaptációja.

³⁸ A káoszelmélet olyan egyszerű nemlineáris dinamikai rendszerekkel foglalkozik, amelyek viselkedése az őket meghatározó determinisztikus törvényszerűségek ellenére sem jelezhető hosszú időre előre. Az ilyen rendszerek érzékenyek a kezdőfeltételekre, ilyen a pillangóhatás is. Lásd Szabados László – Szentgyörgyi Zsolt: *Káosz és rendezetlenség kutatása*. Bp. 1993.

megfelelően működnek az elemek, akkor a teljes rendszernek a transzformációs képessége csökken. Ez nem azt jelenti, hogy a rendszer nem működhet, hanem azt, hogy a rendszer működése nem fenntartható. A fejlesztések megkezdése előtt érdemes ezeket az elemeket megvizsgálni és az egyes pillérek állapotát feltérképezni.

Ha szeretnénk megérteni a háló működését, fontos, hogy egy bemeneti pontot találjunk rajta. Erre a társadalmi aktivitás a legalkalmasabb. A társadalmi aktivitás heurisztikus önszerveződési képességet feltételez, mint ahogyan az endogén fejlődés esetében is történik. Amennyiben nincsen meg egy minimális önszervezési képessége és hajlama egy közösségnek, felmerül a kérdés, hogy a fejlesztést egyáltalán érdemes-e elkezdni, ugyanis ha egy helyi közösség fejlesztése belső igény megléte nélkül megy végbe, fennáll a veszély, hogy a beavatkozás nem eredményez fenntarthatóságot a közösség számára, hanem sokkal inkább függést okoz. A kizárólagos exogén fejlesztés károkat tud okozni egy közösségen belül, az érzékeny körülményeket megváltoztatja. Puffereket hozhat létre a helyi rendszeren belül, amely nem képes önmaga ellátására hosszú távon. Fontos szerepet játszik a szubszidiaritás és az alulról felfelé való kezdeményezéseknek a támogatása.

A fejlesztésnek legyen társadalmi-gazdasági befolyása, amely összehozza a helyi közösséget, bevonja a helyi vállalkozásokat a gazdasági körforgásba, helyi tudást aktivizál, egyedi különlegességet hoz létre, felemeli a helyi örökségeket, megvalósítja az esélyek egyenlőségét a lakosságon belül, és csökkenti a különbségeket a fejlett és fejletlen területek között. Minden pillérnek megvan a politikai, gazdasági, társadalmi, környezeti és technológiai dimenziója, amelyből a pillérek fenntarthatósága meghatározható.³⁹

A pókháló egyes pilléreinek definiálása elengedhetetlen. Minden egyes pillérnek meg van a funkciója a közösségi pókhálón belül. Az *Extern kapcsolatok (turizmus) rendszere* a környezethez való kapcsolódása miatt nyitott rendszer. Mivel a turizmus rendszert nemcsak a környezete befolyásolja erősen, hanem maga a turizmus is rányomja a bélyegét a környezetre, ezért beszélhetünk input- és outputhatásokról. A turizmus több elemből álló, a szélesebb környezettel kapcsolatban lévő nyitott rendszer.⁴⁰ Az egyes elemek funkcionálisan és térben rendezettek, fizikai, technológiai, társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai tényezőkkel kapcsolatban állnak. A dinamikus elemet az utazó személyek képezik.⁴¹ Az extern kapcsolatok legfontosabb szerepe a helyi közösségre nézve a külső energiák és anyagok felvételében segít. Számos magyar kutató^{42, 43, 44} felhívja a figyelmet a turizmus lehetőségeinek és az elérhetőség, azaz a külső környezettel való kapcsolattartás összefonódására. Mind pénzügyi, mind mentális frissülést eredményez a pókhálónak. Gátolja az izolációs folyamatokat, segít a külső gazdaságokba és társadalmakba való integrációjában. A turizmus segíti a közösségi potenciál növelését.

³⁹ A keresztmetszeti és a mélyreható rendszervizsgálati megközelítés szintetizálása, valamit adaptációja.

⁴⁰ Kovács Dezső: *Falusi turizmus – rendszerszemléletű közelítésben*. <http://miau.gau.hu/miau/60/fanclub/mfc02/5.doc> (Letöltés: 2003.)

⁴¹ Fekete Mátyás: *Hétköznapi turizmus, a turizmus elmélettől a gyakorlatig*. Sopron 2006. 8–24.

⁴² Kovács Dezső: „Falusi és vidéki turizmus” értelmezése a nemzetközi irodalomban. = *A falusi turizmus hagyományai*. Bp. 2003. 57–68.

⁴³ Dávid Lóránt – Tóth Géza – Kelemen Nóra – Kincses Áron: *A vidéki turizmus szerepe az Észak-Magyarországi Régióban, különös tekintettel a vidékfejlesztésre a 2007–13. évi agrár- és vidékpolitika tükrében*. Gazdálkodás LI(2007). 38–57.

⁴⁴ Tóth Géza – Dávid Lóránt: *Tourism and Accessibility: An Integrated Approach, Applied Geography*. Applied Geography XXX(2010). 666–677.

A *társadalmi aktivitás* olyan absztrakt rendszer, amely bemeneti kapuként funkcionál a pókhálón. Tekinthetjük a társadalmi aktivitás szintjét az endogén fejlődésre való hajlam szinonimájaként. A társadalmi aktivitás úgy viselkedik, mint a pók a pókhálón. Felelős a folyamatos egyenletes fejlesztésekért, ha sérülés van a hálón, akkor ez az a pillér, amely helyre tudja hozni a hibát. A szükségletek megfogalmazása ebben a pillérben csapódik le, a belső energiaáramlások működésében meghatározó szerepet tölt be, a visszacsatolások materializált formában, akciók formájában ebben a pillérben történnek meg. A társadalmi aktivitás csak akkor tudja a pók szerepét betölteni, ha a pilléren belül a bizalom működik.

A *helyi gazdasági rendszerben* az elemek egymással kölcsönhatásban létrehozzák azt a tulajdonságot, hogy a rendszer képes gazdasági tevékenységet folytatni. A helyi vállalatok, vállalkozások tehát helyi gazdasági rendszereket hoznak létre.⁴⁵ A helyi gazdaság rendszerre szerveződik a helyi vállalkozások által. Ez a pillér adja a pulzációját, a jobb életkörülmények elérését a pókhálónak.

A turizmus pillért nem ennek az alrendszernek a részeként kezeljük. Így a helyi gazdasági pillérhez mindazokat a tevékenységeket soroljuk, amelyek helyben hozzáadott értéket hoznak létre, de nem elemei a turizmusnak.

Az *infrastruktúra* minden olyan berendezésnek és hálózatnak a rendszere, amely a szállításhoz és hírközléshez szükséges, azaz szárazföldi, belvízi és tengeri szállítási, légi fuvarozási, vízelosztási, energiaelosztási és távközlési hálózatok, beleértve a műholdakat is. Továbbá ehhez a pillérhez tartoznak az alapellátás rendszerei, így különösen a könyvtárak, internetkávészók, egészségügyi központok és a postai szolgáltatás. A infrastruktúra pillér fejlesztése a leglátványosabb. Ezért óvatosan kell ezzel a pillérral bánni. A pókháló szakadását az okozhatja a legkönnyebben, ha az infrastrukturális fejlesztések nincsenek összhangban a többi pillérral.

A *környezeti pillér* szoros kapcsolatban van a természeti környezettel. A pillér törvényszerűségei mások, mint a helyi gazdaság működésének. A környezeti pillér nem csak vidéki területekre értelmezhető, a városi közösségeknek is van ilyen alrendszere.

A pókháló-entrópia⁴⁶

A fizika tudományágán belül a termodinamikában volt először használatos az entrópia kifejezés, amely görög eredetű szó, eredeti jelentése „megfordítást”, „átalakítást” jelent. Az entrópia a homogén termodinamikai rendszereknek olyan állapotfüggvénye, amely adiabatikus és reverzibilis folyamatok esetén állandó marad, irreverzibilis változások esetén viszont változik. Magára hagyott rendszerek entrópiája csak nőhet. A tétel magvát képző gondolatot Carnot mondta ki 1824-ben, a gondolat jelentőségét Clausius ismerte fel, majd Celvinnel együtt megalapozta a termodinamika fő törvényét. Clausius annak megjelölésére használta, hogy az energia milyen irányban alakul át egyik formájából a másikba.⁴⁷

Bizonyos absztrakció segítségével az entrópia kifejezés átvihető a társadalomra mint rendszerre, ahol az emberek közti viszonyokat az információ birtoklása és áramlása határozza meg.

⁴⁵ Szakál Ferenc: *i. m.*

⁴⁶ Goda Pál: *Új rendszerszemléletű helyzetfeltárási módszer a vidéki területek fejlesztésében.* Doktori (PhD) értekezés. Gödöllő 2012.

⁴⁷ Bihari Péter: *Műszaki termodinamika jegyzet.* Bp. 2001.

A társadalmi energia e viszonyokban testesül meg. Az entrópia a rendezetlenség növekedése, vagyis a rendezettebb állapotból egy kevésbé rendezettebb állapotba való átmenetnek felel meg. Rendezettebb társadalmi struktúrában nagyobb a kiszámíthatóság, azaz a biztonság.

A társadalmi reakciók bonyolultsága növeli a rendezetlenséget, így csökken a biztonság. Nem a társadalom alkotóelemei közötti viszonyok száma, mennyisége az, ami meghatározza a biztonságot, hanem a relációk struktúrája.⁴⁸

Komor⁴⁹ szerint az információ a jelek rendezettsége, az entrópia a jelek rendezetlensége. Egy rendszer entrópiája a rendezetlenség mértéke, az információ a rendezettség mértéke. Más szóval az információ egyenlő a negentrópiával. Láthatjuk, hogy a zárt rendszerekre megalkotott entrópia fogalma ma már nyitott rendszerekre is alkalmazható megfigyelési mód. A későbbiekben az entrópia szó használatán a rendezetlenséget értjük.

A rendezettség általános értelemben a komponensektől az egészig kapcsolatoknak a rendszere, ez a kapcsolatrendszer egy kiválasztott szempont függvénye.⁵⁰ Jelen esetben a pókhálóstruktúra ez a szempont. A rendezetlenség maga is hordozója az egyenlőtlenségeknek,⁵¹ ezért ha kialakítunk egy ideális struktúrát, akkor az attól való minél nagyobb eltérések az egyenlőtlenségekre, valamint a területi különbségekre is képesek rámutatni.

Az általános pókhálóelmélet kimondja, hogy a pókháló transzformációs képességét a kohézió összege határozza meg. Amennyiben elfogadjuk, hogy a pókhálóstruktúra megfelelő, akkor azt kell megvizsgálni, mi okozza, hogy a rendszerben mégis zavar van. Három állapotot különböztethetünk meg: alacsony entrópiájú, közepes entrópiájú, valamint magas entrópiájú pókháló.

Azokat a rendszereket és alrendszereket tekintjük *alacsony entrópiával* rendelkezőknek, amelyekre igaz az, hogy nincs szakadás a pókhálón. A pillérek közti kapcsolatok áttekinthetők és érzékelhetők. Ezekben a rendszerekben kialakult a teljes fenntarthatósági egyensúly. Nincs szükségük külső fejlesztésre, képesek az inputokat felvenni, amelyek folyamatosan biztosítják a rendszer fenntarthatóságát. Nincs információs, kommunikációs és kohéziós zavar. Ezek ideális jellemzői egy pókhálónak.

Azokat a rendszereket és alrendszereket tekintjük *közepes entrópiával* rendelkezőknek, amelyeken részleges szakadás van a pókhálón. A pillérek közti kapcsolatok nem egyértelműek, és néhol nem érzékelhetőek, ezekben a rendszerekben megvan a fenntarthatóságra a potenciál, de mostani állapotukban nem azok. Enyhe függés érzékelhető a külső környezeti fejlesztések iránt, információs, kommunikációs és kohéziós zavarok jelentkeznek.

Azokat a rendszereket és alrendszereket tekintjük *magas entrópiával* rendelkezőknek, amelyeken teljes szakadás van a pókhálón. A pillérek közti kapcsolatok nem egyértelműek és nem érzékelhetőek. Ezekben a rendszerekben bár megvan a fenntarthatóságra a lehetőség, de mostani állapotukban nem képesek ezt önmaguk elősegíteni. Erős függés érzékelhető a külső környezeti fejlesztések iránt, információs, kommunikációs és kohéziós zavarok sokasága lépett fel.

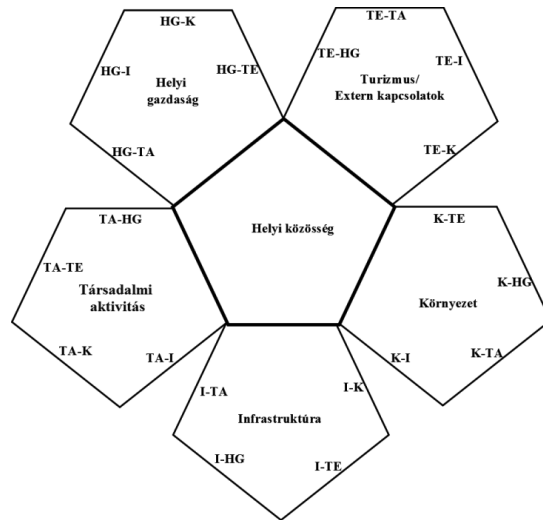
Amennyiben a pókháló egyes pilléreit azonos fontosságúnak tartjuk, és az egyes pillérek közötti távolságokat egységnyi módon szeretnénk ábrázolni, ahhoz $n - 1$ dimenzió használata

⁴⁸ Dénes Tamás: *Biztonságos információ(s) társadalom? (Két paradox egy címben)*. Bp. 2000. http://www.titoktan.hu/_raktar/_e_vilagi_gondolatok/4.GondolNFRTARS.htm (Letöltés: 2008.02.15.)

⁴⁹ Komor Levente: *i.m.*

⁵⁰ Bérczi Szaniszló: *Szimmetria és struktúraépítés*. Egyetemi jegyzet. Bp. 1995.

⁵¹ Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban (Bevezetés a regionális tudományba)*. Bp. 1998. 2.

1. ábra. A pókháló pilléreinek egységnyi kapcsolatai (ideális pókháló)

lenne szükséges. A pókháló esetében ez négy dimenziót jelentene, amelynek értelmezhetősége túlságosan bonyolulttá válna. Ezért megalkottunk egy olyan ábrázolási módot, amely alkalmas az öt pillér egymástól való egységnyi távolságát két dimenzióban ábrázolni. Minden egyes alrendszernek négy kapcsolódási pontja van a többi alrendszerrel. Ahhoz, hogy a távolságok egyenlően lehessenek feltüntetve, az egyes pillérek közötti kapcsolatok kétszer jelennek meg. Így az öt pont egymástól való távolságát két dimenzióban is meg tudjuk határozni. A rendszer akkor harmonikus, és a rendszeren belüli pókháló-entrópia akkor alacsony, amikor a pókháló felveszi a szabályos formát.

Az entrópiavizsgálat nem idegen a területi kutatásokban. Az információelméletből vett entrópia két mennyiségi ismérv területi megoszlásának összevetésére alkalmas.⁵² Pesti⁵³ szerint a mezőgazdasági termelési szerkezet elemzésére a gyakorlatban az entrópia használható. A mutató az adott változó adott elemek közötti „rendezett” eloszlásra utal. A rendezettség problémakörével Nemes-Nagy⁵⁴ is részletesen foglalkozik több tudományos munkájában, a rendezet(len)ségen főként a területi térstruktúrákat érti. Továbbgondolva az entrópia elméleti jelentését kialakítható az ún. pókhálóentrópia-vizsgálat, amely arra keresi a választ, hogy a pókháló pillérei között mennyire rendezett a struktúra.

⁵² Németh Nándor: *A (területi) polarizáltság mérőszámai.* = Uő: *Regionális elemzési módszerek.* Szerk. Nemes-Nagy József. Bp. 2005.

⁵³ Pesti Csaba: *A mezőgazdasági termelés területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata, doktori értekezés.* Gödöllő 2009.

⁵⁴ Nemes-Nagy József: *i.m.*; Uő: *Regionális elemzési módszerek.* Bp. 2005.; Uő: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai.* Bp. 2009.

Objektív kohézió

A korrelációs számítással arra keressük a választ, hogy a belső térségi részindexek között (objektív térségi részindex⁵⁵, szubjektív térségi részindex⁵⁶) milyen lineáris kapcsolatok vannak. Ezek alapján külön vizsgáljuk az objektív és a szubjektív kohéziót. Ezzel a számítással két alapvető kérdésre kaphatunk választ. Az első, hogy megfelelően lettek-e kiválasztva az alapadataink, ugyanis ha az adatsorok között jelentős számban vannak a 0,9 feletti $|r|$ értékek, az azt jelenti, hogy az alapadatok között túl sok az egymást magyarázó változó. A második, hogy egy mutató és egy pillér között milyen átlagos korreláció van.

Az objektív kohézió azt fejezi ki, hogy az egyes pillérek statisztikai adatai (objektív térségi részindexek alapja) között milyen erősségű kapcsolat áll fenn. A korrelációs mátrix eredményeként a mutatók korrelációit egy pilléren belül nem vesszük figyelembe, ugyanis a cél az, hogy meghatározzuk az egyes pillérek közötti kapcsolatok erősségét, nem pedig az, hogy a pilléren belüli kapcsolatok erősségét vizsgáljuk.

A kapott r_i értékek súlyként jelennek meg két pillér kapcsolatának meghatározásában. Két pillér közötti kapcsolatot az egyes objektív térségi részindexek, valamint a hozzá tartozó r_i érték szorzataként fejezzük ki. Így két pillér kapcsolatát az n számú OT részindex adott r_i értékkel súlyozott átlagaként írhatjuk le. Ezek alapján két pillér objektív kohéziója több lépésből álló számítással fejezhető ki. A korrelációs mátrix elkészítését követően az első lépés a mutatók átlagos korrelációjának meghatározása egy másik pillérhez, amely kétféleképpen számolható ki.⁵⁷ Az átlagos korrelációk valamint a korábban kiszámolt objektív térségi részindexek segítségével felírható két pillér objektív kohéziója (OK) az alábbi számítással:

$$\overline{OK}p_{i-j} = \frac{OTI_{p_{i1}} * \bar{r}p_{i1-p_j} + \dots + OTI_{p_{in}} * \bar{r}p_{in-p_j} + OTI_{p_{j1}} * \bar{r}p_{j1-p_i} + \dots + OTI_{p_{jn}} * \bar{r}p_{jn-p_i}}{\sum \bar{r}p_{in-p_j} + \sum \bar{r}p_{jn-p_i}},$$

ahol: $\overline{OK}p_{i-j}$ az i -edik és j -edik pillér objektív kohéziója.

⁵⁵ $OTI_{p_{ij}} = \frac{X_{p_{ij}} - X_{p_{imin}}}{X_{p_{imax}} - X_{p_{imin}}}$ ahol: $OTI_{p_{ij}}$: Az i -edik pillér j -edik objektív térségi részindexe; $X_{p_{ij}}$: Az i -edik pillér

j -edik mutató értéke a vizsgált kistérségben; $X_{p_{imin}}$: Az i -edik pillér j -edik mutató értékének minimuma az adott régióban kistérség sorosan; $X_{p_{imax}}$: Az i -edik pillér j -edik mutató értékének maximuma az adott régióban kistérség sorosan

⁵⁶ $SZTI_{p_{ij}} = \frac{(\sum_{i=1}^n X_{p_{ij}}) - X_{p_{imin}} * n}{(X_{p_{imax}} - X_{p_{imin}}) * n}$ ahol: $SZTI_{p_{ij}}$: az i -edik pillér j -edik szubjektív térségi részindexe; $\sum_{i=1}^n X_i$: az i -edik

pillér j -edik kérdésére adott válaszok értékének összege; $X_{p_{imax}}$: az i -edik pillér j -edik kérdésére adható válasz maximum értéke; $X_{p_{imin}}$: az i -edik pillér j -edik kérdésére adható válasz minimum értéke; n : a kitöltött kérdőívek száma

⁵⁷ ha igaz, hogy $rp_{ij-p_{ji}} \in R_0^+$ és $rp_{ij-p_{ji}} \in Z^+$, akkor

$$\bar{r}p_{i1-p_j} = \sqrt[n]{\prod rp_{i1-p_{jk}}}$$

ha nem igaz, hogy $rp_{ij-p_{ji}} \in R_0^+$ és $rp_{ij-p_{ji}} \in Z^+$, akkor

$$\bar{r}p_{i1-p_j} = \frac{\sum_{i=1}^n rp_{ij-p_{ji}}}{n},$$

ahol $\bar{r}p_{i1-p_j}$ az i -edik pillér első mutatójának átlagos korrelációja a j -edik pillérhez.

Szubjektív kohézió

A szubjektív kohézió azt fejezi ki, hogy az egyes pillérek kérdőívekből származó adatai (szubjektív térségi részindexek alapja) között milyen erősségű kapcsolat áll fenn. A szubjektív kohézió kiszámításának elvi menete megegyezik az objektív kohézió kiszámításával. Az r_i értékeket kérdőívekre adott válaszokból készített korrelációs mátrixból számítjuk ki. Két pillér közötti kapcsolatot az egyes szubjektív térségi részindexek, valamint a hozzá tartozó r_i érték szorzataként fejezzük ki.

Igy két pillér kapcsolatát az n számú SZT részindex adott r_i értékkel súlyozott átlagaként írhatjuk le. Az r_i érték kiszámításának módszertana megegyezik az objektív kohéziónál alkalmazott számítással.

Az átlagos korrelációk, valamint a korábban kiszámolt szubjektív térségi részindexek segítségével felírható két pillér szubjektív kohéziója (SZK) az alábbi számítással:

$$\overline{SZK}_{p_i-p_j} = \frac{SZTI_{p_{i1}} * \bar{r}_{p_{i1}-p_j} + \dots + SZTI_{p_{in}} * \bar{r}_{p_{in}-p_j} + SZTI_{p_{j1}} * \bar{r}_{p_{j1}-p_i} + \dots + SZTI_{p_{jn}} * \bar{r}_{p_{jn}-p_i}}{\sum \bar{r}_{p_{in}-p_j} + \sum \bar{r}_{p_{jn}-p_i}},$$

ahol $\overline{SZK}_{p_i-p_j}$ az i -edik és j -edik pillér szubjektív kohéziója.

Korrigált kohézió

A korrigált kohézió az objektív és a szubjektív kohézió együttes értelmezéséből határozható meg. Az objektív kohézió statisztikai adatok alapján világít rá két pillér kapcsolatának erősségére, a szubjektív kohézió a megkérdezettek véleménye alapján készített adatokból készített pillérek közötti kapcsolatokra mutat rá. Két pillér kapcsolatára a korrigált kohézió az objektív és a szubjektív kohézió mértani átlagával adható meg, az alábbi képlet alkalmazásával:

$$\overline{KK}_{p_i-p_j} = \sqrt{\overline{OK}_{p_i-p_j} * \overline{SZK}_{p_i-p_j}},$$

ahol $\overline{KK}_{p_i-p_j}$ az i -edik és j -edik pillér korrigált kohéziója,
 $\overline{OK}_{p_i-p_j}$ az i -edik és j -edik pillér objektív kohéziója,
 $\overline{SZK}_{p_i-p_j}$ az i -edik és j -edik pillér szubjektív kohéziója.

A korrelációs mátrix vizsgálatok rámutatnak arra, hogy ugyanazon mutatók elsődleges és másodlagos tartalmainak megítélésében mekkora eltérések figyelhetők meg. Ezért tartjuk szükségesnek a két vizsgálat párhuzamos elvégzését, valamint együttes értelmezésüket.

Pókhálóentrópia-vizsgálat

A pókhálóentrópia-vizsgálat matematikai alapjait az objektív, szubjektív és a korrigált kohézió adja meg. Az entrópiavizsgálatban a kohéziós eredményekből vonjuk le a következtetéseket.

Három állapotot különböztetünk meg: alacsony entrópiájú, közepes entrópiájú, valamint magas entrópiájú pókháló, amelyeket a következőképpen határoztunk meg.

ha $\overline{KK}p_{i-p_j} \vee \overline{OK}p_{i-p_j} \vee \overline{SZK}p_{i-p_j} = 1$, akkor a két pillér kapcsolatának *alacsony az entrópiája*;

$1 > \overline{KK}p_{i-p_j} \vee \overline{OK}p_{i-p_j} \vee \overline{SZK}p_{i-p_j} \geq 0,5$, akkor a két pillér kapcsolatának *közepes az entrópiája*;

$0,5 > \overline{KK}p_{i-p_j} \vee \overline{OK}p_{i-p_j} \vee \overline{SZK}p_{i-p_j} = 0$, akkor a két pillér kapcsolatának *magas az entrópiája*.

ahol: $\overline{KK}p_{i-p_j}$ az i-edik és j-edik pillér korrigált kohéziója,

$\overline{OK}p_{i-p_j}$ az i-edik és j-edik pillér objektív kohéziója,

$\overline{SZK}p_{i-p_j}$ az i-edik és j-edik pillér szubjektív kohéziója.

Minden egyes pillérnek négy kapcsolódási pontja van a többi pillérhez. A pillérek önmagukhoz vett kapcsolatát nem vizsgáljuk, ezért ez a modellben mindig fix értéket vesz fel. Összesen húsz kapcsolat jelenik meg az ábrán, amely tíz valós kapcsolatnak felel meg, ugyanis két pillér közötti kapcsolat kétszer jelenik meg, amelyek ugyanazt az információt tartalmazzák. A modell fordítottan arányosan mutatja be a kapcsolatokat. Amennyiben a kapcsolat szorossága nulla felé közelít, akkor láthatóvá válik a szakadás a hálón.

Az *alacsony entrópiájú pókháló* olyan elméleti pókháló, amelyben minden pillér kapcsolata *alacsony entrópiát* mutat. A pillérek közti kapcsolatok áttekinthetők és érzékelhetők. Ebben a rendszerben kialakult a teljes fenntarthatósági egyensúly. A pókháló struktúrája rendezett, nincs rajta szakadás.

A *közepes entrópiájú pókháló* olyan elméleti pókháló, amelyben minden egyes pillér kapcsolata *közepes entrópiával* rendelkezik, részleges szakadás van a pókhálón. A pillérek közti kapcsolatok nem egyértelműek és néhol nem érzékelhetőek, ebben a rendszerben megvan a fenntarthatóságra a potenciál, de mostani állapotában nem az.

A *magas entrópiájú pókháló* olyan elméleti pókháló, amelyben minden egyes pillér kapcsolata *magas entrópiával* rendelkezik, teljes szakadás van a pókhálón. A pillérek közti kapcsolatok nem egyértelműek és nem érzékelhetőek. Ennek a rendszernek bár lehet, hogy megvan a fenntarthatóságra a lehetősége, de mostani állapotában nem képes önmaga elősegíteni ezt.

Összefoglalás

Mind az öt bemutatott rendszervizsgálati mód a maga megközelítésében alkalmas arra, hogy rávilágítson egy terület problémáira, és alapot adjon a jövőbeli fejlesztések megfogalmazására. Az egyes modellek kibontásakor azonban látható volt, hogy vannak gyenge pontjaik, és nem teljes komplexitásban közelítik meg a probléma leírását, hanem egy kiragadott logikai rendszer alapján teszik azt.

A mutatók kiválasztásának egyik nehézsége, hogy a területi adatbázisokban az adatok nem minden esetben tekinthetők időszerűnek. Ezért azon mutatókat, amelyek bár értékes

karakterisztikákat hordoznak, de négy évnél korábbiak, nem érdemes szerepeltetni a mutatórendszerben. A mutatók kiválasztásánál mindig a „legfrissebb” adatokat kell keresni.

A különböző térségi indexek meghatározásakor számos problémát kell kiküszöbölni. Mivel mindegyik térségi index a szóródásterjedelembre épít, azokat a mutatókat, amelyek esetében a minimum és a maximum érték megegyezett, le kellett cserélni egy másik mutatóra, ugyanis nincs értelme standardizálást végezni a nulla értékű szóródásterjedelembre.

A szubjektív térségi részindexek esetében a szóródás terjedelmet minden esetben az adható maximális és minimális értékek különbségének n -nel való szorzataként kell meghatározni. Amennyiben nem ezt a számítást alkalmazzuk, könnyen előfordulhat, hogy a szóródás terjedelme nulla értéket vesz fel. Ebben az esetben szintén nincs értelme a szóródás terjedelembre történő standardizálásnak.

A korrelációs mátrix eredményei mindig csak a vizsgált régióra és csak a vizsgált idő dimenzióban érvényesek, ezért általánosítani nem lehet ezeket az eredményeket. Ezért is tartjuk előnyösebbnek a korreláció súlyként történő értelmezését két pillér kapcsolat között.

A korrigált térségi indexek arra szolgálnak, hogy a szubjektív és az objektív adatok között hidat képezzenek, amennyiben az objektív és a szubjektív térségi részindexek között a mutatók többségénél jelentősebb az eltérés 10%-nál, akkor elengedhetetlen a kutatás felülvizsgálata, az eredmények interpretálásakor egyértelművé kell tenni az eltérés feltételezhető okait.

A szubjektív értékelés nem minden esetben mutat pozitívabb képet egy térség állapotáról, gyakran előfordul, hogy a helyi szereplők rosszabbnak ítélik meg a térség állapotát, mint ahogy az az objektív felmérésből mutatkozik.

A pókhálóentrópia-vizsgálat korlátai

- nem konkrét beavatkozást, hanem stratégiai irányokat fogalmaz meg;
- az objektív alapadatok elérhetőségi nehézségei (pl. nem mindig hiteles, nem gyűjtik a vizsgált időszakban) miatt torzul a rendszer finomsága, nem minden esetben képes kiszűrni ezeket;
- nem minden esetben található meg a vizsgálni kívánt karakterisztikára a legmegfelelőbb alapadat, a helyi szereplők érdektelensége (pl. passzivitás, nem megfelelő kontaktlista) a végső eredmények hitelességét rontja;
- a rendszer csak részben képes rávilágítani a helyi egyediségekre; a vizsgálatok a külső adottságokra is építenek, amelyek folyamatos változásban vannak, ezért a ciklikus visszaellenőrzés elengedhetetlen.

A pókhálóentrópia-vizsgálat előnyei

- az új módszertan abban nyújt segítséget, hogy a fejlesztés irányait meg tudjuk határozni, aktív és mélyreható rendszerszemléletű vizsgálattal egy kistérség életében viszonylag rövid idő alatt;
- a problémák olyan gyökereire mutat rá, amiket az ilyen típusú kutatások csak részben vagy nagy erőfeszítéssel tudtak meghatározni;
- az egyes beavatkozások hatásainak az interakcióit is képesek vagyunk feltérképezni;
- a területi kutatók számára alkalmazható vezérvonalat nyújt egy kutatás elvégzéséhez;

- a problémák *többszintű és többoldalú körülménye* segít a valós fejlesztési irányok megfogalmazásában;
- a mutatórendszer módszertani átalakításával alkalmassá tehető települési vizsgálatok, és helyzetfeltárások elkészítésére;
- lehetőség nyílik egy országos kistérségi monitoringrendszer kialakítására, amellyel a kutatási eredményeket dinamikus vizsgálatok alá lehetne vonni;
- a helyi szereplők bevonásával pontos kistérségi és térségi stratégiai programok megalapozásának támogatását elősegíthetné elő.

Spatial Analyses by System Approach Using the Spider-web Entropy

Keywords: system, general system theory, Ludwig von Bertalanffy, spider-web theory, local community

Our study starts from the system approach and accepts the principles of general systems theory. The general systems theory of Ludwig von Bertalanffy is introduced as a coherent axiom system. It is the backbone of the study and the starting point of a new approach that is entitled general spider web theory. The essence of the theory is that it regards the local community as a specific „spider web” arrangement. The interventions made in this arrangement are like in case of the spider web: after tapping one single point all the points are trembling.

Bakucs Zoltán – Fertő Imre

A vidékfejlesztési programok hatáselemzésének problémái a nemzetközi tapasztalatok tükrében

Nehéz a fejlett országokban túlértékelni a vidékfejlesztés szerepét. Az OECD-országok területének 75 százaléka számít vidéki területnek, míg a lakosság egynegyede továbbra is vidéken él.¹ Az elmúlt évtizedekben nemcsak a fejlett országokban, hanem gyakorlatilag az egész világban drámaian megnőtt a mezőgazdasági termelékenység, ami nemzetgazdasági és hatékonysági szempontokat figyelembe véve örvendetes, ugyanakkor a jelentős mértékű agrártámogatások mellett is csökkent a mezőgazdasági foglalkoztatottság, illetve a mezőgazdaság súlya a nemzetgazdaságok kibocsátásában. Ma a mezőgazdasági output a fejlett országok GDP-jének 2 százalékára tehető. Az EU-27 egészét tekintve, a vidéki földhasználat, ideértve az erdészetet is, 96 százaléka mezőgazdasági célú. Ez azonban csupán 13 százalékban járul hozzá a vidéki foglalkoztatottséghez (az OECD-államokban ez még kevesebb, alig 10 százalék), és csak a vidéket tekintve is pusztán 6 százalékos bruttó hozzáadott értéket képvisel.² Továbbá 2000-ben az egy főre eső GDP vidéken a teljes nemzetgazdaság 86 százaléka volt, mi több, egy stabilan csökkenő trend figyelhető meg.

A fenti folyamatok folyamányaként is a vidéki térségekre évtizedeken át széles körben úgy tekintettek mint a csökkenés, a fogyás szinonimájára. Ez a vélemény gyakran összekapcsolódott ezek számos olyan kedvezőtlen tulajdonságával, amelyet a vidéki térségek jellemzőinek tekintettek.³

A vidéki térségekben a mezőgazdaságnak továbbra is jelentős, igaz csökkenő szerepe van. A feldolgozóipar, amely korábban képes volt foglalkoztatni a mezőgazdaságból kiszoruló munkaerőt, szintén válságban van, ezért a szolgáltató szektorra marad a vidéki foglalkoztatás gondja.

A vidéki térségek hátrányban vannak a nagyvárosi körzetekkel szemben, amelyek élvezik az agglomerációs és a növekvő mérethozadékból származó előnyöket. Hasonló színvonalú szolgáltatások finanszírozása a vidéki térségekben csak magasabb tranzakciós és egységköltséggel jár a városi régiókkal való összehasonlításban.

Bakucs Zoltán (1976) – tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, valamint tudományos munkatárs, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, zoltan.bakucs@krtk.mta.hu

Fertő Imre (1965) – tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, valamint tanszékvezető egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, imre.ferto@krtk.mta.hu

¹ OECD: *The New Rural Paradigm. Policies and Governance*. OECD Párizs 2006.

² Uo.

³ OECD: *What is the future for our countryside?* OECD Paris 1993.

Számos vidéki térség nehezen köthető össze a közlekedési és kommunikációs hálózatokkal, amelyek a városi központokhoz kapcsolódnak. Ezek a tényezők viszont alapvető forrásai az információnak, az innovációnak, a technológiának és a pénzügyi eszközöknek.

Ezek a jellemzők együttesen a gazdasági lehetőségek szűkösségét eredményezhetik, különösen a jól fizetett foglalkozások tekintetében, ugyanakkor alacsonyabb egy főre jutó jövedelmeket, csökkenő színvonalú közszolgáltatásokat, ami nagyarányú elvándorláshoz vezet elsősorban a fiatalabb korosztályoknál. Következésképpen a csökkenő és idősödő vidéki népesség veszélyezteti a vidéki térségek fennmaradását.

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a vidékfejlesztés problémája a fejlett gazdaságokban is prioritássá vált. A viszonylag korai problémafelismerés ellenére a szakpolitikai reakciók felemásak voltak, ami a vidékfejlesztés kérdésének komplexitásából fakadt. Mivel sokan úgy tekintettek a vidékre, mint ahol mindig a mezőgazdasági termelés a meghatározó, ezért a vidékfejlesztés problémája először az agrárpolitika keretében jelent meg. A vidékfejlesztés agrárius jellege mai napig meghatározó, a vidékfejlesztési programok keretében döntően továbbra is a mezőgazdaság burkolt vagy kevésbé burkolt támogatása folyik.

Másrészt a zavart az is fokozta, hogy a regionális egyenlőtlenségek kezelésére a fentiekkel párhuzamosan létrejöttek a regionális fejlesztési programok és azok intézményrendszerei. Ezért sokszor a politikai döntéshozatali rendszerben kompetenciagondok vannak, nem tudni, hogy mi a különbség a regionális és a vidékfejlesztés között, milyen probléma/feladat melyik szakpolitika hatásköre.

A vidékfejlesztéssel kapcsolatos kutatások szintén magukban hordozzák e sajátos genezis gondjait. Egyrészt a vidékfejlesztési kérdések természetüknél fogva interdiszciplináris jellegűek, hiszen magukba foglalhatják a különböző tudományok széles körét, beleértve a szociológiát, a politikatudományt, a közgazdaságtant, a földrajzot, az ökológiát, a környezettudományokat stb. Ugyanakkor a különböző tudományterületek többnyire csak a saját szakmai szempontjaik szerint elemzik a vidékfejlesztési kérdéseket, ritka esetekben találkozhatunk inter- vagy multidiszciplináris megközelítéssel. A vidékfejlesztési politikák sokcélúsága, széles körű eszközrendszere, változatos intézményrendszere szintén megnehezíti azok értékelését.

A fentiekből következően nem vállalkozhatunk a vidékfejlesztési politikák hatásaival foglalkozó irodalom átfogó bemutatására. Tanulmányunkban elsősorban az EU vidékfejlesztési gyakorlatával kapcsolatban alapvetően közgazdasági hatásvizsgálatokra koncentrálnunk. Ennek további indoka, hogy a szakpolitikai intézkedések értékelése döntően valamilyen gazdasági indikátorhoz kapcsolódik, mint a például a jövedelem vagy a munkaerő-piaci helyzet.

Videkfejlesztési programok hatáselemzésének elméleti kérdései

A vidékfejlesztési programok egyre fontosabbak mind a közösségi költségvetésben, mind a döntéshozók számára. Ezért meglepő, hogy az egyes programok sikerének vagy kudarcának meghatározó tényezőit elemző kutatásokból meglehetősen kevés található a nemzetközi irodalomban. Ugyanakkor a vidékfejlesztési programoktól is elvárt pozitív hatások elemzése, mint például a munkahelyteremtés más kapcsolódó kutatásokban megjelenik. Például az agrárpolitika munkaerőpiacra vagy annak regionális aspektusaira gyakorolt hatását egyre több kutatás

vizsgálja (például Breustedt és Glauben,⁴ Esposti,⁵ Elek és szerzőtársai,⁶ Petrick és Zier⁷). Az ilyen vizsgálatok horizontja egyrészt szűkebb, mivel csak a mezőgazdasági munkaerőpiaccal foglalkoznak, másrészt viszont tágabb, mivel a pénzügyileg sokkal jelentősebb mezőgazdasági támogatások hatását elemzik. Swinnen és Van Herck⁸ úgy érvelnek, hogy az agrárpolitika kudarca a mezőgazdasági munkahelyek megtartásában nyilvánvaló, hiszen a jelentős támogatások ellenére a mezőgazdaságból való elvándorlás nem állt meg, hanem paradox módon fel is gyorsult. Ennek számos oka lehet. Goetz és Debertin⁹ úgy találták, hogy a mezőgazdasági támogatások felgyorsították a tőke-munka helyettesítést és a farmok átadásának ösztönzésével a szektorból való távozást. Petrick és Zier¹⁰ eredményei arra utalnak, hogy a nagy farmok több relatíve nagyobb hasznot húznak a támogatásokból a kisebbek kárára. Berlinschi és szerzőtársai¹¹ úgy érvelnek, hogy a támogatások révén a farmerek tovább javíthatják azokat a készségeiket, amelyek révén könnyebben találnak munkát magasabb bérért a gazdaság más ágazataiban. Röviden, míg a mezőgazdasági munkaerőpiacról és a mezőgazdasági termelők közötti jövedelemeloszlásról viszonylag sokat tudunk, akár regionális szinten is, addig a hasonló jellegű kutatások a vidékre kiterjesztve relatíve még gyermekcipőben járnak.

Mint látni fogjuk, ennek okai sokrétűek. Az első kérdés, a támogatási projektek által előírt, kötelező hatáselemzéseknek a programok résztvevői által tulajdonított fontosságához kapcsolódik, vagyis hogy a programok szereplői mennyire tartják fontosnak a hatásvizsgálatot. A tapasztalat azt mutatja, hogy miután a finanszírozásról szóló döntés megszületett, a szereplők kevésbé érdekeltek a kiértékelésben, ugyanis ez a kötelező tevékenység mind a résztvevők, mind a tagállamok számára erőforrások lekötésével jár, ezért készletben érzik magukat, hogy ezen spóroljanak. Mindez a programokban való részvételre is kihathat, hisz ha a projektek közvetlen hasznélvezői (akik gyakran gazdálkodók) úgy érzik, költséges számukra a jövőbeli hatásvizsgálat, akár el is állhatnak a projektben való részvételtől.

A második kérdéskör, amellyel bővebben foglalkozunk, a hatásfelmérés technikai nehézségeihez kapcsolódik. A nehézségek elsősorban a programok komplex hatásainak kvantitatív felmérésében jelentkeznek, hiszen egyrészt egy policy célra több futó program is hatást gyakorol, másrészt egy program közvetve vagy közvetlenül több prioritásra gyakorol pozitív vagy éppenséggel nem kívánt hatást.

⁴ G. Breustedt – T. Glauben: *Driving Forces behind Exiting from Farming in Western Europe*. Journal of Agricultural Economics (2007) 58(1). sz. 115–127.

⁵ R. Esposti: *Regional growth and policies in the European Union: Does the Common Agricultural Policy have a counter-treatment effect?* American Journal of Agricultural Economics (2007) 89. sz. 116–134.

⁶ Elek S. – Fertő I. – Forgács Cs.: *The possible effects of the CAP Reform on farm employment in Hungary*. Agricultural Economics Review (2010) 11(2). sz. 29–34.

⁷ M. Petrick – P. Zier: *Common Agricultural Policy effects on dynamic labour use in agriculture*. Food Policy (2012) 37. sz. 671–678.

⁸ J. F. M. Swinnen – K. van Herck: *Compensation Payments in EU Agriculture*. = G. Porto – B. M. Hoekman (ed.). *Trade Adjustment Costs in Developing Countries: Impacts, Determinants and Policy Responses*. World Bank, Washington D.C (2010).

⁹ S. J. Goetz – D. L. Debertin: *Why Farmers Quit: A County-Level Analysis*. American Journal of Agricultural Economics (2001) 83(4). sz. 1010–1023.

¹⁰ M. Petrick – P. Zier: *Regional employment impacts of Common Agricultural Policy measures in Eastern Germany: A difference-in-differences approach*. Agricultural Economics (2010) 42(2). sz. 183–193.

¹¹ R. Berlinschi – K. van Herck – J. F. M. Swinnen: *Subsidies and Agricultural Employment: The Education Channel*. (No published) Working Paper (2012).

Először az EU strukturális alapok felhasználásának reformja során (1988) jelentkezett az igény a regionális politika hatáselemzésére. Az elsődleges hatáselemzés gyakorlatát csak az 1980-as években a közösségi vidékfejlesztési programok beindulása, valamint a közös költségvetés sorozatos reformjai hozták el, és csak az 1990-es évek végére vált általánossá (Bradley és szerzőtársai¹²). A hatályos jogszabályok a kötelező ex ante és ex post hatásvizsgálatok mellett, az Igazgatóságokon (Directorate General, DG) keresztül megteremtették a szabályozási és felügyeleti hivatalokat is. Napjainkra a hatáselemzés az EU-programok szerves részévé vált. A 2007–2013 programozási periódusra a Bizottság egy egységes, Common Monitoring and Evaluation Framework (CMEF) néven futó, policy hatáselemzésekre szolgáló keretet dolgozott ki, melynek fő célja a policy döntések, forráselosztások javítása, valamint elszámolási-elszámoltatási lehetőségek biztosítása. A CMEF rendszerét, elvárásait, valamint módszertanát a *Handbook on Common Monitoring and Evaluation Framework*¹³ kézikönyv ismerteti. A keret, négyféle felmérést különböztet meg:

1. Ex ante felmérés, melynek célja a forráselosztás optimalizálása, valamint a programok minőségének a biztosítása, illetve a kiinduló helyzetet leíró mutatók rögzítése.
2. Folyamatos (on-going) felmérés, melynek célja a program lebonyolításának, valamint előmenetelének a vizsgálata, a gyakorlatba ültetés minőségének javítása, valamint felmérni a változtatásokra tett javaslatok helyénvalóságát, illetve készülni a félidős, valamint ex post felmérésekre.
3. Félidős (mid-term) felmérés.
4. Ex post felmérés. Célja a forrásfelhasználás mértékének megállapítása, a program hatássonóságának és hatékonyságának felmérése, jövőbeli vidékfejlesztési stratégiákhoz felhasználható konklúziók levonása, a siker vagy kudarc okának feltárása, valamint best practice eljárás azonosítása.

A hatáselemzések az alkalmazott módszertantól függetlenül alapvetően három komponensből tevődnek össze. Az első lépés a felmérés megtervezése (ezen belül módszertan választása, megválaszolni kívánt kérdések megfogalmazása, terület, illetve vizsgálni kívánt program vagy intézkedés lehatárolása). Ennek alapján lehet felmérni a vizsgálathoz szükséges adatok típusát, rendelkezésre állását, valamint megtervezni az összegyűjtésüket (nem feldolgozott statisztikákkal, hanem kérdőívekkel, fókuszcsoporthoz megbeszélésekkel, interjúkkal, esettanulmányokkal operáló módszerek esetében ez a fázis igencsak időigényes lehet). A harmadik része az elemzésnek maga az analitikus folyamat, amely során elvégzik a hatáselemzést, és megfogalmazzák a konklúziókat és ajánlásokat. Az OECD tanulmánya¹⁴ alapján, módszertantól függetlenül, a hatáselemzések a következő kulcskérdésekre keresik a választ:

1. A politikai beavatkozás értelme: miért szükséges a kormányzatnak beavatkozni a vizsgált területen, és milyen torzítást vagy piaci kudarcot kíván a beavatkozás orvosolni?
2. Tartós fontosság: a gazdasági, szociális, környezeti változások fényében, a beavatkozás során kitűzött célok relevánsak maradnak?
3. Hatássonóság: milyen mértékben sikerült a megfogalmazott célokat elérni?

¹² D. Bradley – J. Dwyer – B. Hill: *The Evaluation of Rural Policy in the EU*. Eurochoices (2010) 9(1). sz. 15–20.

¹³ European Commission: *Rural Development 2007–2013: Handbook on Common Monitoring and Evaluation Framework. Draft guidance document*. Directorate General for Agriculture and Rural Development EC, Brussels 2006.

¹⁴ OECD: *Methods to monitor and evaluate the impacts of agricultural policies on rural development*. Working Party on Agricultural Policies and Markets, TAD/CA/APM/WP 2/FINAL Paris 2009.

4. Hatékonyság: a program célkitűzéseit a lehető legkevesebb ráfordítással érték-e el?

5. Hatás: melyek a programnak tulajdonítható nettó változások/hatások a társasalmi-gazdasági vagy környezetvédelmi helyzetben?

Blandford és szerzőtársai¹⁵ szerint elsősorban a hivatalos ügymenetben különbözik az EU és az Egyesült Államok vidékfejlesztési program (RDP) hatásainak a felmérése. Míg az Egyesült Államokban nincs formális, minden programra alkalmazandó módszertan, addig az EU-ban ez pontosan meghatározott (1999 és 2005-ben megjelent Vidékfejlesztési Szabályozások szerint független ex ante, félidős, valamint ex post hatásfelmérések szükségesek minden RDP esetében. Blandford és szerzőtársai¹⁶ megfogalmazásában az Európai Bizottság (EB) szerint a hatásvizsgálat „a beavatkozások eredményeinek, a programok befolyásának, valamint a kielégíteni kívánt szükségletek szempontjából való megítélése”. Az EB a hatásfelmérések segítségével az alábbi célokat kívánja teljesíteni:

- jövőbeli beavatkozások, azaz a vidékfejlesztési programok megfogalmazásának, kiírásának az elősegítése;
- segítse az erőforrások hatékony elosztását;
- javítsa a beavatkozás minőségét;
- megalapozza a programok résztvevőinek elszámoltatását, esetleges felelősségre vonását.

Az vidékfejlesztési programokat (RDP) gyakran tágran értelmezhető célkitűzések jellemzik, így például az agrártermelés, illetve vidékfejlesztési célkitűzéseket nehéz egyértelműen különválasztani. Jellemzően komplex megvalósítási eszközöket használnak – ezért a programok hatásának a felmérése nehéz (pl. megfelelő mutatók használata). A vidékfejlesztési programok nemzeti, illetve regionális szintekkel operálhatnak, és az, hogy az elérendő célok meghatározása megfelelő volt-e, egy specifikus program esetében nehéz felmérni, sőt szinte lehetetlen a komplexitás, valamint a programok közötti átfedések miatt. Különös gondot okoz a projektben részt vevő egyén, valamint a helyi társadalom egészének a hasznát¹⁷ (amely általában lassabban, fokozatosan, az idő múlásával figyelhető meg) meghatározni. Wakeford¹⁸ a következő módon foglalja össze a vidékfejlesztési programok hatáselemzésének kulcskérdéseit:

- Egyedi vagy programok kombinációinak a hatáselemzése a megfelelőbb?
- Szükséges-e a felméréskor egyéb, nem kifejezetten vidékfejlesztéshez kapcsolódó szabályozások (pl. fiskális) hatását is elemezni?
- A hatáselemzést EU-s vagy nemzeti, esetleg regionális szinten szükséges végezni?
- Az előbbihez kapcsolódóan, a vidékfejlesztési programokról EU-s vagy nemzeti, illetve regionális szinten szükséges dönteni (utóbbi esetben kérdés, hogy mennyire teljesülnek az EU egészére megfogalmazott célok)?

¹⁵ D. Blandford – R. N. Boisvert – B. Hill: *Improving the Evaluation of Rural development Policy*. Eurochoices (2010) 9(1). sz. 4–9.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Például képességfejlesztésre fordított közpénzek esetében a közvetlen eredményt egyszerű mérni a költségek, valamint a programban részt vevők száma segítségével, a helyi gazdasági teljesítményre vagy a közösség egészére gyakorolt jóléti hatás kvantifikálása viszont nehezebb. Amennyiben a gazdaságin kívül egyéb célkitűzései is vannak a projektnek (pl. környezetvédelem, szociális kérdések), akkor az interdiszciplináris hatásfelmérés tovább bonyolódik (Blandford és társai, 2010).

¹⁸ Richard Wakeford: *Evaluation of Rural Development Requires Clarity on Expected Outcomes*. Eurochoices (2010) 9(1). sz. 37–41.

- Lehetséges az egymást átfedő fejlesztési programok (a regionális és a vidékfejlesztési programok, a mezőgazdasági közvetlen támogatások stb.) hatásainak a szétválasztása?
- Kinek/minek köszönhető a siker?
- Időzítés: mikor a legmegfelelőbb a hatáselemzés elvégzése?

Szintén Wakeford¹⁹ nyomán, a vidékfejlesztési programok hatáselemzése során a Világbank által megfogalmazott elvekre támaszkodhatunk:

- a felmérést előre meghatározott, mérhető, egyértelmű teljesítményt kifejező mutatók segítségével szükséges végezni. A „baseline” értékeket, a teljesíteni kívánt célokat egyértelműen még a projekt kezdete előtt szükséges meghatározni;
- három-öt évenként kell a hatásokat elemezni;
- a hatáselemzést a programkoordinátorok felügyelete alatt és a programmenedzserek segítségével szükséges elvégezni;
- az elemzést a programot már a kiírásakor ismerő, és lehetőség szerint a lebonyolítását végig figyelemmel kísérő személy vagy csoport végezze;
- a programot felügyelő szerv, valamint a menedzsment teljesítményét is elemezni szükséges;
- a felmérés eredményeképpen ajánlásokat szükséges megfogalmazni jövőbeli programokkal kapcsolatban.

Kinsalla és szerzőtársai²⁰ az EU LEADER, valamint az Egyesült Államok vállalkozást támogató programjainak a hatását vizsgálták a társadalmi tőke és a humán tőke fejlesztésének vonatkozásában is. A LEADER-program innovatív projektjei a kitűzött céloknál (új termékek megjelenésének elősegítése, valamint gazdasági diverzifikáció vidéken) többet értek el, az új, jól működő szociális és tudásalapú hálózatok kialakításával nagyban elősegítették a közösségek, valamint intézmények közötti együttműködést. Éppen ezért ütközik nehézségekbe a megfelelő indikátorok kiválasztása és alkalmazása a hatáselemzéshez. Kinsalla és szerzőtársai²¹ példaként az irországi LEADER-programok hatáselemzését idézik, ahol a 2000–2006 közötti periódus felmérését az „új munkahelyek száma”, „új vállalkozások száma”, valamint a „képzésben résztvevő emberek száma” mutatók alapján végezték. Ezek a mutatók azonban csak a „végterméket” mérik, a vidékfejlesztés szempontjából fontos interakciókat, ezek beágyazottságát, valamint a folyamatok kiforrottságát, magát a projekt lebonyolítása során született szociális és humán tőke-felhalmozódást ellenben nem. Az idézett szerzők alapján, utóbbi hatások mérésére nehezebben számszerűsíthető mutatók szükségesek, mint például:

- „identitás” (mennyire élik meg az emberek a lokalitást, illetve döntenek úgy, hogy helyi fejlesztésekre szánnak időt és pénzt);
- „önkéntesség” (működő szervezetek és a fejlődést segítő kellő számú önkéntes megléte);
- „tudásátadás” (tanulások, tapasztalatok és természetesen tudás megosztása a hálózaton belül);
- „részvétel a döntéshozatalban” (aktívan részt vesz-e a közösség a helyi ügyekkel kapcsolatos döntéshozatalban);
- „közintézmények, valamint önkéntes szervezetek együttműködése”.

¹⁹ Uo.

²⁰ J. Kinsalla – S. J. Goetz – M. D. Partridge – S. C. Deller – D. Fleming: *Evaluating RD Policies for Social and Human Capital Development*. Eurochoices (2010) 9(1). sz. 42–47.

²¹ Uo.

A szerzők szerint a megoldás egyéni, projektspecifikus hatásmérésre alkalmas mutatók kifejlesztése lehet. Ezek mind az EU-s döntéshozók által preferált kvantitatív, mind a szubszidiaritás elvének megfelelő kvalitatív, társadalmi és humántőke, valamint a hálózatok működésének a felmérésére is alkalmas indikátorokat is tartalmaznak.

Vidékfejlesztési programok hatáselemzésének gyakorlati kérdései

Terluin és Roza²² az alkalmazott módszer alapján 5 nagy kategóriába sorolja a vidékfejlesztési programok hatáselemzési eljárásait:

1. CMEF (Common Monitoring and Evaluation Framework) típusú eljárás, amelyet a 2007–2013 programozási periódusra az EU vidékfejlesztési programjainak felmérésére ajánl a Bizottság. Kvantitatív és kvalitatív elemeket ötvöz 160 hierarchikus indikátor és 140 úgynevezett Közös Értékelési Kérdések (Common Evaluation Questions, CEQ) kombinációján keresztül. Általában az egész EU-ra érvényes programok hatásmérésére használják.

1. táblázat: A vidékfejlesztési programok hatásmérés módszereinek összehasonlítása

	CMEF	Tally megközelítés	Ökonometriai eljárás	Modellezési eljárás	Kévert, esettanulmány eljárás
Ok-okozat diagnózis:					
– a folyamat leírása („mi történt”), kvantitatív módon	x	x	x	x	
– a folyamat leírása („mi történt”), kvalitatív módon					x
– a folyamat leírása („hogyan és miért történt”) a helyi viszonyok illetve egyéb szakpolitikák függvényében					x
– a hatást a megfelelő területi szinten méri (pl. NUTS 2-4, vagy település)	részben	x	x	részben	x
A beavatkozás indirekt hatásait figyelembe veszi	x		x	x	x
A beavatkozás nem kívánt hatásait figyelembe veszi					x
Megmagyarázza, miért döntenek a szereplők szakpolitikai programban való részvétel mellett					x
Lefedi a teljes földrajzi területet, ahol a programot alkalmazzák	x	x	x	részben	
Könnyű alkalmazni		x			x

Forrás: Terluin és Roza²³

²² I. J. Terluin – P. Roza: *Evaluation methods for rural development policy*. LEI Wageningen (2010).

²³ Uo. 11.

2. A „Tally” megközelítés viszonylag egyszerű módszer: egyszerű számlálással állapítja meg, hogy valamely kitűzött célt sikerült-e elérni.
3. Ökonometriai eljárás, kvantitatív, ökonometriai módszereket alkalmaz a programok hatásfelmérésére.
4. Modelllezési eljárás, mint neve is sugallja, modelleket használ a hatásfelmérésre.
5. Kevert esettanulmány eljárás, mely kvalitatív és kvantitatív módon elemzi mind a vidékfejlesztési programok közvetlen, mind közvetett hatásait jellemzően esettanulmányok készítésével.

Az 1. táblázat segítségével képet alkothatunk a csoportok főbb tulajdonságairól.

Parciális mutatókon alapuló elemzés

Parciális mutatóknak nevezik a vidékfejlesztési hatáselemzés irodalmában azokat a mérőszámokat, melyek egy program lebonyolítását követő értékeket hasonlítják össze a program kezdete előtti értékekkel, és ezek alapján vonják le az előző részekben tárgyalt konklúziókat egy programmal, vagy intézkedéssel kapcsolatban. Tipikusan ilyenek a támogatott gazdaságok/csoportok száma, támogatott terület nagysága, foglalkoztatottság változása, GVA (hozzáadott érték változása), megvalósult befektetések értéke stb. A legfontosabb előnye a parciális mutatók alkalmazásának a könnyű alkalmazhatóság, számszerűsíthetőség és az eredmények értelmezése. A könnyű alkalmazhatóságnak azonban ára van, a parciális mutatókon alapuló elemzések hátrányait a következő fejezetben, a komplex vidékfejlesztési indikátorok alkalmazásánál tárgyaljuk. A legtöbb hatáselemzés napjainkban is ilyen eljárásokon alapul. A következő alfejezetekben először a Bizottság által kidolgozott és 2007–2013 programozási periódusra ajánlott hatáselemzési eljárást, a Common Monitoring and Evaluation Framework (CMEF) eljárást mutatjuk be. Terluin és Roza²⁴ „Vidékfejlesztési programok hatásfelmérés módszerek” című munkájukban részletesen konkrét empirikus példákon keresztül elemzik a különböző lehetséges eljárásokat, azok előnyeit valamint hátrányait, különös tekintettel az alkalmazhatóságukra, valamint általánosíthatóságukra. A további alfejezetekben ezek közül részletesen ismertetjük a fontosabbakat tulajdonságaik, módszertanuk, valamint alkalmazhatóságuk tárgyalásával.

Közös monitoring és értékelési keret

A Bizottság 2006-ban jelentette meg *Handbook on Common Monitoring and Evaluation Framework* címmel a jelenlegi programozási periódus hatásfelmérésére készített kézikönyvét. Az eljárás központi eleme a közös értékelési kérdések (Common Evaluation Questions, CEQ). A teljes vidékfejlesztési program (RDP) 40 intézkedésből (measure) áll, amelyet 160 mutató és 140 CEQ segítségével értékelnek. A 160 mutatóból 83 az outputot, 12 az eredményt, 7 a hatást, 36 az elérendő céltől függő alapállapotot (baseline), míg 23 a kontextusfüggő

²⁴ Uo.

alapállapotot méri (Terluin és Roza²⁵). Tehát átlagban minden intézkedésre 4 mutató és 3 CEQ jut. Egy teljes EU-ra közös értékelési rendszernek nyilvánvaló előnye a standardizált forma, összehasonlíthatóság, valamint a könnyű összegzés lehetősége. Ugyanakkor a közös keret használatából következnek az eljárás hátrányai is. Egyrészt csökken a felmérést végző szakértők függetlensége a figyelembe vett mutatók és releváns kérdések megfogalmazásában, ami különösen az EU-vidékek heterogenitását figyelembe véve lehet problematikus. Bradley és Hill,²⁶ valamint Terluin és Roza²⁷ egyaránt felhívják a figyelmet, hogy egyes esetekben az előírt mutatók/kérdések használata irreleváns az adott tagállam specifikus programjának elemzésében. Másrészt pedig a kérdések és mutatók arra keresik a választ, hogy *mi történt* szemben az egyes kritikusok által szükségesnek tartott *miért és hogyan* helyett (Terluin és Roza,²⁸ valamint Midmore²⁹). Végül pedig az eljárás igencsak adatigényes, ami akár elbátortalaníthatja a potenciális pályázókat a programban való részvételtől.

Komplex indikátorokon alapuló elemzés

A KAP-elemzések általában csak az elsődleges (mezőgazdasági) szektorra fókuszálnak, pedig például a foglalkoztatottságot vagy akár a farm-jövedelmet mint mutatókat tekintve, nem lehet szétválasztani mezőgazdasági illetve „más forrás” komponensre. Egy jól kidolgozott vidékfejlesztési mutató (Rural Development Indicator, RDI) a parciális hatások kombinációját is mérni képes: gazdasági kibocsájtás, (differenciáltan, pl. mezőgazdaság, élelmiszeripar, turizmus), befektetések, foglalkoztatottság, szegénységi ráta, oktatás, egészség, lakásviszonyok, bűnözés, környezet, urbanizáció, földhasználat, hogy csak a legkézenfekvőbb mutatókat említsük. Ezeket azonban nem elegendő összeadni, hanem a fontosságuknak megfelelően súlyozni szükséges. Michalek³⁰ szerint az ex post értékelések (elsősorban a parciális mutatókon, valamint kvalitatív módszereken alapuló) jellemzően a következő komoly módszertani problémákba ütköznek:

- empirikusan bizonyítható ok-okozati összefüggés a kiválasztott hatásmutatók és a RD-program között;
- minden egyes hatásmutató esetében, legyen az gazdasági, szociális vagy környezeti, szükséges egyértelműen elválasztani az RD által okozott hatásokat az egyéb exogén tényezők befolyásától;
- aggregálás kérdése;

²⁵ Uo.

²⁶ D. Bradley – B. Hill: *Lessons from the evaluation of EU rural development policy: What approaches have been used and what can we learn from the results in terms of evaluation procedures?* Előadás az „Aiding the process of agricultural policy reform: evaluation of public policies for rural development” című OECD workshopon. Párizs, 2009. június 15–16.

²⁷ I.m.

²⁸ Uo.

²⁹ P. Midmore: *Evaluation approaches to European Farm Diversification Policy: A review.* Előadás az „Aiding the process of agricultural policy reform: evaluation of public policies for rural development” című OECD workshopon. Párizs, 2009. június 15–16.

³⁰ J. Michalek: *Counterfactual impact evaluation of EU rural development programmes – Propensity Score Matching methodology applied to selected EU Member States.* Volume 2: A regional approach. JRC Scientific and Policy Reports (2012) 1–79.

– elvégezni a program költséghatékonyság elemzését.

A szerző szerint a fent említett nehézségeknek négy főbb oka van.

Először a figyelemmel kísért mutatókban bekövetkezett változást a RD-programon kívül még egy sor egyéb, a programtól teljesen független hatás is okozhatja (pl. nemzetgazdaság, közösség, család szintű tényezők vagy egyéb programok generálta befektetések, legyen az fizikai vagy akár humán erőforrás), ami a *nettó hatás* kimutatását hagyományos „naív”, más-képpen *előtte-utána* állapotokat összehasonlító módszerrel lehetetlenné teszi. A nettó hatás kimutatását tovább bonyolítja, hogy számos RD-beavatkozás esetében a kívánt hatás mellett jelentkezhetnek nem-kívánt hatások is. Gondoljunk például egy vidéki élelmiszeripari befektetést támogató RD-programra, mely nem kívánt, negatív környezeti hatást gyakorol a környék levegő- és vízminőségre vagy akár a foglalkoztatásra. De akár fordítva is elképzelhető, hogy egy vidéki környezetvédelmi beavatkozást támogató RD-program nem kívánt hatást gyakorol a helyi gazdaságra. Egy policy beavatkozás teljes hatását (*overall impact*) pedig azért nem lehet kiszámolni parciális indikátorok aggregálásával, mivel ezek egyrészt különböző, jellemzően ismeretlen súlyozást igényelnek, másrészt kölcsönhatással vannak egymásra úgy pozitív, mint negatív irányban.

Másodsor: az értékelésekben jellemzően nemzeti vagy regionális teljesítménymutatók átlagát használják a kontrollcsoport (amely nem részesült támogatásban) leírására. Michalek³¹ szerint kutatások bizonyítják, hogy ezek nem alkalmasak a megfelelő tényellentétes állapot modellezésére.

Harmadsor: a programok lebonyolításának nem kellően hatékony ellenőrzése. Ennek következtében egyes hatások a felmérésekben egyáltalán nem vagy tévesen jelenhetnek meg.

És végül, az RD-programok folyamatosan növekvő komplexitása, akár a programok akár az intézkedések számát tekintjük.

Az értékelések gyakorlatában talán a legfontosabb probléma a megfelelő tényellentétes állapot létrehozása, hiszen ahhoz, hogy egyértelműen a megfelelő program vagy intézkedés hatását mérjük fel, ugyanazt a megfigyelést (pl. személy vagy gazdaság) meg kéne vizsgálnunk programban résztvevőként, illetve programban nem résztvevőként is. Bár léteznek eljárások, melyek nem is próbálnak tényellentétes állapotot szimulálni (például a *naiv*, mely pár indikátor előtte-utána állapotát vizsgálja, vagy a pusztán *kvalitatív* esettanulmányra, interjúkra alapozó *módszer*), több ökonometriai eljárás³² (például *Kiszámítható általános egyensúlyi modellek*, *Social accounting matrix*, *input-output modellek* stb.) is alkalmazható, mely modellezni képes a tényellentétes állapotot.

Michalek,³³ valamint Michalek és Zarnekow³⁴ a komplex vidékfejlesztési indikátorok (RDI) alkalmazása mellett érvelnek. Az általuk kifejlesztett módszertan a gyakorlatban nehezen megfoghatóan tűnő fogalmat, a vidéki életminőséget (quality of life) vezeti be a vidékfejlesztési programok hatáselemzésébe. A javasolt szintetikusan konstruált RDI a vidéki életminőséget hivatott mérni, térségenként vagy vizsgált régióként. Az indexet súlyozott gazdasági, szociális és környezetvédelmi mutatókból szükséges kreálni, mindez azonban

³¹ Uo.

³² Uo. 13.

³³ Uo.

³⁴ J. Michalek – N. Zarnekow: *Application of Rural Development Index to Analysis of Rural Regions in Poland and Slovakia*. Social Indicators Research (2012) 105. sz. 1–37.

nem önkéntes, hanem térségen belüli vagy térségek közötti úgynevezett migrációs modellek segítségével kerül kiszámításra. A konkrét módszertan leírásához lásd Fertő³⁵ tanulmányát, mely a módszertant magyar adatok segítségével végzett számításokkal illusztrálja.

Szlovákia és Lengyelország SAPARD programjának elemzése komplex vidékfejlesztési indikátorral 2002 – 2005

A módszert Michalek³⁶ NUTS-4 kistérségekre végezte, a következő lépésekkel:

– Az RDI-t az összes NUTS-4 régióra kiszámolták, függetlenül attól, hogy részt vett vagy nem vett részt a SAPARD-programban.

– Bináris becslt részvételi valószínűség (Propensity Score Matching, PSM) eljárással határozták meg az egyedi programok hatását, az RDI-t és munkanélküliségi rátát használva mutatóként. A részvételi valószínűséget logit modellel becsülték, régió- és periódusspecifikus magyarázó változókkal melyek a program megkezdése előtti állapotot mérték.

– Hasonló tulajdonságokkal rendelkező, programban részt vevő és nem részt vevő (kontrollcsoport) régiókból álló párokat alkottak, a becslt részvételi valószínűséget mutató számok alapján, majd különböző algoritmusokkal határozták meg a súlyokat, amivel a támogatott és nem támogatott régiók összehasonlíthatóvá váltak.

– Párosító algoritmussal (pl. Kernel) a „közeli” (tulajdonságaikban, nem fizikai távolságban) régiókra kiszámolták az RDI-t, valamint egyéb parciális indikátorokat (munkanélküliségi ráta).

– Különbségek különbsége és PSM-módszerek kombinálásával meghatározhatóvá vált a program hatása az egyes régiókra.

– Végül pedig érzékenységi és diagnosztikai próbákkal elemezték az eredmények robusztusságát.

A 379 lengyel NUTS-4 régióból 314 került be a mintába (65 régió nagyvárosokat tartalmazott, ezeket kihagyták a mintából). Az adathalmaz az összes releváns, területi statisztikákban fellelhető mutatót tartalmazza, összesen 991-et. Szlovákia esetében 72 NUTS-4 régióra 337 indikátor segítségével alkották meg az RDI-mutatót. A kiszámolt lengyel RDI-indikátorok a várakozásoknak megfelelően egy jól teljesítő nyugati és középrészt (ezeken belül a legnagyobb városok kertvárosait jellemzi a legmagasabb életminőség), valamint gyengén teljesítő keleti részt határoztak meg. Szlovákia esetében hasonlóak az RDI-becslés eredményei, a nyugati régiók a legmagasabb, míg a közép és keleti régiók alacsonyabb életminőséget mutatnak. Tehát mindkét országra érvényes a nyugat–kelet fejlettségi szinteloszlás. Mi több, Szlovákia esetében a hegyvidékek egyértelműen alacsonyabb mutatószámot értek el a síkvidékhez képest. Lengyelország esetében a SAPARD-programot tekintve a kutatás főbb megállapításai a következők:

– Általában egyértelmű pozitív hatás, amely azonban a program alkalmazásának az intenzitásától függ. Ahol az intenzitás alacsony volt (kevesebb mint 40 százalék a maximumnak, vagy kevesebb mint 80%-a az átlagosnak) ott a program hatása nullához közeli.

³⁵ Fertő Imre: *A vidékfejlesztési programok hatásai a magyar vidék jóllétére: egy lehetséges megközelítés*. MTA KRTK KTI, Bp. 2013. kézirat.

³⁶ Michalek: *i.m.*

– Előbbieknek megfelelően, a legmagasabb hatást azokban a régiókban mérték, amelyek a legtöbb támogatást kapták.

– A program kismértékben, de pozitívan hatott a munkanélküliség csökkenésére.

– Az RDI-indexhez hasonlóan szignifikánsan pozitív átlagon felüli munkanélküliség-csökkenést azok a régiók tapasztaltak ahol a legmagasabb volt a támogatási intenzitás.

Szlovákiára a SAPARD-program hatásfelmérése a következő főbb eredményekre jutott:

– Némileg meglepő módon, ugyanakkor több eljárás alkalmazásával megerősített eredmény szerint, a SAPARD-program hatása a szlovák RDI-indexre elhanyagolható vagy épenséggel negatív. Csak a nagyon magas támogatási intenzitásban részesülő régiók tudtak kismértékű pozitív hatást kimutatni.

– Pozitívabb a hatása a SAPARD-programnak a munkanélküliségi rátára, mint a parciális mutatóra. Ahol a támogatás 259–1573 SKK/fő között volt, ott a pozitív hatás egyértelmű. A legnagyobb munkanélküliségi ráta csökkenést a 402–998 SKK/fő támogatásban részesült régiók tapasztalták, míg 2280 SKK/fő fölött vagy 90 SKK/fő alatt a hatás negatív.

A tanulmányban végzett elemzés kimutatta az RDI mint komplex indikátor alkalmazásának előnyeit az általában hibás vagy torzító feltételezésekkel élő parciális vagy tényállás-ellentétes állapotot nem szimuláló kvalitatív, illetve naiv hatásfelmérési módszertanokhoz képest. A komplex eljárás gyengeségeként a szerzők a nagy mennyiségű és jó minőségű adatbázis meglétének a feltételét, valamint az elemzők technikai felkészültségének a szükségességét emelik ki. A módszer ugyanakkor könnyen kiterjeszthető egyéb programok felmérésére tetszőleges EU-s tagállamban vagy akár az egész EU szintjére.

Következtetések

Tanulmányunkban a vidékfejlesztési programok hatásfelmérésének elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkoztunk. Az EU támogatáspolitikája folyamatosan toldódik a termelésösztönző támogatások felől a kettős pillérbe tartozó beavatkozások felé. Mindez magával vonta a programok és intézkedések hatásfelmérésének a szükségességét, mind a program kezdete előtt és után, mind a lebonyolítás közben. A tanulmányban részletesen kitértünk a hatásfelmérések céljaira és fontosságára. Legfőbb megállapításainkat a következőkben foglaljuk össze:

– A vidékfejlesztési programok egyre több intézkedésből állnak, másképpen fogalmazva egyre komplexebbek.

– Előbbiből következően a szakpolitikai beavatkozások számos (kívánt és nem-kívánt) hatást gyakorolnak, amelyek interakcióban állnak egymással.

– Részben a gyakorlat kötelező jellege miatt számos hatásfelmérési eljárást dolgoztak ki. Ezeket két nagyobb csoportba sorolva tárgyaltuk, parciális, valamint komplex indikátorokon alapuló felmérés. Ezekben belül is számos eljárást különböztethetünk meg a naivtól az eset-tanulmányon alapulóig.

– Véleményünk szerint, a módszerek technikai kihívásai ellenére is szerencsésebb komplex indikátorokkal dolgozni.

Impact Assessment of Rural Development Programs: an International Perspective

Keywords: rural development programs, EU support policy, impact assessment procedures, indicators

In this study we focus on the theoretical and empirical questions related to rural development programs' impact assessment. The EU' support policy is gradually, but continuously shifting from production subsidies towards second pillar support programs. Similarly, rural development programs are increasing in complexity, with more and more policy measures included in a program, interacting with each other to result the desired or un-desired impact. Thus, the necessity of pre-, mid-term, and ex post impact assessment raised. A large number of impact assessment methods were developed in the past decades. In this paper we present and discuss the impact assessment procedures, paying special attention to methods based on partial and complex indicators. We conclude, that complex indicators result in better and more accurate understanding of rural development program impacts.

Szöcs Emese

A vidékfejlesztési támogatások területi megoszlásának és a fenntartható fejlődéshez való hozzájárulásának vizsgálata Romániában

Bevezető

A fenntartható fejlődésre való törekvés napjainkban globális szintű célkitűzéssé vált, és az Európai Unió stratégiaalkotásának és szakpolitikáinak vonatkozásában is fontos szerepet játszik. Az uniós vidékfejlesztési politikában egyre nagyobb hangsúlyt kap a fejlesztési tevékenységek olyan jellegű kialakítása, amely révén a támogatásban részesülő vidéki területek gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból élhetőbbekké, fenntarthatóbbakká válnak.

Románia számára különösen fontos a hatékony, fenntartható fejlesztést elősegítő vidékfejlesztési politika kialakítása, hiszen más EU-s tagállamokhoz képest a vidéki lakosság aránya magas, viszont a vidéki területek nagy része fejletlen infrastruktúrával rendelkezik, foglalkoztatási lehetőségek hiányával küszködik, és mindezek által a népesség elvándorlásával, elöregedésével szembesül.

Mivelhogy Románia különböző területei, régiói eltérő fejlettségi szinten állnak, a fejlesztési prioritásaik is különböznek, így tehát a fenntarthatóság tartalma is más-más értelmet nyer az ország különböző részein.

A tanulmány célja a vidékfejlesztési támogatások felhasználásának és fenntartható fejlődéshez való hozzájárulásának vizsgálata Románia különböző térségeiben a 2007–2013-as programozási időszakban. Ehhez a Vidékfejlesztési és Halászati Kifizetési Ügynökség¹ honlapján közzétett adatokat dolgoztuk fel, és regionális, illetve megyeszintű elemzést végeztünk. Végül pedig az összegzett támogatási értékeket különféle társadalmi és gazdasági mutatókkal hoztuk összefüggésbe.

A vidékfejlesztés fenntarthatóságának problematikája

A fenntartható fejlődés fogalmát sokféle módon próbálják megragadni és definiálni az 1987-ben megjelent Brundtland-jelentés² óta, amelynek köszönhetően e fogalom világszinten

Szöcs Emese (1984) – közgazdász, egyetemi adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár, szocsemese@kv.sapientia.ro

¹ Hivatalos neve románul: Agenția de Plăți pentru Dezvoltare Rurală și Pescuit (a továbbiakban VHKŰ).

² Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága által 1987-ben közzétett, *Közös jövőnk* címet viselő úgynevezett Brundtland-jelentés Gro Harlem Brundtland, Norvégia akkori miniszterelnök-asszonyának nevéhez fűződik, ugyanis ő vezette az említett bizottságot. A jelentés letölthető a következő oldalról: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>

stratégiai jelentőséget nyert. A jelentés szerint a fenntartható fejlődés az a fejlődés, amely révén a jelenbeli szükségletek oly módon elégitődnek ki, hogy e folyamat nem akadályozza a jövő nemzedékeket saját szükségleteik fedezésében. A fenntartható fejlődés három dimenziót ölel fel: a környezeti, a társadalmi és a gazdasági fejlődés egyidejű, harmonikus megvalósítására törekszik, holott e három dimenzió gyakorta szembenálló érdekeket képvisel.

A fenntartható fejlődés fogalomköre kiterjed a fenntartható település, fenntartható vidékfejlesztés meghatározására is, hiszen a fejlesztési tevékenységek valójában helyszínekhez kapcsolódnak: a globális szinten megfogalmazott eszméknek lokális szinten kell kiteljesedniük.

Az Európai Unió vidékfejlesztési politikájában központi szerepet foglal el a fenntartható fejlődésre való törekvés.

Az Európai Bizottság Mezőgazdasági Főigazgatóságának 2001-es jelentése szerint a fenntartható vidékfejlesztés elsősorban a vidéki területek gazdasági életképességének megerősítésével érhető el, mivel ez az alapja társadalmi és környezeti funkcióik megőrzésének is. A vidéki foglalkoztatási lehetőségek kiterjesztése, a gazdasági tevékenységek diverzifikációja, a helyi termékek és szolgáltatások támogatása, a kézműves-tevékenységek, illetve az agroturizmus fejlesztése a társadalmi fenntarthatóságot szolgálja. Ugyanakkor a természeti erőforrások, illetve a környezeti minőség megőrzése a vidék gazdaságának tartós fejlesztését vonja maga után.³

Az Alphei Egyezmény keretében megjelent, az Alpok helyzetéről szóló 3. jelentés⁴ a fenntartható vidékfejlesztést úgy határozza meg mint azon emberi tevékenységeknek a termékét, amelyek a vidéki területek erőforrásait használják fel a jólét növelésének a céljából. A definíció szerint a vidékfejlesztés a diverzifikáció és innováció ösztönzésének a fő eszköze. Célja az elnéptelenedés visszafordítása, a foglalkoztatás és az esélyegyenlőség elősegítése, a jobb minőség, egészség, biztonság, személyes fejlődés és szabadidő iránti növekvő igények kielégítése, valamint az életminőség javítása.

Csete László a fenntartható település jellemzőit a következőképpen vázolja fel: „a fenntartható település az:

- amelyben az életkörülmények kedvezőek, örömmel élnek az emberek;
- a település pénzügyileg fenntartható, vagyis likvid és fejlesztési forrásokkal is rendelkezik;
- az ott élők jövedelme összhangban áll a vidéki életkörülményekkel és a városban élőkével;
- a határban, a mezőgazdasági termelésben a fenntarthatóság érvényesül;
- a lakosság tudásszintje, műveltsége megfelelő;
- a lakosság egészségügyi, képzési, kulturális és információs igénye kielégíthető.”⁵

Annak ellenére, hogy világszinten a vidéki területek sokfélék és nagyon eltérő képet mutatnak, sőt Európán belül is hatalmas különbségek vannak az egyes tagországok vidéki jellemzői között, mégis hasznos megfontolni más világrészekből származó kutatások, így például az alábbi, az Egyesült Államokban megjelent tanulmány érdekes eredményeit. Az Iowa Állami

³ European Commission – Agriculture Directorate-General: *A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development*. 2001. 3. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf

⁴ *Alpine Convention: Third Report on the State of the Alps Sustainable Rural Development and Innovation*. 2011. 8. http://www.alpconv.org/en/AlpineKnowledge/RSA/sustainable/Documents/RSA3_en.pdf?AspxAutoDetectCookieSupport=1

⁵ Csete László: *Az agrár- és vidékfejlesztés fenntartható rendszere*. *Gazdálkodás – Agrárökonómiai Tudományos Folyóirat* XLIX(2005). 2. 11–12.

Egyetem egy kutatócsoportja által vezetett felmérés a közösségek tevékenységeinek sikerét és fenntarthatóságát vizsgálta. A megkérdezett vidéki közösségek a következő eredményeket társították a közösségi tevékenységeik sikerességének megítéléséhez:

1. A helybeliek készségeinek, tudásának és képességeinek fokozott használata.
2. Megerősített kapcsolatok és kommunikáció.
3. Javított közösségi kezdeményezések, felelősség és alkalmazkodóképesség.
4. Sokrétű közösségi hasznot hozó, fenntartható, egészséges ökoszisztémák.
5. Megfelelően változatos és egészséges gazdaság.⁶

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága,⁷ a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet⁸ és az Eurostat munkacsoportjának jelentésében szerepel az a gondolat, miszerint nem elégséges megtalálni/kitalálni azt, hogy a fejlesztések mitől válnak fenntarthatóvá: csupán a fenntarthatóság nem tesz egy fejlesztési pályát kívánatosszá. Az is számít, hogy ez az a fejlődési pálya fajta-e, amit a közösség követni akar, és ez attól függ, hogy a tagjai jólétét mi határozza meg.⁹

A vidékfejlesztés fenntarthatóságának megvalósítása tehát sok tényező eredőjeként alakulhat ki. A fejlesztendő vidéki terület specifikumainak, az adott közösség igényeinek, szükségleteinek megismerésén túl az is alapvető jelentőségű, hogy milyen fejlesztések befogadására, elfogadására képes az adott közösség, felismeri-e azt, hogy azokra a fejlesztésekre valóban szüksége van, és ezért hajlandó-e tenni is valamit. A legtökéletesebb vidékfejlesztési terv és támogatási szerkezet sem hozhat fenntartható eredményeket, ha a vidéki közösség részéről nincs meg az a hozzáállás, tenniakarás, igényesség, amely által valóban fejlődőképessé válhat az adott terület.

Vidékfejlesztési támogatások folyósításának keretei Romániában

A hatékony vidékfejlesztési politika rendkívül fontos Románia számára, hiszen a vidéki lakosság aránya más EU-s tagállamokhoz képest meglehetősen magas,¹⁰ ráadásul a vidéki lakosság általában elsőrendű megélhetési forrását képező mezőgazdaság fontos nemzetgazdasági tevékenység.¹¹ Rendkívüli sokszínűség és számos társadalmi és gazdasági különbség jellemzi Románia vidéki területeit, így éppen ezért a vidékfejlesztési támogatásokból adódó előnyök elméletileg más-más módon aknázhatók ki a különböző térségekben.

⁶ North Central Regional Center for Rural Development, Iowa State University: *Measuring Community Success and Sustainability: An Interactive Workbook*. 1999. 1. <http://ncrcrd.msu.edu/uploads/files/133/ncrcrd-rrd180-print.pdf>

⁷ United Nations Economic Commission for Europe – UNECE.

⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD.

⁹ UNECE–OECD–Eurostat: *Measuring Sustainable Development*. 2009. 20. http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/Measuring_sustainable_development.pdf

¹⁰ A túlnyomóan vidéki régiókban (ahol a vidéki lakosság aránya több mint 50%) élő lakosság aránya az EU 27 átlagát tekintve 23%, Romániában pedig 46% volt 2010-ben. (Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján.)

¹¹ A mezőgazdaság, erdőgazdálkodás és halászat bruttó hozzáadott értékben foglalt részaránya 2010-ben Romániában 6,6%, messze meghaladva az EU-27 átlagát, amely 1,7%. Az említett ágazatban foglalkoztatottak aránya ugyanabban az évben több mint 30% volt Romániában, ami jóval az EU-27 átlaga, azaz 5%, felett helyezkedik el. (Forrás: Eurostat adatok.)

Általános, uniós szintű követelmény a fenntartható fejlődés mindhárom dimenziójának az érvényesülése a tagállamok vidékfejlesztési aktivitásában: tehát mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi, illetve környezeti szempontoknak is helyet kell kapniuk a tagállamok vidékfejlesztési tervében.

Ez az elv érvényesül Románia vidékfejlesztési terve esetén is. Az viszont kiemelendő, hogy egyelőre a gazdasági szempontok állnak előtérben, hiszen a társadalmi szempontokat, mint például az egészséges korstruktúra meglétét vagy a vidék megtartó erejét egyelőre a gazdasági tényezők befolyásolják.

1. táblázat. A Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (2007–2013) intézkedései¹²

<p>1. tengely: A mezőgazdasági és erdészeti ágazat versenyképességének növelése</p> <p>111. intézkedés: Szakmai képzések (trainingek), informálás és ismeretterjesztés</p> <p>112. intézkedés: Fiatall mezőgazdasági termelők tevékenységének elindítása</p> <p>121. intézkedés: Mezőgazdasági farmok modernizálása</p> <p>122. intézkedés: Az erdők gazdasági értékének javítása</p> <p>123. intézkedés: A mezőgazdasági és erdőgazdálkodási termékek hozzáadott értékének növelése</p> <p>123. A intézkedés: Mezőgazdasági termékek feldolgozása (állami támogatási rendszer)</p> <p>123. F intézkedés: Erdőgazdálkodási termékek feldolgozása (állami támogatási rendszer)</p> <p>125. intézkedés: A mezőgazdasági és erdészeti infrastruktúra fejlesztése és korszerűsítése</p> <p>141. intézkedés: Félig önálló mezőgazdasági farmok támogatása</p> <p>142. intézkedés: A termelői csoportok létrehozásának támogatása</p> <p><i>143. intézkedés: Gazdák számára nyújtott tanácsadás</i></p>
<p>2. tengely: A vidék környezeti viszonyainak javítása</p> <p><i>211. intézkedés: Kedvezőtlen adottságú hegyvidéki területek számára nyújtott támogatások</i></p> <p><i>212. intézkedés: Más (nem hegyvidéki) kedvezőtlen adottságú területek számára nyújtott támogatások</i></p> <p><i>214. intézkedés: Agrárkörnyezeti támogatások</i></p> <p><i>215. intézkedés: Állattólleti kifizetések</i></p> <p>221. intézkedés: Mezőgazdasági földterület első erdősitése</p>
<p>3. tengely: A vidéki élet minőségének javítása, a vidéki gazdaság diverzifikálása</p> <p>312. intézkedés: Mikrovállalkozások létrehozásának és fejlesztésének a támogatása</p> <p>313. intézkedés: Turisztikai tevékenységek ösztönzése</p> <p>322. intézkedés: A falvak megújítása és fejlesztése, a vidék örökségének védelme.</p>
<p>4. tengely: <i>Leader</i></p>

Romániában a vidékfejlesztési támogatások lehívása az *1. táblázatban* foglalt intézkedések mentén, országos szinten centralizált rendszerben történik. A támogatások kiírása általában időszakos, a pályázatok értékelése elérhető a Vidékfejlesztési és Halászati Kifizetési Ügynökség weboldalán. Ezalól kivételt képeznek a 211., 212., 214. és 215. intézkedések, ugyanis esetükben a kifizetések a Mezőgazdasági Kifizetési és Beavatkozási Ügynökségen¹³ keresztül történnek.

¹² A dőlt betűkkel kiemelt intézkedések kívül esnek a tanulmány második felében bemutatott elemzés tárgyán, mivel ezek esetén vagy nem álltak rendelkezésünkre adatok (mert az APIA rendszerében történtek a kifizetések), vagy nem történtek kiírások/értékelések a vizsgált időszakban.

¹³ Hivatalos neve románul: Agenția de Plăți și Intervenție pentru Agricultură (APIA).

A vidékfejlesztési támogatások regionális elosztásának vizsgálata Romániában

Az elemzés tárgyát képező vidékfejlesztési támogatásokkal kapcsolatos adatok forrása a Vidékfejlesztési és Halászati Kifizetési Ügynökség honlapja, amelyről a 2012 novemberéig megjelent jelentések adatait dolgoztuk fel (ezek nagyjából a 2008–2011-es periódust ölelik fel¹⁴). A vizsgálatok tehát nem vonatkoznak azokra a 2. tengelyhez tartozó intézkedésekre, amelyek esetén a kifizetések a Mezőgazdasági Kifizetési és Beavatkozási Ügynökségen keresztül történnek.

A támogatások regionális elosztásának vizsgálata előtt érdemes néhány szót ejteni a Románia NUTS2-es régiói esetén jelentkező gazdasági és társadalmi különbségekről. Statisztikai adatok szintjén megállapítható, hogy a legnagyobb területű régió az Északkeleti, a legkisebb pedig – Bukarest-Ilfov után – a délnyugati. A mezőgazdasági területek aránya a déli régióban a legnagyobb és a középrégióban a legkisebb. A legnépesebbnek az északkeleti régió számít, a legkevésbé lakos pedig a nyugati régióban él. Ha azonban a vidéki lakosság arányát vizsgáljuk, a déli és az északkeleti régió található az első helyen, és – Bukarest-Ilfov után – a nyugati régió az utolsón.

A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az északkeleti és délnyugati régióban a legnagyobb, és Bukarest-Ilfov után a középrégióban a legkisebb. A fejlettségi szintet tükröző regionális GDP nagyságát vizsgálva észrevehető, hogy Bukarest-Ilfov után Dél-Munténia következik a rangsorban, Délnyugat-Olténia pedig az utolsó helyet foglalja el. Ha viszont az egy főre jutó GDP nagyságát nézzük, Bukarest-Ilfov régió után a nyugati régió következik. Ebből a szempontból a legelmaradotabbnak az északkeleti régió tekinthető. A mezőgazdasági, erdőgazdálkodási és halászati ágazat bruttó hozzáadott értékbeli aránya a délkeleti és az északkeleti régiókban a legszámottevőbb.

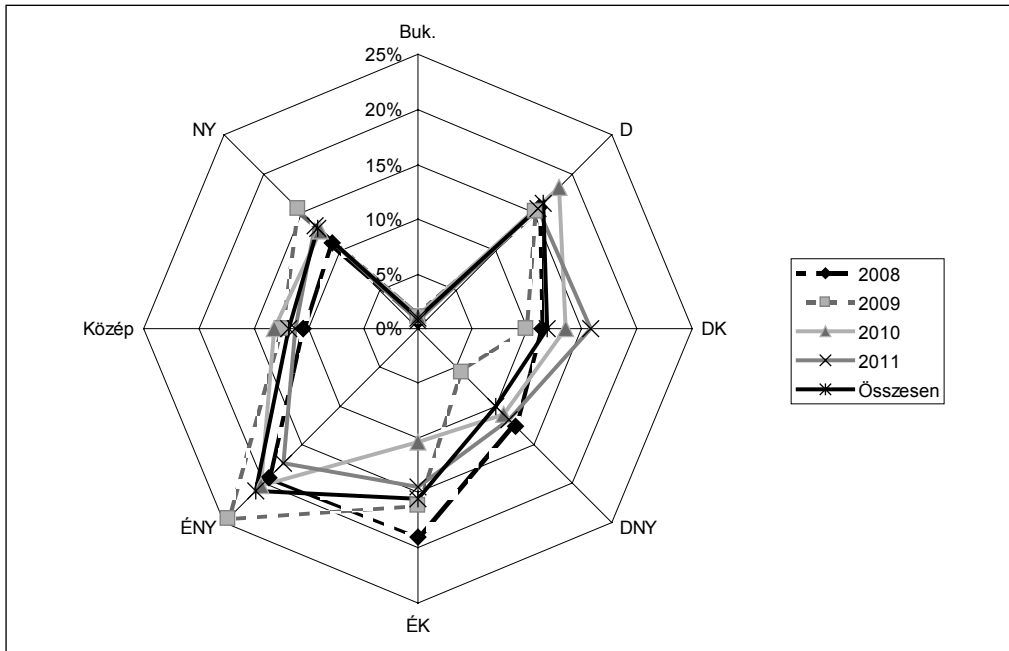
2. táblázat. A romániai NUTS2-s régiók főbb jellemzői¹⁵

Régió	Össz-terület (ha)	Mezőg. terület aránya (%)	Teljes lakosság (fő)	Vidéki lakosság aránya (%)	Foglalk. (ezer fő)	Mezőg. fogl. aránya (%)	GDP (mil. lej ¹⁶)	GDP/fő (lej)	Mezőg. GVA aránya (%)
ÉNY	3416046	61	2711016	47	1156,7	32	57900	21357	8,1
Közép	3409972	55	2520540	41	1006,8	24	57101	22654	7,7
ÉK	3684983	58	3695831	57	1192,8	42	54408	14722	11,1
DK	3576170	65	2794337	45	986,2	34	52706	18862	11,8
D	3445299	71	3243268	59	1154,5	37	65142	20085	9,8
Bukarest-Ilfov	182115	58	2253827	8	1224,5	3	124289	55146	0,3
DNY	2921169	62	2225108	52	828,9	40	39954	17956	10,5
NY	3203317	58	1910469	37	815,1	25	49200	25753	7,3

¹⁴A kifizetések 2008-tól kezdődtek.

¹⁵Saját számítások az INS (Tempo Online Times Series: <https://statistici.inse.ro/shop/>) adatai alapján. A GDP- és GVA-adatok 2009-ből származnak, a táblázat többi adata pedig 2011-ből.

¹⁶Folyó áron.

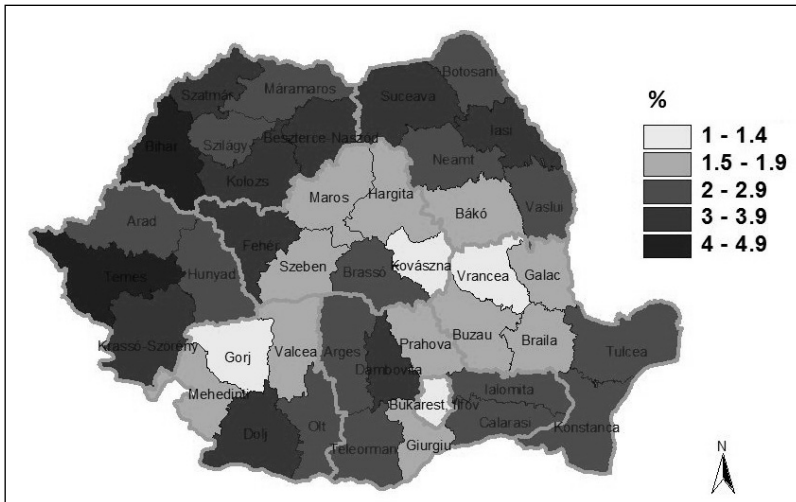
1. ábra. Az EU-s vidékfejlesztési támogatások regionális megoszlása 2008–2011 között¹⁷

A régiók közötti gazdasági és társadalmi különbségekhez hasonlóan az elnyert támogatások értéke és felhasználási módja is jelentős regionális eltéréseket mutat. Az 1. ábrán látható pókhálódíagramból kitévnik, hogy mind a régiók, mind egyes évek szintjén az elnyert támogatások nagyságát illetően szignifikáns különbségek mutatkoznak. Észrevehető, hogy 2007–2011 között az elnyert támogatások értéke az Északnyugat (az összes támogatási érték többmint 20%-a), valamint az Északkelet és Dél-Munténia régiókban a legnagyobb (kb. 15-15%). A legkevesebb támogatást Bukarest-Ilfov régió után Délnyugat-Olténia régió hívta le (kb. 10%).

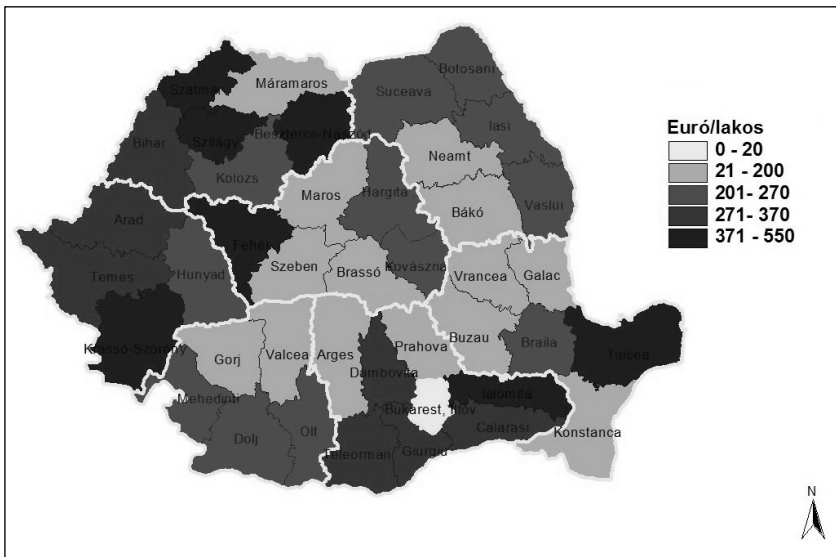
Ami az országos támogatások évek szerinti regionális megoszlását illeti, észrevehető, hogy már 2008-ban az Északnyugat és az Északkelet régió indított a legjobban, és 2009-ben az Északnyugat régió részaránya messze túlhaladta a többi régióét. 2010-ben és 2011-ben ugyancsak az Északnyugat régió teljesített a legjobban, viszont szorosan mögötte helyezkedett el az előbbi esetben Dél-Munténia, az utóbbiban a Délkelet régió.

A 2. ábra részletesebb információt nyújt vidékfejlesztési támogatások területi eloszlásáról. Látható, hogy a vizsgált periódusban a legnagyobb értékű támogatást Bihar és Temes megyék gyűjtötték be (az összes országos támogatási érték 4-5 %-át), de jól teljesített Szatmár, Kolozs, Beszterce-Naszód, Fehér, Krassó-Szörény, Dâmbovița, Dolj, Iași és Suceava megye is (3-4 %)

¹⁷ Saját számítások a VHKÜ adatok alapján

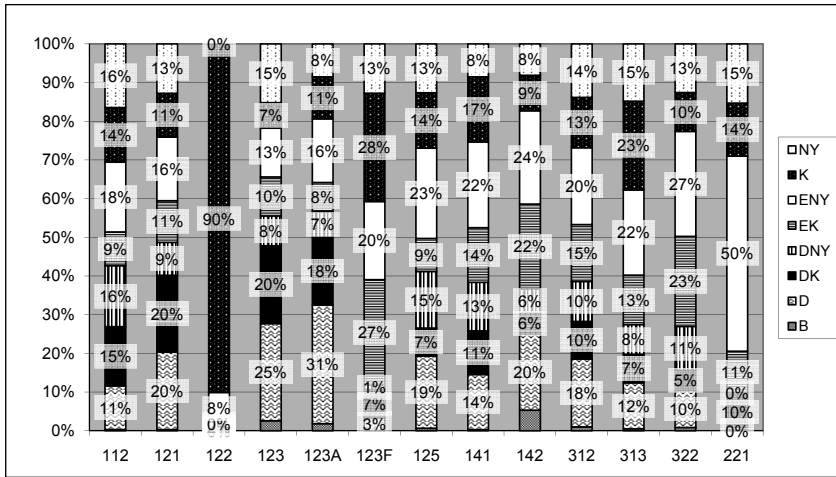
2. ábra. A romániai megyék vidékfejlesztési támogatásokból való részesedése, 2008–2011¹⁸

3. ábra. Az egy lakosra jutó támogatások nagysága a romániai megyékben 2008–2011¹⁹

¹⁸ Saját szerkesztés a VHKÜ adatai alapján.

¹⁹ Saját szerkesztés a VHKÜ adatai alapján.

4. ábra. A régiók részaránya az egyes intézkedésekben belül, 2008–2011²⁰

Ha az összes elnyert támogatás értékét elosztjuk az illető megye összlakosságával, akkor valamelyest változik a helyzet, ugyanis Beszterce-Naszód, Szatmár, Szilágy, Fehér, Krassó-Szörény, Ialomița és Tulcea megyék lesznek az első helyen.

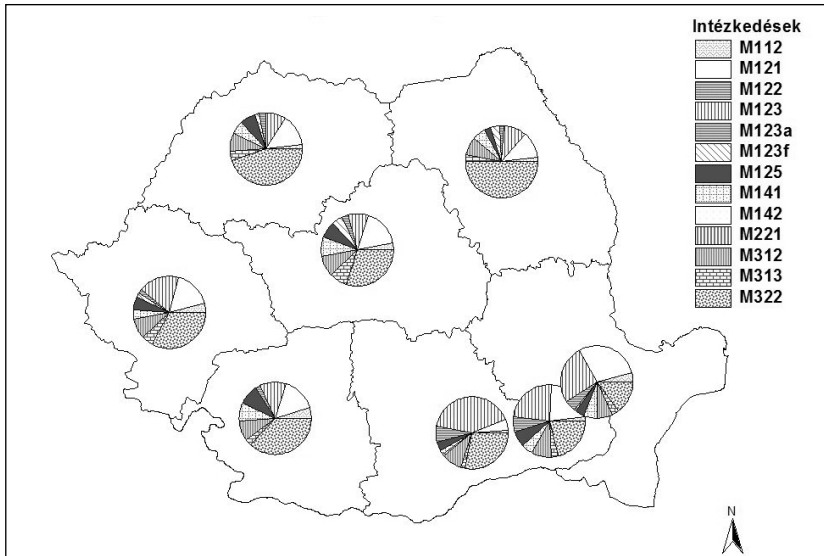
Ha a régiók arányát vizsgáljuk az egyes intézkedések mentén elnyert teljes pályázati összegben, a következőket állapíthatjuk meg. Bizonyos intézkedések esetén a fejlesztési régiók aránya az összes támogatás értékében viszonylag kiegyensúlyozottnak tűnik, míg más intézkedések esetén valamely régió vagy régiók részaránya jóval nagyobb a többiekénél. Az első esetre példa a 112. intézkedés (*Fiatal gazdáknak nyújtott támogatások*), míg az utóbbira a 122. intézkedés (*Az erdők gazdasági értékének javítása*), ahol majdnem az összes támogatást a Közép régió nyerte meg, a 221. intézkedés (*Mezőgazdasági területek első erdősítése*), ahol a déli régió nyerte el a támogatások felét, a 123.A intézkedés (*Mezőgazdasági termékek feldolgozásának a támogatása*), ahol ugyancsak a Dél-Munténia régió aránya számottevő (30%), a 123.F intézkedés (*Erdőgazdálkodási termékek feldolgozása*), melynek esetén a Közép és Északkelet (28%, illetve 27%) régiók aránya jóval nagyobb a többi régióéhoz képest, vagy a 322. intézkedés (*Falvak megújítása*), ahol az Északnyugat és Északkelet régiók aránya dominál (27%, illetve 23%).

Ahogy a régiók gazdasági-társadalmi és földrajzi adottságai is igen eltérőek, úgy az egyes intézkedések részaránya a régiókba befolyt összes támogatások tekintetében is számottevő eltéréseket mutat.²¹ Míg az erdélyi régiókban, illetve az Északkelet és Délnyugat-Olténia régiókban a 322. intézkedésnek van a legnagyobb részaránya, addig a Délkelet és Dél-Munténia régiókban a 123. és 121. intézkedés dominál (5. ábra).

Az előbbi régiók esetén a második és harmadik helyet más-más súllyal a 121. és a 123. intézkedés foglalja el.

²⁰ Saját számítások a VHKÜ adatai alapján.

²¹ Az alábbi rész – annak speciális helyzetére nézve – nem vonatkozik Bukarest régióra.

5. ábra. A vidékfejlesztési támogatások intézkedések szerinti megoszlása régióként, 2008–2011²²

A fiatal gazdáknak nyújtott támogatások (112. intézkedés) aránya minden régióban viszonylag alacsony (1-5%), a félig önellátó gazdaságoknak (141. intézkedés) nyújtott támogatások értéke is 4-9% között mozog, holott tulajdonképpen e támogatástípusok a vidék fenntartható fejlesztésének a gazdasági mellett a társadalmi dimenzióját is erősítik.

A mezőgazdasági és erdészeti infrastrukturális beruházások (125. intézkedés) aránya változó: 3% (Északkelet régió) és 9% (Délnyugat-Olténia régió) között mozog.

A termelői csoportok létrehozását segítő 142. intézkedés aránya nem éri el még az 1%-ot sem, mivel nagyon kevesen veszik igénybe ezt a támogatásformát. Ennek oka egyrészt az, hogy a gazdálkodók korstruktúrája nem a legkedvezőbb, másrészt pedig az információ- és bizalomhiány, valamint a régi rendszer rossz emléke képvisel korlátozó tényezőket.

A második tengely intézkedései közül egyedül a 221. intézkedéssel kapcsolatos támogatások jelennek meg az említett kifizetési ügynökség oldalán. Az intézkedés aránya egyik régió esetén sem éri el az 1%-ot.

A vidéki gazdaság diverzifikációját célzó 312. (*Mikrovállalkozások támogatása*) és 313. intézkedések (*Turisztikai tevékenységek ösztönzése*) aránya a következőképpen alakult: a 312. intézkedés esetében 7-9%, a 313. intézkedésnél kevesebb, általában 3-5%, a Közép régióban pedig 8%.

A 3. táblázat a támogatások megyei vonatkozású intézkedések szerinti szóródási koefficiensét²³ tartalmazza, amely voltaképpen az elosztás egyenlőtlenségeit tükrözi. Észrevehető,

²² Saját szerkesztés a VHKÜ adatai alapján.

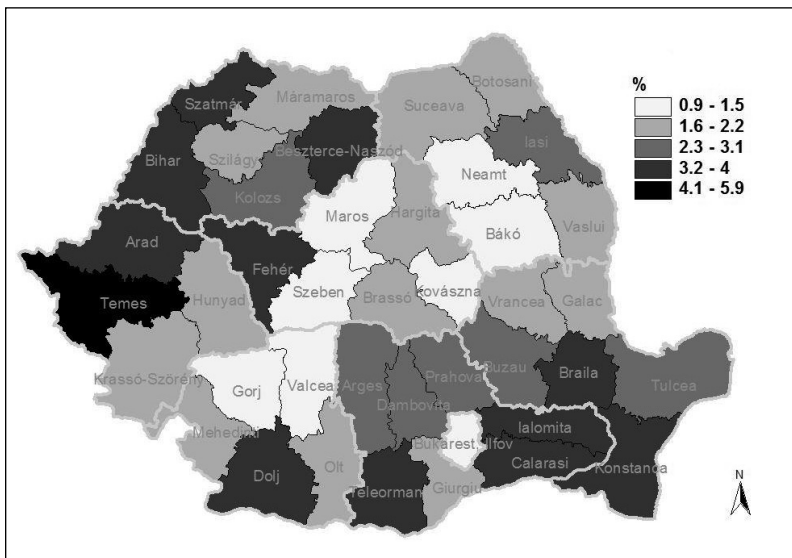
²³ Az egyes intézkedések esetén számított szóródási koefficiens számítási módja: az intézkedés keretében nyújtott támogatások szórása megyék szintjén/a támogatások átlaga megyék szintjén.

hogy a legkisebb szóródási koefficiens a 121., 322. és 112. intézkedések esetén jelenik meg, vagyis a támogatások megyék közötti megoszlása ezen intézkedések esetében a legkiegyensúlyozottabb. A legnagyobb egyenlőtlenségek pedig a 122., 221. és 142. intézkedések esetén jelentkeznek.

3. táblázat. Az intézkedésenkénti támogatások szóródási koefficiense megyék vonatkozásában²⁴

Intézkedés	112	121	122	123	125	141	142	221	312	313	322	123.A	123.F
Szóródási koefficiens	74%	63%	402%	76%	87%	79%	190%	265%	89%	85%	70%	94%	113%

Az 1. tengelyhez tartozó támogatások megyék szerinti megoszlását tekintve észrevehető, hogy Temes megye nyerte el a legtöbb támogatást. Jól teljesítettek továbbá Erdélyből a következő megyék: Arad, Bihar, Szatmár, Beszterce-Naszód és Fehér, valamint az ország más régióiból Dolj, Teleorman, Brăila, Ialomița, Călărași és Constanța megye.

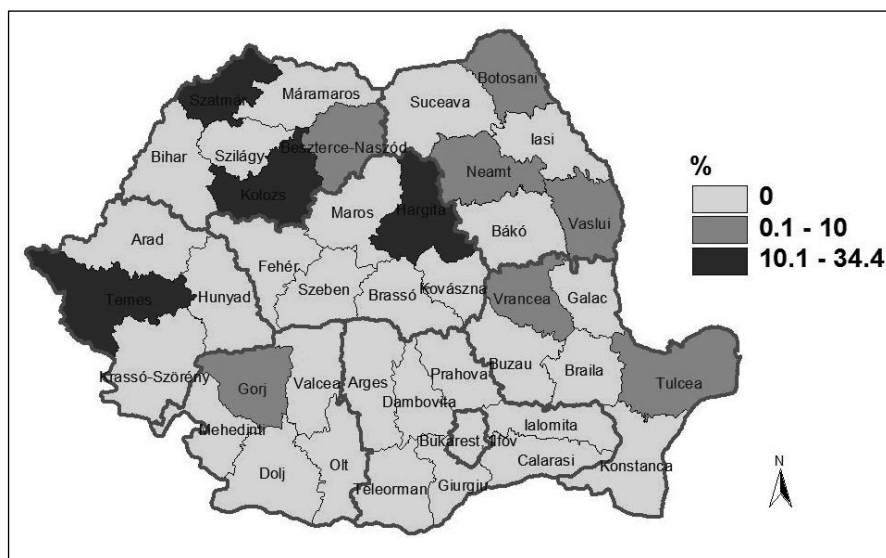

6. ábra. Az 1. tengelyhez tartozó támogatások megyék szerinti megoszlása²⁵

A 2. tengelyhez tartozó mezőgazdasági területek első erdősítését célzó 221. intézkedés esetén viszonylag kevés projekt nyert támogatást. A megyék nagy részében egyetlen nyertes projekt sem volt. Az alacsony részvétel többek között annak is tulajdonítható, hogy az intézkedéshez

²⁴ Saját számítások a VHKÜ adatai alapján.

²⁵ Saját szerkesztés a VHKÜ adatai alapján.

7. ábra. A 2. tengelyhez tartozó támogatások megyék szerinti megoszlása²⁶

kapcsolódó kritériumok viszonylag nehezen teljesíthetőek²⁷. Ezen intézkedés mentén a legtöbb támogatást Hargita, Kolozs, Szatmár és Temes megyék nyerték.

A 3. tengelyhez tartozó támogatásokat két részre osztottuk, és úgy végeztünk megye szintű elemzéseket: az első csoportba tartoznak a 312. (*Mikrovállalkozások támogatása*) és 313. intézkedések (*Turisztikai tevékenységek ösztönzése*), amelyek esetén jellemzően a magánszféra nyújtott be pályázatokat, a második rész a 322. intézkedésre (*Falvak megújítása*) vonatkozik, amely esetén önkormányzatok pályáztak integrált, nagy volumenű, főleg infrastruktúra-kiépítő és -pótló beruházások megvalósítására.

A 8. ábra az első kategóriába tartozó támogatások megyék szerinti megoszlását mutatja a vizsgált időszakban. A legtöbb támogatást Erdélyből Bihar, Fehér, Kovászna, Temes, más régiókból pedig Dolj és Suceava megyék kapták.

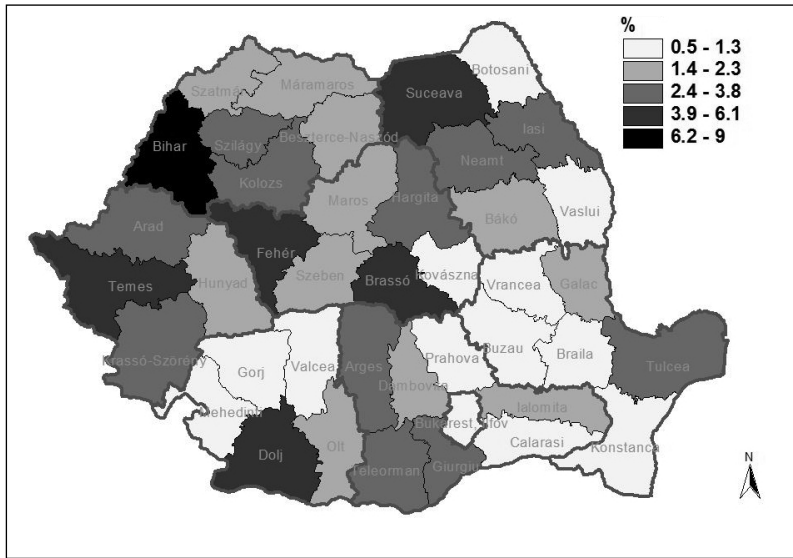
A nagyszabású infrastrukturális beruházásokra vonatkozó 322. intézkedés keretében elnyert pályázati összegek legnagyobb része az Északnyugat régió megyéibe került: Bihar, Kolozs, Szilágy, Beszterce-Naszód megyébe, illetve az Északkelet régióból Suceava és Iași megyébe, valamint a Nyugat régióból Krassó-Szörény megyébe.

Tanulmányunk utolsó részében egy megyeszintű elemzést végeztünk arra vonatkozólag, hogy a vizsgált periódusban elnyert támogatások értéke összesen és intézkedésenként²⁸ mi-

²⁶ Sajtó szerkesztés a VHKÜ adatai alapján.

²⁷ Ministerul Agriculturii și Dezvoltării Rurale, Direcția Generală Dezvoltare Rurală, Autoritate de Management pentru PNDR: *Raport anual de progrese privind implementarea Programului Național de Dezvoltare Rurală în România în anul 2011, 2012*. 29. http://old.madr.ro/pages/dezvoltare_rurala/Raport_anual_PNDR-2011.pdf

²⁸ A 122., 142. és 211. intézkedése esetén nem számoltunk korrelációs együtthatókat, mivel viszonylag kevés ilyen típusú pályázat nyert, sőt sok megye egyáltalán nem is nyert támogatást ezen intézkedések mentén.

8. ábra. A 312. és 313. intézkedéshez tartozó támogatások megyék szerinti megoszlása²⁹

lyen összefüggést mutat az egyes társadalmi és gazdasági mutatókkal. A következő mutatókat választottuk ki:³⁰

– *Vidéki lakosság*: feltételeztük, hogy minél népesebb egy adott megye, annál nagyobb értékű támogatáshoz jut.

– *Vidéki nettó migráció*: a fenntartható vidék egyik fő jellemzője az, hogy szívesen élnek ott az emberek, sőt adott esetben többen költöznek oda, mint amennyien elmennek.

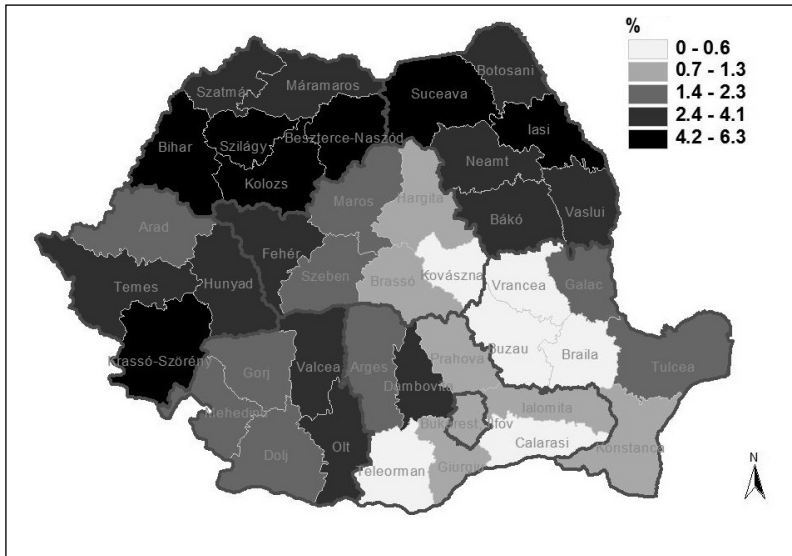
– *Terület, mezőgazdasági terület*: azzal a feltételezéssel éltünk, hogy minél nagyobb egy megye, és azon belül is minél nagyobb a mezőgazdasági terület, annál több vidékfejlesztési támogatáshoz juthat.

– *GDP és egy főre jutó GDP*.

E mutatók kiválasztása esetén a következő szempontokat mérlegeltük: egyrészt azt feltételeztük, hogy minél fejlettebb egy megye gazdasági szempontból, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy több támogatást képes lehívni, azaz jobban ki tudja használni az adódó lehetőségeket, másrészt viszont, minél fejletlenebb valamely régió, megye, annál nagyobb szüksége lenne a vidékfejlesztési támogatásokra.

²⁹ Saját szerkesztés a VHKÚ adatai alapján.

³⁰ A megyék vidékfejlesztési támogatásokra vonatkozó abszorpciós kapacitásának vizsgálatokor Dachin és Ailenei (2010) a következő mutatókat vették számításba: bruttó hozzáadott érték, mezőgazdasági termelés, mezőgazdasági terület, mezőgazdasági foglalkoztatottság, bruttó beiskolázási arány, vidéki lakosság aránya. Lásd Anca Dachin –Dorel Ailenei: *Romania's Absorption Potential of E.U. Funds for Rural Development – A Regional Analysis*. 1st Issue – The Annals of University of Oradea. Economic Sciences Fascicula XIX (2010). 46–52. <http://anale.steconomieuoradea.ro/volume/2010/n1/005.pdf>.

9. ábra. A 322. intézkedéshez tartozó támogatások megyék szerinti megoszlása³¹

A 4. táblázat a vidékfejlesztési támogatások és a fenti mutatók közötti kapcsolatokat leíró korrelációs együtthatók értékét tartalmazza.

A támogatások teljes összege szignifikáns korrelációt mutat a mezőgazdasági terület nagyságán kívül az összes többi vizsgált mutatóval, tehát első látásra nagyjából hatékonyak tűnik a támogatások megoszlása.

A részleteket vizsgálva viszont kicsit más kép tárul az elemző elé.

Az 1. tengelyhez tartozó támogatások teljes értéke szignifikánsan és pozitívan korrelál a mezőgazdasági terület nagyságán kívül minden egyéb mutatóval, ami viszont az elosztás nem teljesen hatékony jellegét tükrözi, lévén, hogy e tengelyhez kapcsolódó támogatások nagyrészt a mezőgazdasági termeléshez köthetők.

A 3. tengely esetén viszont a vidéki lakosság nagysága az egyetlen szignifikánsan korreláló változó, tehát a helyi adottságoknak látszólag nincs kiemelkedő szerepe a támogatások elnyerésében.

Általánosan észrevehető, hogy az egyes intézkedések esetén kimutathatók szignifikáns pozitív irányú korrelációk: 112. intézkedés – vidéki nettó migrációval, területtel; 121. és 123. intézkedés – vidéki lakossággal, területtel, 312. intézkedés – vidéki lakossággal, területtel és GDP-vel, 313. intézkedés – vidéki lakossággal, vidéki nettó migrációval és egy főre jutó GDP-vel, 123.A intézkedés – vidéki lakossággal, vidéki nettó migrációval, GDP-vel és egy főre jutó GDP-vel. Ezzel szemben bizonyos esetekben, pontosabban a 125., 141. és 322. intézkedés esetén az elnyert támogatások értéke egyetlen mutatóval sem korrelál. Tudván azt, hogy a legnagyobb összegű támogatások a régiókban általában a 322. intézkedés mentén valósultak meg, a legtöbb pályázatot pedig

³¹ Saját szerkesztés a VHKÜ adatai alapján.

a 141. intézkedés esetén adták le, arra a következtetésre juthatunk, hogy a támogatások elosztása nem fenntartható módon történt.

4. táblázat. Az elnyert támogatások és bizonyos gazdasági és társadalmi mutatók közötti kapcsolat erőssége megyei vonatkozásban³²

Intézkedés		Vidéki lakosság	Vidéki nettó migráció	Terület	Mezőg. terület	GDP	GDP/fő
112	Pearson Corr.	.190	.375(*)	.379(*)	-.075	.217	.371(*)
	Sig. (2-tailed)	.239	.017	.016	.645	.179	.018
121	Pearson Corr.	.356(*)	.200	.636(**)	-.144	.181	.202
	Sig. (2-tailed)	.024	.215	.000	.374	.265	.211
123	Pearson Corr.	.395(*)	.267	.642(**)	.058	.306	.268
	Sig. (2-tailed)	.012	.095	.000	.721	.055	.095
125	Pearson Corr.	.091	.146	.050	.042	.081	.147
	Sig. (2-tailed)	.578	.368	.757	.796	.619	.365
141	Pearson Corr.	-.212	-.069	-.170	.048	-.125	-.070
	Sig. (2-tailed)	.190	.671	.295	.766	.441	.667
312	Pearson Corr.	.479(**)	.253	.558(**)	.260	.340(*)	.256
	Sig. (2-tailed)	.002	.115	.000	.105	.032	.111
313	Pearson Corr.	.223	.401(*)	-.056	-.095	.265	.401(*)
	Sig. (2-tailed)	.166	.010	.732	.560	.098	.010
322	Pearson Corr.	.215	.056	.019	.286	.178	.059
	Sig. (2-tailed)	.182	.731	.909	.074	.272	.718
123A	Pearson Corr.	.337(*)	.316(*)	.303	.215	.451(**)	.316(*)
	Sig. (2-tailed)	.033	.047	.058	.182	.003	.047
123F	Pearson Corr.	.015	.002	-.167	.128	.008	.007
	Sig. (2-tailed)	.929	.989	.304	.431	.959	.964
1. tengely	Pearson Corr.	.411(**)	.330(*)	.657(**)	.021	.321(*)	.331(*)
	Sig. (2-tailed)	.008	.038	.000	.896	.044	.037
3. tengely	Pearson Corr.	.344(*)	.170	.165	.301	.279	.173
	Sig. (2-tailed)	.030	.295	.309	.059	.081	.287
Összes	Pearson Corr.	.495(**)	.321(*)	.514(**)	.228	.394(*)	.324(*)
	Sig. (2-tailed)	.001	.043	.001	.157	.012	.041

** A korreláció 0,01 szinten szignifikáns.

* A korreláció 0,05 szinten szignifikáns.

³² Forrás: saját számítások a VHKÜ (támogatások értéke) és az INS – Tempo Online Time Series adatbázis (a gazdasági és társadalmi mutatók) adatai alapján. A mutatók értéke a 2008–2011-es periódus átlagát tükrözi, kivéve a GDP-t, az adatok itt 2008-ból származnak.

Korábbi kutatásaink során Argeş, Gorj, Kolozs és Kovászna megye esetén részletesebb településszintű elemzést is végeztünk a 2008–2010-es időszakra vonatkozólag, amelynek kapcsán hasonló következtetésre jutottunk, vagyis hogy bizonyos esetekben sem a népesség, sem pedig a fejlettségi szint³³ nem mutat szignifikáns korrelációt az elnyert támogatások értékével.³⁴

Természetesen ezek is részeredményekként szolgálnak a vidékfejlesztési támogatások fenntarthatóságot előmozdító jellegét, hatékony elosztását illetően. Mivel a támogatások kiírása folyamatos, pontosabb eredményeket csak a programozási periódus befejezése után kaphatunk.

Következtetések

A vidékfejlesztés fenntartható jellegének megállapítása összetett feladat, hiszen a vidéki élet gazdasági, társadalmi és környezeti specifikumain túl a vidék népességmegtartó erejét, fejlődési lehetőségeit számos egyéb, nehezen megfogható és felmérhető jellemző befolyásolja. Általános érvényű iránymutatások léteznek, de konkrét receptek nincsenek: a vidéki közösségek alapos ismerete, a helyiek mentalitásának megértése nélkül nehezen lehet maradandó változást, fenntartható fejlesztést eszközölni.

Egy olyan országban, mint Románia, ahol a NUTS2-es régiók szintjén számottevő gazdasági és társadalmi különbségek jelentkeznek, a vidéki területek egyenletes fejlesztése nem tűnik kivitelezhetőnek, az azonos fejlesztési sémák sem működhetnek. Éppen ezért az a tény, hogy a támogatások kiértékelése centralizált rendszerben történik, nem biztos, hogy hatékony elosztást eredményez.

Tanulmányunkból kitűnik, hogy a támogatások a fenntartható fejlődést szolgálják, de elosztásuk nem mindig történik fenntartható módon, ugyanis az egyes intézkedések esetén (mint például a nagy népszerűségnek örvendő 322. vagy 141. intézkedés) a támogatások értéke nem mutat statisztikailag szignifikáns kapcsolatot a megyék nagyságával, fejlettségi szintjével vagy a támogatásra való rászorultságával.

Feltételezhető, hogy a pályázók – legyen szó polgármesteri hivatalokról vagy magánvállalkozásokról – képességei, hozzáértése, kapcsolatrendszere és informáltsága jelenti a döntő szempontot a támogatásokhoz való jutás esetén.³⁵

Éppen ezért arra következtethetünk, hogy bizonyos területek lemaradnak a vidékfejlesztési támogatások nyújtotta előnyökről, illetve a támogatások nem biztos, hogy valóban a helyi legfontosabb igények kielégítésére irányulnak.

E problémákat elsősorban a támogatások hatékonyabb és méltányosabb elosztásával, az információáramlás kiegyensúlyozottabbá tételével és egyéb szervezési intézkedések foganatosításával lehetne orvosolni.

³³A Dumitru Sandu-féle fejlettségi indexekkel mérve (az adatok forrása: Dumitru Sandu weboldala, Baze de date republicate, rezultate din cercetări proprii sau coordonate. <http://sites.google.com/site/dumitrusandu/bazededate>)

³⁴ Szócs Emese – Vincze Mária – Marton Györgyi: *Vidékfejlesztési támogatások a fenntarthatóság szolgálatában? = Vállalkozói és gazdasági trendek a Kárpát-medencében*. Szerk. Fejér-Király Gergely – Lázár Ede. Státus Kiadó. Csíkszereda 2012. 239–260.

³⁵ Szócs Emese–Vincze Mária–Marton Györgyi: *i.m.*

A következő programozási időszakban a tagországok vidékfejlesztési tervében vélhetően még nagyobb hangsúly kerül majd a fenntarthatósági szempontokra, lévén, hogy az új vidékfejlesztési terveket az Európa 2020 stratégiával összefüggésben kell megalkotni.

Analysis of the Territorial Distribution and Contribution to the Sustainable Development Supports in Romania

Keywords: rural development policy, European Union, Romanian regions, differences regarding to the use of the rural development supports

In the rural development policy of the European Union requirement of the sustainable development becomes more and more emphasized, in order to the rural territories which receive financial support to be more viable, more sustainable from economic, social and environmental point of view.

Romanian regions' development level differs, so their development priorities are also different. Thus the concept of sustainable development takes on a different meaning in different parts of the country.

Aim of this paper is to analyze territorial differences regarding to the use of the rural development supports and the contribution of these supports to the sustainable development in Romania in the programming period 2007-2013. We processed data provided on the website of the Payment Agency for Rural Development and Fishing and we performed some regional and county level analyses. In the last part of the paper, we correlated value of financial supports with some socio-economic indicators.

Benedek József

Metropolisztérségek és metropolizáció a posztszocialista Romániában

Bevezetés

Románia térszerkezete jelentős változásokon ment át az elmúlt két évtizedben. A megváltozott demográfiai folyamatok (migráció, ingázás), a gazdaság szerkezetváltása, a helyi önkormányzatok kiépülése meghatározta a népesség és gazdaság területi újraelosztását. Pontosabban megerősödött egy olyan duális térszerkezet, amelyet egy centrumtérség dominál (Bukarest-Ilfov), míg a régiók többsége perifériaként tagozódott be az európai és romániai térszerkezetbe egyaránt. Ennek a változásnak egyik legfontosabb hajtóerejét a metropolisztérségek alkotják. A posztszocialista időszakban a városi expanzió és a szupralokális önkormányzati együttműködés kialakulása együttesen beindította a metropolizáció folyamatát. A konnektivitás új típusai, valamint új ingázási és migrációs modellek alakultak ki mind a városi központok, mind a metropolisztérségeken belül is. Feltételezzük, hogy a metropolizációs folyamatok Romániában egyedi módon alakultak ki, tükrözve a romániai társadalom, tér és kormányzás megkülönböztető jegyeit. Neoliberális gazdaságpolitikai feltételek között a metropolizációs folyamat, azaz a metropolisztérségek kialakulását meghatározó tényezők közül kiemelkedő szerepet játszott a növekvő autóforgalom, a szolgáltatási ágazat fejlődése (elsősorban a kereskedelem), a környezeti terhelés növekedése (háztartási hulladék, levegő- és zajszennyeződés), a szuburbán települések felértékelődése. Ennek eredményeként a városhálózat funkcionális kapcsolatai és gazdasági viszonyrendszere átalakult, és a korábbi policentrikus városzerkezeti modellek összetettebbé váltak.

A metropolisztérségek vizsgálatában a szakirodalom olyan témákra fókuszál, mint a területi politika, demokrácia és kormányzás, tér, területrendezés és helyi pénzügyek.¹ Ezek közül jelen tanulmány elsősorban a területi politika vonatkozásában kettős célt követ: egyrészt áttekintést nyújt a romániai metropolisztérségek jogi helyzetéről, térbeli megoszlásáról és területi szerkezetéről, másrészt a metropolisztérségek létrehozásának konzekvenciáival és jövőbeli kilátásaival foglalkozunk.

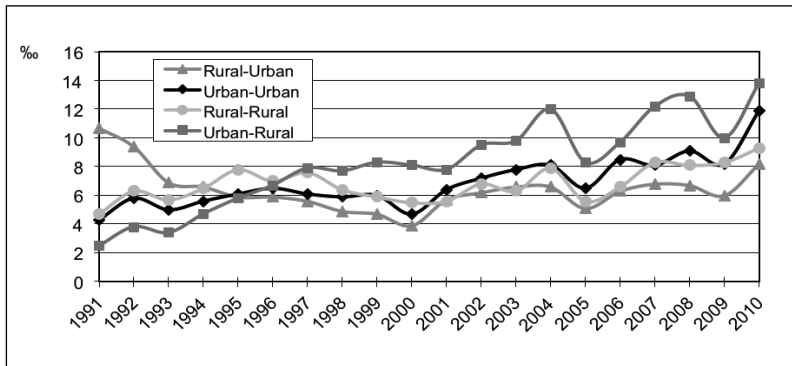
Az urbanizáció új trendjei

Az 1989 utáni politikai, gazdasági, demográfiai, kulturális és társadalmi feltételek változása a romániai városokat eltérő fejlődési pályára helyezte. A kompakt városok feloldódtak,

Benedek József (1969) – geográfus, MTA külső tagja, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz-tudományi Kar, Kolozsvár, jozsef@geografie.ubbcluj.ro

¹ P. Jurczek: *European Metropolitan Regions in Germany: a New Spatial Planning Strategy in Europe*. Kommunal- und regionalwissenschaftliche Arbeiten online (KrAo), 16 (2008).

R. Bunker: *Situating Australian Metropolitan Planning*, *International Planning Studies*, 14:3 (2009) 233–252.

1. ábra. A belső migráció formái, településkategóriák szerint
 Forrás: Országos Statisztikai Hivatal, tempo-online adatbázisa

a lakófunkció változatosabbá vált, új funkcionális övezetek jelentek meg, eltérő beépítettségi sűrűséggel, megnőtt a mobilitás, a városi közlekedés átállt a személyautós közlekedésre, roszszul tervezett szuburbiák alakultak ki a peremvárosi térségekben. Az új poszt-szocialista jelenségekhez tartozik az ellentmondásokkal teli és alacsony hatékonysággal működő, gyakran korrupt várostervezés felújulása, három várostervezési generációval (a kilencvenes években, az ezredforduló körül, illetve az utóbbi években), amit egy olyan kétéves időszak előzött meg (1989 végétől 1991-ig), amikor törvényes keretek teljes figyelmen kívül hagyásával lehetett építkezni. Ráadásul a városrendészeti tervek preskriptív jellegűek, és elsősorban a területhasználatra koncentrálnak, mellőzve az infrastruktúra-fejlesztést. Párhuzamosan a városok gazdasági szerkezetváltásával megjelent a szuburbanizáció folyamata, amely a városi népesség dekoncentrációját eredményezte. A folyamat 1996-ban indult be, amikor radikálisan megfordul a belső migráció modellje, és a város-falu migráció válik dominánssá (1. ábra). Míg a városi központok népességszáma csökkent, a szomszédságukban fekvő szuburban községek népessége megnőtt, felerősítve ezzel a metropolizációt. Néhány fontos szerző² egyenesen az urbanizáció egy új, domináns formájáról ír, amelyet nagy városi központ körül kialakult policentrikus hálózatok képviselnek („új metropoliszok”).

Metropolisztérségek kialakulása

Az Országos Területfejlesztési Terv (OTFT, Planul de Amenajare a Teritoriului National) a legfontosabb, normatív funkcióval rendelkező területfejlesztési dokumentum Romániában. Több, önálló, törvényként elfogadott részből áll, amelyek közül a IV. rész (351/2001 sz. törvény) a településhálózatra vonatkozóan fogalmaz meg fejlesztési célokat.

A törvény egyik legfontosabb része az ország településeinek hat szintre bontott hierarchikus osztályozása, amelyeket a törvény rangnak nevez:

² R. Lang – P. K. Knox: *The New Metropolis: Rethinking Megalopolis*. *Regional Studies*, 43:6 (2009) 789–802.

1. 0. rangú települések: Bukarest, legnagyobb európai fontosságú városi központ;
2. I. rangú települések: 11 országos és európai fontosságú municípium: Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár, Brassó, Craiova, Ploiești, Constanța, Brăila, Galați, Bákó és Iași;
3. II. rangú települések: 81 regionális, megyei fontosságú vagy a településhálózatban egyensúlyfenntartó municípium, például Nagybánya, Marosvásárhely stb. regionális központok, Gyulafehérvár, Csíkszereda, Suceava stb. megyei fontosságúak, ezek mellett pedig ide tartoznak olyan kisebb központok, mint Nagyenyed, Kézdivásárhely, Vatra Dornei stb., településhálózat-kiegyensúlyozó szerepkörrel;
4. III. rangú települések: 172 mikrotérségi befolyást gyakoroló város;
5. IV. rangú települések: 2686 községközpontként működő falu;
6. V. rangú települések: 10408 olyan falu, amely valamely község, város vagy municípium része.

A fenti beosztás azért fontos, mert utólag ez alkotta mind a metropolisztérségek, mind a növekedési pólusok lehatárolásának és szelekciójának bázisát. Ami a rangsorolási kritériumokat illeti, a törvény öt kritériumkategóriát említ: földrajzi fekvés; népesség; megközelíthetőség; gazdasági funkciók; felszereltségi/ellátottsági szint.

Ezek szerint, a 0. és I. rangú városi településeket a következő kritériumok alapján határozták meg:

- nemzetközi érdekelttségű, geostratégiai földrajzi fekvésű, nemzetközi fontosságú közlekedési útvonalakon fekvő városok;
- lakosságuk minimum 200 000 fő, munkaerőforrásuk rugalmas, magas szakképzettségű, saját identitással rendelkeznek;
- jó megközelíthetőség a páneurópai és országos közlekedési hálózat fő útvonalain;
- gazdaságukban a szekunder és terciér ágazatok meghatározóak;
- fejlett intézményrendszerrel rendelkeznek: nemzetközi, országos vagy regionális fontosságú politikai, jogi és gazdasági döntéshozó intézmények; nemzetközileg elismert országos és regionális intézmények (pl. kongresszus- és konferenciaközpontok, kiállítási és vásárterületek stb.); nemzetközi intézmények állandó székhelyei (pl. külföldi cégek és bankok stb.); egyéb intézmények az oktatás és kutatás, egészségügy (klinikák és kórházak), kultúra, kereskedelem, média (nemzetközi vagy regionális lefedettséggel és szórás körzettel stb.), sport és szórakozás, környezetvédelem (környezetvédelmi ügynökségek és ökológiai szolgáltatásokat nyújtó irodák), vízellátás és -elvezetés (vízellátó rendszerek, szennyvízelvezető gyűjtőrendszerek, víztisztító-állomások), vallási felekezetek (érsekség, püspökségek), szállítás és kommunikáció (nemzetközi repülőterek, az európai vasúthálózathoz tartozó vasútállomások, nemzetközi lefedettségű postaszolgáltatások), rendfenntartás, honvédelem és nemzetbiztonság területén.

A törvény megteremti a *metropolisztérségek* létrehozásának a lehetőségét is, a fővárosi vagy elsőrangú települések térségében található közigazgatási-területi egységek társulásával, azzal a céllal, hogy megerősítsék a területfejlesztési folyamat komplementáris, kiegészítő jellegét. *Metropolisztérségen* tehát nagy városi központokat (Románia fővárosa és az I. rangú municípiumok), valamint az ezek közvetlen szomszédságában (legfeljebb 30 km távolságban) fekvő, a nagyvárossal sokoldalú együttműködési viszonyt kialakított városi és vidéki településeket értenek, amelyek között önkéntes partneri kapcsolat alakul ki társulás formájában.

A metropolisztérség elnevezés túlzás, tekintve a metropolisztérség fogalomnak a jelentését (nagyon nagy népsűrűség és beépítettség, a népesség milliós nagyságrendű stb.). A 286/2006-os, a helyi közigazgatásról szóló törvény lehetővé teszi a metropolisztérségek megalakulását interkommunitáris fejlődési társulások formájában. Ennek alapján eddig 12 metropolisztérség alakult meg jogi személyiségként vagy megalakulása folyamatban van: Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó, Temesvár, Bukarest, Craiova, Bákó, Constanta, Jasi, Galați-Brăila, Ploiesti.

Gyakorlatilag, a városhálózat jellegzetességeiből adódóan, a metropolisztérségeknek két formáját találjuk meg Romániában. Az egyik a főváros, Bukarest, tulajdonképpen az ország egyetlen európai méretű metropolisztérsége mind a népesség, mind gazdasági teljesítmény tekintetében; a másikat egy sor regionális központ alkotja, Kolozsvár, Iasi, Craiova, Constanta stb. A metropolisztérségek legkritikusabb pontja pontosan meghatározásukhoz kapcsolódik, hisz Bukarest kivételével egyik sem felel meg a nemzetközi meghatározásnak (*1. táblázat*). Bukarest után a második legnépesebb metropolisztérség – Kolozsvár – össznépessége tekintélyes kiterjedése ellenére sem éri el 400 000 főt, míg jelentősebb népsűrűségi értékeket a kisebb kiterjedésű, néhány szuburbán térséget magába foglaló Craiova regisztrál. Ráadásul az elmúlt tíz év során csupán Kolozsvár és Temesvár metropolisztérségek népességdinamikája regisztrált pozitív értékeket.

1. táblázat. Metropolisztérségek alapadatai

Metropolisztérség	% a megye területéből	Népesség (fő)	Népesség-dinamika (% 2002 = 100)	% a megye népességéből	Népsűrűség (lakos/km ²)	Vándorlási mérleg (fő)
	2011	2011	2002–2011	2011	2011	2002–2011
Bukarest	100,0	2 042 226	91,7	100	1 121	65 572
Kolozsvár	23,0	392 562	101,7	59,5	255	9 750
Temesvár	12,4	369 299	100,3	56,8	342	10 616
Iași	15,2	349 992	87,0	48,4	420	4 117
Constanța	14,3	381 108	87,7	60,4	376	7 776
Brassó	26,3	340 108	84,0	67,3	241	-2 493
Ploiesti	13,0	311 480	88,2	42,3	509	-2 758
Craiova	5,1	258 620	81,3	41,8	688	-2 834
Nagyvárad	10,2	230 062	92,2	41,8	297,6	2 396
Összesen	4,0	4 675 457	90,9	-	494	92 142

Forrás: saját szerkesztés, az Országos Statisztikai Hivatal adatai alapján

Ez azt jelenti, hogy Románia regionális központjai közelebb állnak a városrégiók fogalmához (urban regions), amelyek Jerome Pickard megfogalmazásában a városi tevékenységek (szolgáltatások) és városi népesség magas koncentrációjával rendelkező régiók.³ Létezik ugyan

³ J. P. Pickard: *U.S. urban regions: growth and migration patterns*. Urban Land, May (1966). 3–10.

néhány olyan eset, ahol közeli nagyvárosok adminisztratív beavatkozással összenőhetnek, ezek összevont népessége sem érné el a félmillió határértéket (Galati–Brăila, Déva–Vajdahunyad, Arad–Temesvár). Ugyanez érvényes két konurbációra is, ahol egy nagyvároshoz több kisebb közeli város helyezkedik el (Brassó, Zsil völgye).

Növekedési pólusok stratégiája

A klasszikus meghatározás szerint (F. Perroux, J.-R. Boudeville, J. R. Lasuén) a növekedési pólusok olyan polarizált régiókban (egy vagy több csomóponttal rendelkező funkcionális régió) elhelyezkedő városok, amelyekben a szekunder szektor valamely vállalata vagy gazdasági ágazata növekedési folyamatot idéz elő. A növekedési pólusokat rendszerint a következő szempontok szerint választják ki: a regionális vagy nemzeti átlag fölötti növekedési ráta, nagy részesezési arány a megvalósított termékek piacából, magas integrációs szint, melyet az előre és hátrafelé irányuló kapcsolatok által kiváltott hatások összegével mérnek.

A növekedési pólusok stratégiája a neoklasszikus gazdasági elméleten és a Perroux által kidolgozott növekedési pólus fogalmán alapszik. Alapvető célja a nagyvárosi régiók deglomerációja és az inter-regionális egyenlőtlenségek csökkentése. Elsősorban azokban az államokban alkalmazták, ahol egyetlen városi központ vagy városi régió dominálja a térszerkezetet, mint Franciaországban vagy az Egyesült Királyságban. A stratégia abból az elméleti feltételezésből indul ki, hogy a kiválasztott pólusok növekedési impulzusokat generálnak, amelyek vonzáskörzeteik irányában is kiterjednek. Ennek megfelelően a stratégia csupán állami intézmények és nemzeti fontosságú gazdasági tevékenységek (nagy profitrátájú iparágak, tercier tevékenységek) létrehozásával egy vagy több, a domináns városi régiótól nagyobb távolságra elhelyezkedő (40-120 km) településeken valósítható meg. Tehát a növekedési pólusok olyan települések, ahol a fejlődés mozgatórugójának szerepét betöltő jelentős gazdasági egységek tömörülnek. Ezzel a stratégiával az állam erőforrásokat biztosít bizonyos projektek megvalósítására a kiválasztott növekedési pólusokban: a szállítási és kommunikációs hálózat fejlesztése, a közinfrastruktúra fejlesztése, a vonzáskörzettel és más régiókkal nagymértékű kölcsönhatásban lévő, magas növekedési rátával és innovációs képességgel rendelkező gazdasági egységek létrehozása. Ezeknek az egységeknek számos pozitív regionális hatást kell gyakorolniuk a fejlődésre: új munkahelyek, vízszintes gazdasági kapcsolatok létesítése a beszállító vállalatokkal. A stratégia költségessége miatt csupán néhány kedvező helyzetű növekedési pólus kerül kiválasztásra. A növekedési pólusok fejlesztése érdekében szükséges az interregionális és városok közötti kommunikációs kapcsolatok és szolgáltatások kiépítése. A szállítási hálózatok területén két koncepció versenyez: a) a regionális közszállítási rendszerek kiépülése (Lille, Montpellier), azaz szorosabb, nagytérségen belüli kapcsolatok kiépítése, amelyből mindenki profitálhat, b) a jó munkalehetőségeket koncentráló nagyvárosokat összekötő szállítási kapcsolatok javítása és ezzel az ingázási kapcsolatok kiépítése, abban a reményben, hogy területileg kiterjedtebb fejlődési hullámokat lehet ezáltal generálni. Így Peter Hall is közös munkaerőpiaccal rendelkező városrégiókat javasol, saját közigazgatással.⁴

4 P. Hall: *Banding together for economic development?* Town and Country Planning, May (2012) 221–222.

A cél a növekedési pólusok fejlődésének megerősítése, a közöttük elhelyezkedő régiók funkcionális integrálása és a megközelíthetőség növelésével teremtett előnyök jobb kihasználása. A stratégia legfontosabb gyenge pontja, hogy a regionális növekedés jelentősen az elvárások mögött maradt, mert az új vállalatok alacsony intenzitású helyi és regionális gazdasági kapcsolatokat létesítettek.

A növekedési pólusok stratégiáját széles körben alkalmazták a gyakorlatban, főleg a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben. Ezt követően a növekedés csökkent térbeli diffúziója, valamint az ehhez szükséges viszonylag hosszú időszak miatt a stratégiát elvetették, majd az elmúlt tíz év során a területi kohézió előtérbe kerülését követően újabb reneszánszát éli az EU-ban.⁵

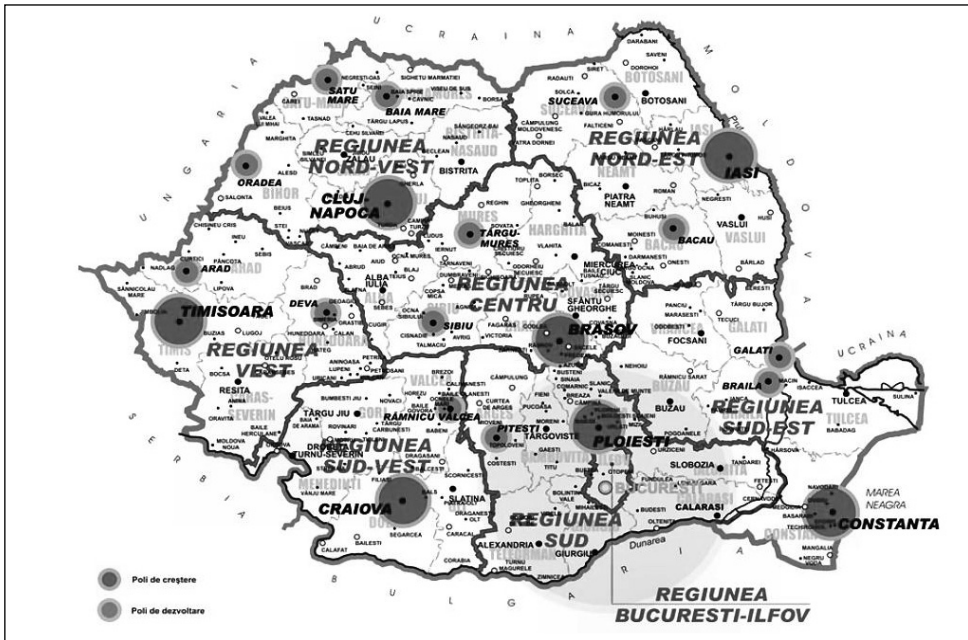
Növekedési pólusok kijelölése

Romániában az EU-csatlakozást követően a városokat különböző támogatási kategóriákba sorolták be (2. ábra). Pontosabban az 998/2008-as törvényben hét növekedési pólust határoztak meg: Kolozsvár, Iași, Temesvár, Craiova, Brassó, Ploiești, Constanța. A törvény a többi várost két további kategóriába sorolja be: városi fejlődési pólusok (13 város: Arad, Nagybánya, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Nagyszeben, Déva, Bákó, Brăila, Galați, Pitești, Râmnicu-Vâlcea és Suceava), illetve városi központok (az összes, 10 – 99 999 lakossal rendelkező város). Az EU városfejlesztési támogatása (2007–2013) Romániában – ROP keretében – a fenti kategóriák szerint a következő módon oszlott meg: 621 mil. euró a növekedési pólusoknak, 248,5 mil. euró a fejlődési pólusoknak és 1 391,2 mil. euró a városi központoknak. Ezen a ponton kapcsolódnak a fejlődési pólusok a metropolisztérségekhez: a növekedési pólusok úgy tudták megpályázni a rendelkezésükre álló támogatási alapot, hogy „Integrált Fejlesztési Terveket” (IFT) készítettek el, amelyet nem csupán a városi magterületre, hanem a kiterjedtebb, metropolisztérség területére kellett elkészíteni. Az IFT-ben meghatározták azokat a három prioritási területet (városi infrastruktúra, fenntartható üzletfejlesztés és szociális infrastruktúra) tartozó stratégiai projekteket, amelyekre finanszírozást igényeltek. Ilyen formában integrálódott a két fogalom azzal a céllal, hogy a fejlesztések ne csupán a városi növekedési pólusokra szorítkozzanak, hanem ebből a környező térség is részesüljön.

Például az ROP keretében Kolozsvár növekedési pólus státusának köszönhetően 55 mil. eurót fordított infrastruktúra-fejlesztésre (villamosvonal, kerékpárutak, sétatér rehabilitációja, útburkolat-javítás, hídfeljavítás). További 19 mil. euró az üzleti infrastruktúra fejlesztésére (regionális központ kreatív iparágaknak, üzleti központok az IT és elektronikai ágazatok támogatására), illetve 6 mil. euró a szociális infrastruktúra támogatására (szociális lakások, öregotthonok, integrált roma szolgáltatások) jutott.

A növekedési pólusok stratégiája tulajdonképpen a termelési funkciók városi-ipari központokba történő újfajta koncentrációját váltotta ki, és nem jelentett megoldást a periferikus régiók számára, ahova nem értek el a várt fejlődési impulzusok. Még egyszer bebizonyosodott, hogy a

⁵ Enyedi Gy.: *Nincs új a nap alatt: a növekedési pólusok újjáéledése.* = Kovács Cs. – Pál V. (szerk.): *A társadalmi földrajz világi.* Szegedi Egyetem Gazdaság- és társadalomföldrajz tanszék Szeged, 2007. 149–154.

2. ábra. Növekedési pólusok és fejlődési pólusok

Forrás: Comitetul Consultativ privind Coeziunea teritorială (2012)

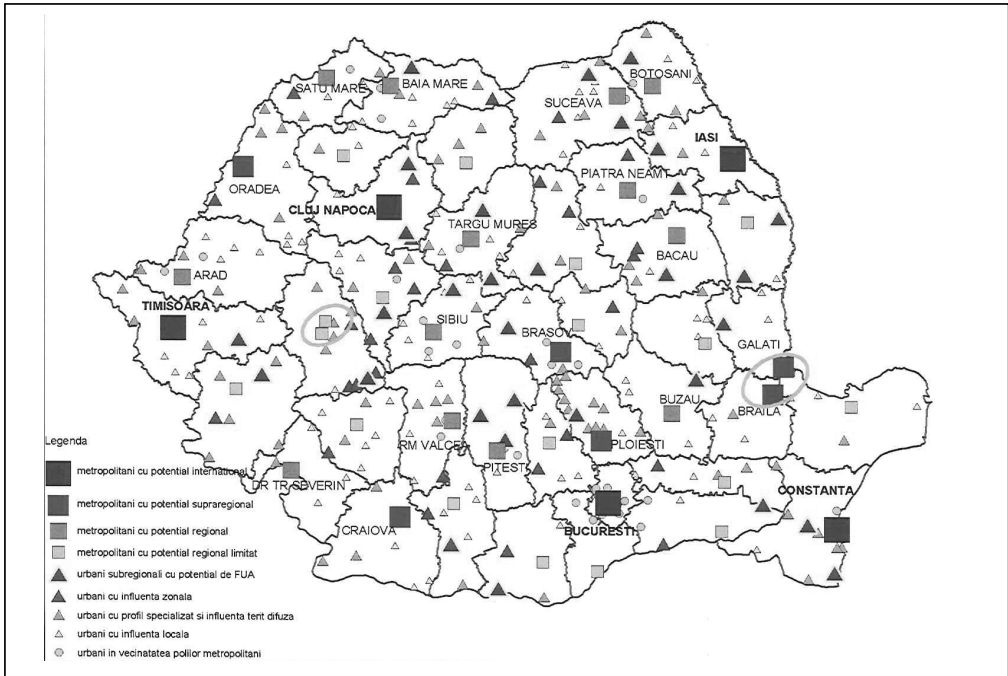
növekedés továbbra is szelektív térbeli folyamat, csak néhány térségre korlátozódik, általában az agglomerációs térségekre. A vállalkozások közötti kapcsolatok a városi hierarchia felsőbb szintjein jöttek létre, és a multiplikátor hatások diffúziója alacsony a gyengén fejlett szállítási és kommunikációs hálózat miatt.

A metropolisztérségek az új fejlesztési dokumentumokban

A Regionális Fejlődés és Turizmus Minisztérium által kidolgozott, a 2013–2020 időszakra vonatkozó, még nem hivatalos terve új kritériumrendszert használ a városok rangsorolására:

- népességszám (2010) és a népesség dinamikája (2000–2010);
- közigazgatási funkciók folytonossága;
- funkcionális diverzitás, specializáció (munkaerő szerkezete);
- elérhetőség;
- a környező településeknek nyújtott szolgáltatások (felsőoktatás, egészségügyi szolgáltatások);
- kutatási-fejlesztési tevékenységek magas szintje;
- földrajzi pozíció;
- rangsorolás az OTFT-ben.

A fenti ismérvek alkalmazása alapján a következő támogatási kategóriákat határozták meg (3. ábra):

3. ábra. Létező és tervezett metropolisztérségek

Forrás: Comitetul Consultativ privind Coeziunea teritorială (2012)

A) *Metropoliszpólusok* (beleértve a metropolisztérségeket is), további 4 kategóriával:

– nemzetközi potenciállal rendelkező metropoliszpólusok: Bukarest, Temesvár, Kolozsvár, Iași és Constanța;

– szupraregionális vagy interregionális potenciállal rendelkező metropoliszpólusok: Brassó, Craiova, Galați-Brăila, Nagyvárad, Ploiești;

– regionális potenciállal rendelkező metropoliszpólusok: Bákó, Arad, Nagyszeben, Marosvásárhely, Nagybánya, Szatmárnémeti, Suceava, Drobeta Turnu Severin, Pitești, Buzău, Botoșani, Rm. Vâlcea, Piatra Neamț;

– korlátozott regionális potenciállal rendelkező metropoliszpólusok: Resica, Tg. Jiu, Slatina, Alexandria, Târgoviște, Giurgiu, Slobozia, Călărași, Tulcea, Focșani, Vaslui, Déva-Vajdahunyad, Gyulafehérvár, Zilah, Beszterce, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy;

B) *Városi pólusok*, összesen 243 város.

A fenti kategorizálásból két tény fontos témánk szempontjából. Egyrészt továbbra is szorosán egymáshoz rendelődik két, egyébként eltérő, de egymást nem kizáró területfejlesztési fogalom: a metropolisztérségek és a növekedési pólusok. Sőt a tervezet tovább lép, és olyan terminológiai innovációval próbálkozik, mint a metropoliszpólusok. Másrészt a metropoliszpólusok fogalmát kiterjeszti az alacsonyabb rangú városokra is. Gyakorlatilag minden megyeközpont metropoliszpólusi státust kapna, és ezzel a területfejlesztés kiemelt célpontjává

válna. Ez kétségtelenül a kiegyensúlyozott, többpólusú fejlődés célkitűzését erősítené, de ugyanakkor jelentős, régebbi keletű konfliktusokat is felújítana azokban a megyékben, ahol a megyeszékhelyekkel jelentős városok rivalizálnak, mint Hargita megyében (Csíkszereda és Székelyudvarhely) vagy Vaslui megyében (Vaslui és Bârlad).

Következtetések

Az elmúlt két évtizedben Románia területfejlesztési intézményrendszere jelentős mértékben europaizálódott, elsősorban a legfontosabb területfejlesztési irányelveket és koncepciókat tartalmazó európai dokumentumok átvétele és kodifikálása révén. Ilyen a növekedési pólus fogalma, amelyre nem csupán a növekedési központok szelekciója és támogatása épül, hanem a metropolisztérségek lehatárolásában is meghatározó szerepet játszik. Továbbá a 2007–2013-es Regionális Operatív Program beépíti a fenti logikát: az első prioritási tengely a városi növekedési pólusokat támogatja a ROP költségvetésének 30%-val.

Tehát gyakorlatilag Romániában a metropolisztérségek és a növekedési pólusok, kevés kivétellel, azonosak. A növekedési pólusok kijelölésének és támogatásának elsődleges célja a regionális különbségek mérséklése. Romániában a konvergenciafolyamatban tapasztalható, az EU-átlag fejlettségi szintjéhez mért felzárkózás a belső diszparitások növekedésével párhuzamosan haladt, hasonlóan a többi kelet-európai országhoz.⁶ Annak ellenére, hogy első ránézésre a metropolisztérségek és a növekedési pólusok egymásra tevődése a regionális diszparitásokat erősítő jelenségnek tűnhet, ez a veszély közvetve nem áll fenn addig, amíg a metropolisztérségek megmaradnak eredeti rendeltetésük mellett, és nem válnak a támogatási politika céljává. Eredeti rendeltetésük viszont nem egyéb, mint a regionális vagy területi kormányzás újabb formája. Ettől a rendeltetéstől a romániai területfejlesztésben jelentős mértékben eltértek, a metropolisztérségek és növekedési pólusok összekapcsolásával egy új redistributív rendszer fogalmi alapjai jöttek létre, az europaizálódott területfejlesztési szaknyelvezet elegáns köntösébe bújtatva.

Metropolitan Areas and Metropolization in Post Socialist Romania

Keywords: metropolitan areas, metropolization, post socialist Romania

One important outcome of the europeanisation of the Romanian planning system is the construction of the metropolitan areas. The legislative basis for this process was created in 2001. Since then a number of 12 metropolitan areas have been created as associations of local councils around large cities. They were created initially with the scope to create larger territorial units for the management of the spatial development in dynamic areas. However, this initial scope was run over by the implementation of the new urban development concept based on the selection and support of growth centres, which are – with few exceptions – metropolitan areas. We have shown in this article that this overlapping enhance some risks like the strenghtening of the regional disparities, and coming at this way in strong contradiction with the aims of the regional policy.

⁶ Benedek J. – Kurkó I.: *The Evolution of Regional Disparities in Romania*. *Transylvanian Review* 4 (2010) 25–41.

MŰHELY

Bíró Boróka Júlia

A román agrárszektor tesztüzemi elemzése különös tekintettel a mezőgazdasági jövedelmek helyzetének vizsgálatára

Bevezető

Jelen tanulmány áttekintést kíván nyújtani a román mezőgazdasági ágazat helyzetéről a fontosabb gazdasági mutatók időbeli alakulásának mentén, valamint ezek európai uniós átlagértékekkel való összevetése nyomán. Az elemzés alapadatait a Mezőgazdasági Számviteli Információs Hálózat – MSZIH (angolul FADN: Farm Accountancy Data Network) képezi, melynek Romániára vonatkozó aktuálisan elérhető adatai a 2007–2009-es időintervallumot fedik le. Az FADN (Farm Accountancy Data Network) vagy Tesztüzemi Rendszer fő feladata a gazdaságok pénzügyi folyamatainak, illetve jövedelmi helyzetének nyomonkövetése, az Európai Unió egyik legfontosabb agrárgazdasági információs rendszere az Eurostat által koordinált agrárstatisztikai adatbázis mellett. Bizonyos ábrák és táblázatok, mutatók kiszámításának során a tesztüzemi információkat az EUROSTAT adatbázisból vett adatokkal egészítjük ki.

A Mezőgazdasági Számviteli Információs Hálózat (FADN)

A Mezőgazdasági Számviteli Információs Hálózatot az Európai Bizottság hozta létre 1965-ben a mezőgazdasági üzemek jövedelemalakulásának és gazdálkodásának elemzésére, valamint a Közös Agrárpolitika támogatására. Ezen a reprezentatív információs rendszer adatokkal történő feltöltése a tagországok kötelezően előírt feladata. Uniós szinten mintegy 80 000 mezőgazdasági üzemről gyűjtenek adatokat, melyek egy megközelítőleg 6,4 milliós alapsokaságot reprezentálnak.¹ A gazdaságok meghatározott szempontok szerint kerülnek kiválasztásra, ezt követően önkéntes alapon csatlakoznak a rendszerhez úgy, hogy a könyvelési adataikat rendelkezésre bocsátják. A felmérés nem terjed ki az összes európai mezőgazdasági üzemre, hanem csak azokra, melyek méretük folytán kereskedelminek tekinthetők. A gazdaságok ökonómiai méretének meghatározására az ún. európai mértékegységet (EUME)

Bíró Boróka Júlia (1985) – közgazdász, PhD., egyetemi tanársegéd, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar, Üzletgazgatási Intézet, Sepsiszentgyörgy, biro.boroka@econ.ubbcluj.ro

¹ Keszthelyi Szilárd: *A tesztüzemi rendszer bemutatása*. Bp. 2009. 1.

használják, mely az összehasonlíthatóság és az egységes értékelés lehetőségének biztosítása jegyében megalkotott, pénzértékben kifejezett mérőszám. Egy üzem ökonómiai méretét úgy kapjuk meg, hogy az euróban kifejezett Standard Fedezeti Hozzájárulás (SFH)² értékét elosztjuk 1200 euróval (központilag meghatározott érték, melyet az infláció hatásai miatt hosszabb időtávon változtathatnak). Másképp fogalmazva, egy üzem összes SFH-értékének minden egyes 1200 eurója egy európai mértékegységnek felel meg.

Az ökonómiai üzemméret küszöbértéke, mely fölött egy gazdaság kereskedelmi jellegűnek (ú.n. gazdaságilag életképes üzemnek) tekintendő, tagországokként jelentős mértékben eltér. A Romániában vizsgált üzemkör a legalább 1 európai mértékegységet (EUME) elérő egyéni gazdaságokból, illetve gazdasági szervezetekből áll. Romániában az 1 EUME méret alatti gazdaságokat az MSZIH rendszer nem vizsgálja, kizárólag ezt a minimális méretet meghaladó üzemek köréből történik a mintavétel. Ebből a szempontból, szem előtt tartva Románia mezőgazdaságának duális szerkezetét, tekintve a kis önálló és félig önálló gazdaságok nagy számát, feltevődik a kérdés, hogy az MSZIH-i rendszer átlagértékei mennyire tükrözik a romániai agrárszektor társadalom-gazdasági valóságát. Romániában közel 4 millió gazdaság van (a 2007-es Gazdaságszerkezeti Felmérés szerint 3 851 790, a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás előzetes adatai alapján: 3 931 000, az Európai Unió Mezőgazdasági Statisztikák értelmében pedig 3 931 400). A szerkezeti kettősség abban áll, hogy az egy hektárnál kisebb kisgazdaságok számarányban a farmok 54,21%-át képezik és az összterület csupán 0,37%-át használják, másrészt a 100 hektárnál nagyobb nagygazdaságok az összes farm 5,32%-át jelentik, a mezőgazdasági terület 48,87%-át használják. A Romániában mért átlagos birtokméret csupán 3,57 ha, amely nemcsak az EU27-ek viszonylatában, hanem a kelet-közép-európai országok körében is rendkívül alacsony érték.³

A többi tagországban, az *1. táblázatban* feltüntetett, minden tagállamhoz külön-külön hozzárendelt, minimális mérethatárok fölötti üzemekből kerülnek be mintagazdaságok a teszüzemi rendszerbe.

Az alkalmazott módszertan célja, hogy reprezentatív adatokat szolgáltatasson három dimenzió mentén: regionális szempontból, ökonómiai méret, illetve gazdaságtípusok (termelési irány vagy tevékenységi profil) szerint. A begyűjtött adatokat az adatvédelemre vonatkozó szigorú előírások mellett, anonim módon kezelik, és csak statisztikai célokra használják fel. A tagországokban folyó adatgyűjtés az országok sajátos helyzetének és információigényének köszönhetően ugyan némiképp eltér egymástól, de bizonyos átalakítások után egységes formátumú és tartalmú adatsorok kerülnek a MSZIH adatbázisba. Így az egyes tagállamok felméréseiből összeállított MSZIH adatbázis az egyetlen harmonizált mikroökonómiai agrárgazdasági adathalmazt képezi az Unió viszonylatában, hiszen ugyanazon könyvelési alapelvek mentén készülnek a statisztikák (annak ellenére, hogy a tagállamok könyvelési szokásai helyenként jelentős mértékben eltérnek egymástól).

² Standard fedezeti hozzájárulás (SFH): elsődlegesen a mezőgazdasági termelőtevékenységek egységnyi méretére (1 hektár, 1 állat) vonatkozóan meghatározott normatív (átlagos időjárási és üzemi feltételekre vonatkoztatott) fedezeti hozzájárulás. A termelőtevékenységek fajlagos SFH-értékét a tevékenységek adott üzemben található méretével megszorozva, majd a szorzatokat összegezve a gazdaság összes SFH értékét kapjuk. Ez az érték a gazdaságok tartós jövedelemtermelő kapacitását fejezi ki a termelőeszköz-ellátottság, a termelési szerkezet és a termőhelyi adottságok függvényében. Ennélfogva a gazdaság ökonómiai méretének meghatározására is felhasználható. (Keszthelyi Szilárd – Pesti Csaba: *A teszüzemi információs rendszer 2008. évi eredményei*. Bp. 2009. 8–9.)

³ Saját számítások a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás előzetes adatai alapján.

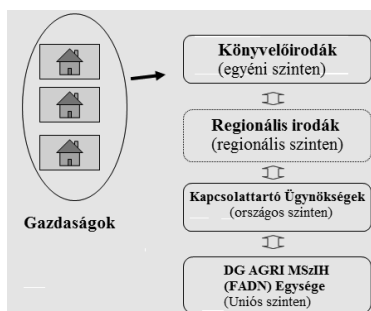
1. táblázat. Az ökonómiai küszöb-üzemméret tagországokként, EUME-ben, 2009

Tagállam	Ökonómiai üzemméret küszöbértéke (EUME)
Ausztria	8
Belgium	16
Bulgária	1
Ciprus	2
Csehország	4
Dánia	8
Egyesült Királyság	16
Egyesült Királyság – Észak-Írország	8
Észtország	2
Finnország	8
Franciaország	8
Görögország	2
Hollandia	16
Írország	2
Lengyelország	2
Lettország	2
Litvánia	2
Luxemburg	8
Magyarország	2
Málta	8
Németország	16
Olaszország	4
Portugália	2
Románia	1
Spanyolország	4*
Svédország	8
Szlovákia	8**
Szlovénia	2

*2007-ben és 2008-ban 2 EUME, **2007-ben és 2008-ban 6 EUME

Forrás: *EU Farm Economics Overview, FADN 2009 – Az EU mezőgazdasági üzemének mikroökonómiai elemzése, Brüsszel, 2013 május, 51*

A tesztüzemi adatgyűjtés területi szervezését az 1. ábrán mutatjuk be. Fizikai és szerkezeti (termőterület, állatállomány, munkaerő stb.), valamint gazdasági és pénzügyi (eszközök, források, támogatások, értékesítés, beszerzés) adatok kerülnek begyűjtésre az Együttműködő (kapcsolattartó) Ügynökségek által az egyes tagállamokban. A kapcsolattartó irodák szerepét az Országos Mezőgazdasági Minisztérium vagy egy Agrárgazdasági Kutató Intézet

1. ábra. Adatgyűjtés szervezése az MSZIH rendszerben

Forrás: <http://circa.europa.eu/Public/irc/agri/rica/home>, 07.05.2013

töltheti be, amelyek továbbá együttműködhetnek regionális vagy helyi hatóságokkal, illetve magánvállalkozásokkal.

Gazdasági mutatók áttekintése és elemzése Románia és az EU27-ek átlagának viszonylatában

Az Európai Unió MSZIH-i rendszere lehetővé teszi a különböző tagállamok mezőgazdasági üzeinek egymás közötti, illetve az egyes tagállamok EU-s átlaggal való összehasonlítását, azonos mutatók alapján. A tanulmány következő részében a fontosabb ökonomiai paraméterek alakulása kerül bemutatásra az EU MSZIH adatbázisának adatai alapján a 2007–2009-es időperiódusra (megj. a legfrissebb elérhető információk 2013 májusában a 2009-es évre vonatkozó adatsorok). Az egyes mutatók romániai, valamint EU27-es átlagának alakulása került feltérképezésre a romániai helyzet csatlakozás utáni fejlődési vonatkozásainak vizsgálata, valamint a tagország uniós keretek közt elfoglalt pozíciójának meghatározása érdekében.

A 2. táblázat adatai tehát a román mezőgazdasági ágazat helyzetének alakulását szemléltetik 2007 és 2009 között, a csatlakozás utáni első években, valamint ugyanezen mutatók EU27-es átlagának alakulását. A tanulmány további részében pedig a jövedelmi helyzet – mint kiemelten fontos ökonomiai mutató a mezőgazdasági ágazat elemzésének vonatkozásában – mélyrehatóbb elemzésére kerül sor.

A direkt kifizetések arányát tekintve a bevételhez képest a romániai értékek közel meg egyeznek az EU27-ek átlagában mérteknek (12-14%) a 2007–2009-es időperiódusban. A nettó hozzáadott értékhez arányított támogatások (közvetlen kifizetések) 2007-ben nagyobb részarányt képviseltek Romániában (36%), mint az EU27-es átlag (28%), 2008- és 2009-re fordítottá válik ez a viszony (Romániában: 27% és 30,5%, EU27-átlagban: 33% és 39,5%).

Az átlagos eszközérték a tárgyi eszközök (mezőgazdasági terület, épületek, berendezések, tenyészállomány értéke) és a forgóeszközök (állatállomány értéke, készletek, egyéb követelések) összegeként kerül kiszámításra. A 2. táblázat adatai alapján szembevetendő, hogy a romániai értékek e tekintetben jóval alacsonyabbak, mint az EU27 átlagértékei: 2007-ben 10%-a, 2008-ban 16%-a, 2009-ben pedig 13%-a a román mezőgazdasági ágazatban mért átlagos eszközérték az EU27 átlagának.

2. táblázat. Ökonómiai mutatók alakulása farmonként átlagosan Romániában és az EU27 átlagában 2007 és 2009 között

Mutató megnevezése	Mértékegység	2007		2008		2009	
		Románia	EU27	Románia	EU27	Románia	EU27
Farm nettó hozzáadott érték (FNVA)	€	4826	28 456	7100	27 000	5819	22 695
Éves munkaerőegységre (ÉME) vetített nettó hozzáadott érték	€/ ÉME	2397	16 407	5141	16 720	3649	13 872
Gazdaság nettó jövedelme	€	3334	19 451	5512	17 168	4664	13 505
Családi munkaerőegységre (CSME) jutó fennmaradó jövedelem*	€/ CSME	1335	12 227	3000	12 100	2403	7344
Eszközarányos megtérülés (ROA)	%	-5,3	2,8	4,5	1,8	2,3	0,4
A direkt kifizetések aránya a bevételhez képest	%	14,	12	13	12	13	13,5
A direkt kifizetések aránya a nettó hozzáadott értékhez (FNVA) képest	%	36	28	27	33	30,5	39,5
Átlagos eszközérték	€	28 432	275 873	45 300	285 800	38 849	288 287
Átlagos idegen tőke érték (kötelezettségek)	€	1069	39 118	1300	43 200	788	44 038
Saját tőke (eszközök – kötelezettségek)	€	27 364	236 754	43 985	242 579	38 061	244 249
Átlagos idegen tőke – saját tőke arány	%	3,91	16,52	2,96	17,81	2,07	18,03
Fizetett munkaerő-ráfordítás részaránya	%	18	23	20	24	16,1	23,3
Nem fizetett munkaerő-ráfordítás részaránya	%	82	77	80	76	83,9	76,7
Órabér	€/óra	1,4	5,8	1,2	6	1,2	6,3
Átlagos hasznosított mezőgazdasági terület (UAA)	ha	10,53	30,56	12,3	31,9	12,2	32,1
Bérelt földterület aránya	%	43,40	52,59	49	54	46,3	53
Bérelti díjak szintje	€/ha	77,24	149,53	65	145	54,2	142,8

* az összes gazdasági költség levonása után, kivéve a családi munkaerőt

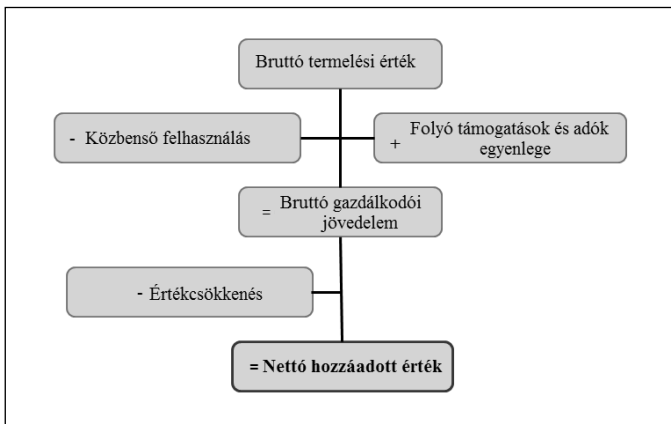
Forrás: saját számítás az MSzIH adatbázisa és az Európai Bizottság Mezőgazdasági Főigazgatóságának adatai alapján⁴

⁴ MSzIH adatbázis, http://ec.europa.eu/agriculture/rica/database/database_en.cfm, 2013. 04. 04.
 Európai Bizottság DG AGRI: *EU Farm Economics Overview FADN 2007*. Brüsszel 2010. 59.
 Európai Bizottság DG AGRI: *EU Farm Economics Overview FADN 2008*. Brüsszel 2012. 1–53.
 Európai Bizottság DG AGRI: *EU Farm Economics Overview FADN 2009*. Brüsszel 2013. 1–56.

A fizetett és nem fizetett munkaerő-ráfordítás viszonylatában mind Romániában, mind az EU27-ek átlagában a 20-80%-os elv érvényesül 2007–2009 között. A fizetett munkaerő-ráfordítási arányok enyhén magasabbak az EU27 átlagában (2007-ben 23%, 2008-ban 24%, 2009-ben 23,3%), mint Romániában (2007-ben 18%, 2008-ban 20%, 2009-ben 26,1%). Órabérek tekintetében Románia jelentősen elmarad az EU27-es átlagtól: 2007-ben a romániai mezőgazdasági órabér negyede, 2008–2009-ben pedig már csak ötöde az EU27-ek átlagórabérének, úgy, hogy az EU27-es átlagos órabérek abszolút értékben növekedést mutatnak (5,8 €/óra, 6 €/óra, 6,3 €/óra), a romániára vonatkozóak pedig csökkenést (1,4 €/óra, 1,2 €/óra, 1,2 €/óra) 2007–2009 között. Ugyancsak növekvő különbség mutatkozik a földbérleti díjak szintjében is, csökkenő abszolút értékek mellett: 2007-ben az átlagos román földbérleti díj fele, 2008-ban kevesebb, mint fele, 2009-ben pedig közel harmada az EU 27-es átlagos földbérleti díjnak (2. táblázat).

A mezőgazdasági jövedelmek helyzetének vizsgálata

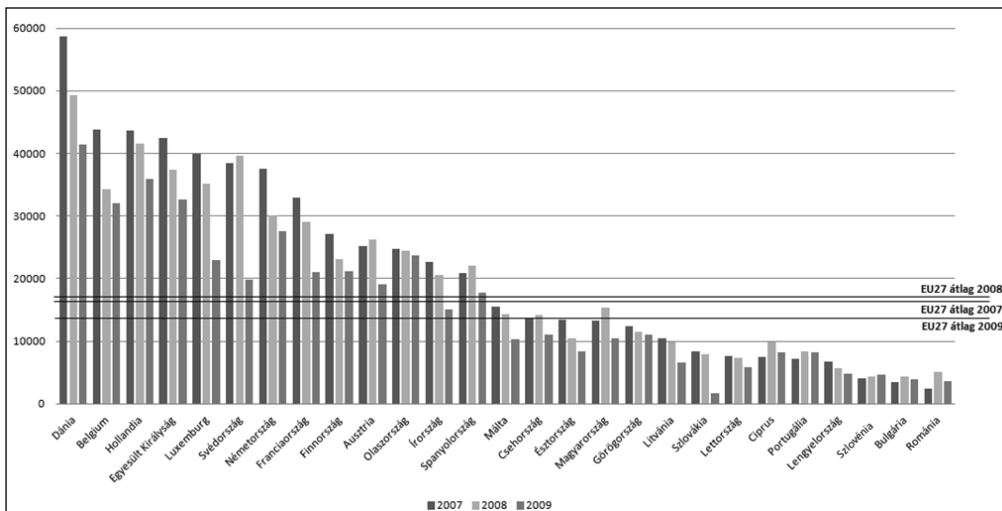
A nettó hozzáadott érték a mezőgazdasági tevékenység legáltalánosabb mutatója, ugyanakkor kulcsfontosságú jövedelmezőségi mutató a tesztüzemi rendszer adathalmazában, a jövedelmi helyzet vizsgálatakor. Amint azt a 2. ábra szemlélteti, a bruttó gazdálkodási jövedelmet úgy kapjuk meg, hogy a bruttó termelési értékből levonjuk a közbenső felhasználás értékét, és hozzáadjuk a folyó támogatások és adók egyenlegét. Ezt csökkentve az értékcsökkenéssel a nettó hozzáadott értékhez jutunk. A nettó hozzáadott érték adatai EU27-es átlagban (2. táblázat) csökkenő tendenciát mutatnak 2007–2009 között (28 456 €, 27 000 €, 22 695 €), a Romániára vonatkozó értékek 2008-ról 2009-re jelentős növekedést (4826 €, 7100 €), majd 2009-re csökkenést mutatnak (5819 €). Románia EU27-es átlaghoz való viszonya nettó hozzáadott érték és éves munkaerőegységre vetített nettó hozzáadott érték tekintetében egyaránt

2. ábra. A jövedelmezőség mutatószámai. A nettó hozzáadott érték meghatározása.⁵

Forrás: saját szerkesztés az Európai Bizottság és a MSZIH adatai alapján
<http://ec.europa.eu/agriculture/rica/pdf/Brief201101.pdf>

⁵ Európai Bizottság–EU MSZIH: *Income Developments in EU Farms*. Farm Economics Brief 2011. 1. sz. 11.

3. ábra. Éves munkaerőegységre vetített nettó hozzáadott érték (€/ÉME) alakulása tagállamoként 2007 és 2009 között

Forrás: saját szerkesztés MSzIH adatbázisának adatai alapján⁶

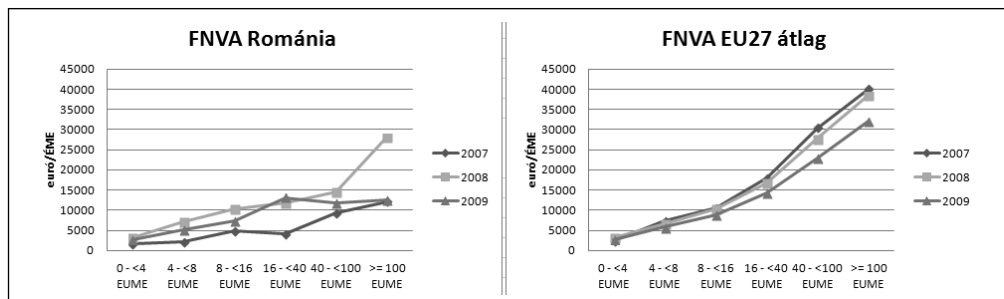
csökkenő tendenciát mutat: míg 2007-ben hatoda-hetede a romániai érték az uniós átlagnak, 2009-ben már „csak” negyede (2. táblázat).

Tagállamoként vizsgálva a nettó hozzáadott érték 2007–2009 közti alakulását, a 3. ábrát kapjuk eredményül, mely jelentős eltéréseket tükröz országról országra. A kelet-közép-európai, valamint az összes uniós tagállam 2007-es rangsorát az éves munkaerőegységre jutó nettó hozzáadott érték tekintetében Románia zárja 2397 €/ÉME értékkel, szemben a legjobban teljesítő Dánia 58 602 €/ÉME értékével, jóval az EU27-ek átlaga alatt (16 407 €/ÉME). Ez részben azzal magyarázható, hogy Románia üzemszerkezete jelentősen eltér nemcsak a régi EU-tagállamok üzemszerkezetétől, de részben a többi közép-kelet-európai ország mezőgazdasági szerkezetétől is.⁷ Megfigyelhető, hogy a tíz kelet-közép-európai ország uniós átlag alatt teljesített mindhárom évben, ÉME szerinti nettó hozzáadott érték – 2007-ben tapasztalt - csökkenő sorrendben: Csehország (13 523 €/ÉME), Észtország (13 417 €/ÉME), Magyarország (13 229 €/ÉME), Litvánia (10 500 €/ÉME), Szlovákia (8395 €/ÉME), Lettország (7598 €/ÉME), Lengyelország (6706 €/ÉME), Szlovénia (4022 €/ÉME), Bulgária (3435 €/ÉME), és a sort Románia zárja a fent említett 2397 €/ÉME (2. táblázat) értékkel.

A nettó hozzáadott érték uniós átlagának alakulását vizsgálva 2007 és 2009 között, hasonló tendencia mutatkozik, mint a fentiekben vizsgált romániai értékek esetén: 2007-ről 2008-ra növekedés, majd 2008-ról 2009-re csökkenés. Megjegyezzük azonban, hogy a 2007–2008 közötti EU27-ek gazdaságainak átlagos nettó hozzáadott értéknövekedése közel sem olyan

⁶ MSzIH adatbázis. http://ec.europa.eu/agriculture/rica/database/report_en.cfm?dwh=SGM, 2013. 05. 10.

⁷ Vincze Mária: *A mezőgazdaság üzemi és tulajdonosi szerkezete. = Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói* 9. Szerk. Hortváth Gyula. Pécs-Bp. 2009. 271.

4. ábra. Az éves munkaerőegységre vetített nettó hozzáadott érték (€/ÉME) alakulása Romániában és az EU27-ek átlagában 2007–2009 között, méretkategóriánként

Forrás: saját szerkesztés a MSZIH adatbázisának adatai alapján

hangsúlyos, mint a külön vizsgált Romániában tapasztalt: csupán 0,3 %, a 2008–2009 közötti csökkenés pedig 17%. Az EU27-ek átlagában mért nettó hozzáadott érték/ÉME értékek rendre a következők: 2007-ben: 16 407 €/ÉME, 2008-ban 16 720 €/ÉME, 2009-ben pedig 13 872 €/ÉME (2. táblázat, 3. ábra).

A gazdasági méretnövekedéssel általában a gazdálkodás hatékonysága is javul. A jelenleg a következőkkel magyarázható: a nagyobb méretek mellett teljesebb foglalkoztatás válik lehetővé, javul a kapacitáskihasználás, a járulékos beruházásoknál fajlagos megtakarítás érhető el, stb.⁸ Az üzemi méretek szerint csoportosított, éves munkaerőegységre vetített nettó hozzáadottérték-adatok EU27-es átlaghoz tartozó értékei (4. ábra, jobb oldal) igazolják a skálahozadék meglétét. A Romániához tartozó nettó hozzáadott érték/ÉME adatsorok ábrázolása során tapasztalt „hullámzások” nem mutatják egyértelműen előnyösebbnek a nagyobb farmméretet (4. ábra, bal oldal). Másrészt az EU27-ek átlagában jóval nagyobb eltérés tapasztalható a két szélső méretkategória nettó hozzáadottérték adatait tekintve, mint Romániában. Az EU27-ek átlagában mért, éves munkaerőegységre jutó nettó hozzáadott érték 17- (2007-ben), illetve 12-szeres (2008-ban és 2009-ben) eltérést mutat a két szélső méretkategóriában, míg Romániában csupán 7- (2007-ben), 9- (2008-ban), valamint 5-szörösét (2009-ben).

Következtetés

A tanulmányban áttekintett, elemzett adatok nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy Románia messze elmarad a fontosabb ökonomiai mutatók tekintetében az Európai Unió 27 tagállamában mért átlagértékektől, mi több, kelet-közép-európai viszonylatban is periferikus helyet foglal el. A jövedelmezőségi helyzetre vonatkozó, mélyrehatóbb vizsgálat, szintén Romániának az Unió tagállamai közötti elmaradott státusát támasztja alá. 2007-ről 2008-ra Románia jelentős mértékű javulást (114%, 2397 €/ÉME-ről 5141 €/ÉME-re) produkált a farm

⁸ Kovács Gábor – Udovecz Gábor: *Agrárjövendelmek Magyarországon és az Európai Unióban*. KSH, Statisztikai Szemle 81. évf. 8. sz. Bp. 2003. 645.

nettó hozzáadott érték/ÉME tekintetében, majd 2009-re (3649 €/ÉME) 29%-os csökkenést 2008-hoz képest. 2008 és 2009-ben tehát Románia javított 2007-es „utolsó pozíciós” helyzetén, maga mögött tudva 2008-ban Bulgáriát (4366 €/ÉME) és Szlovéniát (4310 €/ÉME), 2009-ben pedig Szlovákiát (1639 €/ÉME).

Ugyanakkor elmondható, hogy Románia jelentős alapanyag-kibocsátás potenciállal rendelkezik, illetve megfelelő földrajzi-klimatikus adottságokkal, melyek kiaknázási útjában elsősorban az elaprózott birtokstruktúra áll, illetve egyéb gondok, mint: tőkehiány, képzetlen termelői réteg, együttműködés hiánya, agrotechnikai hiányosságok, előregedőben levő gazdatársadalom. A jelenlegi üzemstruktúra helyzetének feltárása mellett a birtokkoncentráció vizsgálata jelent kulcsfontosságú kutatási feladatkört, illetve annak mélyrehatóbb elemzése, hogy az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának támogatási eszközei milyen mértékben járulnak hozzá a fent említett problémakörök feloldásához Romániában.

Farm Accountancy Data Network Analysis of the Romanian Agricultural Sector with Special Focus on the Examination of the Income Situation

Keywords: Romanian agricultural sector; Farm Accountancy Data Network, income situation

Present study proposes to give a general overview on the evolution of some of the key economic indicators of the Romanian agricultural sector, paying particular attention to the analysis of the income situation. Data currently available in the Farm Accountancy Data Network (FADN) public database for the years 2007 2008 and 2009 are used to depict the Romanian status-quo. The indicators are going to be analyzed in a European Union and a Central and Eastern European context, in order to define the position of Romania among the other member states.

Madaras Szilárd

A turisztika ágazati helyzete a regionális gazdaságban. Hargita megyei esettanulmány

Bevezetés

Hargita megyében a turizmus egyedi helyzetben levő ágazat, mivel ez az egyetlen, amelynek megyei szinten fejlesztési stratégiát dolgoztak ki, és a helyi önkormányzatok szintjén is jelentős figyelmet kap. A kérdés aktualitását az adja, hogy a meglévő települési, kistérségi, megyei és regionális fejlesztési tervek mindegyikében, de ugyanakkor a döntéshozók és szakemberek többségének szemléletében is a turizmus kiemelt fejlesztési prioritásként van jelen. Tanulmányomban a turizmus helyzetét a többi ágazattal kapcsolatban, illetve munkahelyteremtő szempontból vizsgálom Hargita megyében a 2001–2011-es időszakra. A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai alapján többek között vizsgálom az országba érkező turisták származási hely szerinti eloszlását, a különböző turisztikai egységek típusait, összehasonlítva a megyei, regionális és országos trendeket. Végezetül statisztikai térképen mutatom be az elszállásolt turisták számát települési felbontásban.

Vidéki helyzetkép

Hargita megye, a földrajzi szempontból jellemző hegyvidékes, erdős volta miatt elsősorban település-szerkezetében és népsűrűségében tér el a tágabb régió és az ország többi vidékétől. A hivatalos statisztikai adatok azt mutatják, hogy a vizsgált időszak alatt a népsűrűség Romániában épp úgy csökkent, mint Közép Régióban és Hargita megyében. Ez utóbbinál 2011-re 48,80 lakos/km² volt a regisztrált népsűrűség, jelentősen kevesebb a Közép Régióban látható értéknél és közel fele az országos átlagnak (*1. táblázat*). A következőkben a megye népességére vonatkozó folyamatokat vizsgálom a 2001–2011-es időszakra.

1. táblázat. Románia, Közép Régió és Hargita megye népsűrűsége (2001–2011)

		2001	2006	2011
Románia	lakos/km ²	94,00	90,50	89,60
Közép Régió	lakos/km ²	77,40	74,20	73,90
Hargita	lakos/km ²	51,40	49,20	48,80

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

Madaras Szilárd (1979) – közgazdász, PhD, oktató, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Műszaki és Társadalomtudományi Kar, Csíkszereda

A demográfiai helyzetet vizsgálva, 2001–2011 között Hargita megyében is részben hasonló folyamatok zajlottak, mint a tágabb térségben és az országban, ami a népesség számának jelentős csökkenését illeti: amíg Romániában és a Közép Régióban 4,53%-al csökkent az évtized alatt a teljes népesség száma, addig Hargita megyében 4,98%-os csökkenést látunk. A szerkezeti különbségek is szembeötlőek: amíg az országban és a Közép Régióban a városi lakosság aránya magasabb, Hargita megyében épp ellenkezőleg, a falvakban, községekben lakók aránya magasabb, sőt a teljes időszak alatt növekedett a vidéki környezetben lakók aránya.

2. táblázat. Románia, Közép Régió és Hargita megye népessége és a városi-vidéki lakosság aránya (2001–2011)

Románia				
Mutató / Évek		2001	2006	2011
Teljes népesség	Személy	22 430 457	21 610 213	21 413 815
Városi lakosság	%	54,64	55,19	55,00
Vidéki lakosság	%	45,36	44,81	45,00
Közép Régió				
Mutató / Évek		2001	2006	2011
Teljes népesség	Személy	2 642 475	2 534 378	2 522 692
Városi lakosság	%	60,31	59,90	59,27
Vidéki lakosság	%	39,69	40,10	40,73
Hargita megye				
Mutató / Évek		2001	2006	2011
Teljes népesség	Személy	341 435	326 650	324 419
Városi lakosság	%	45,59	44,29	43,86
Vidéki lakosság	%	54,41	55,71	56,14

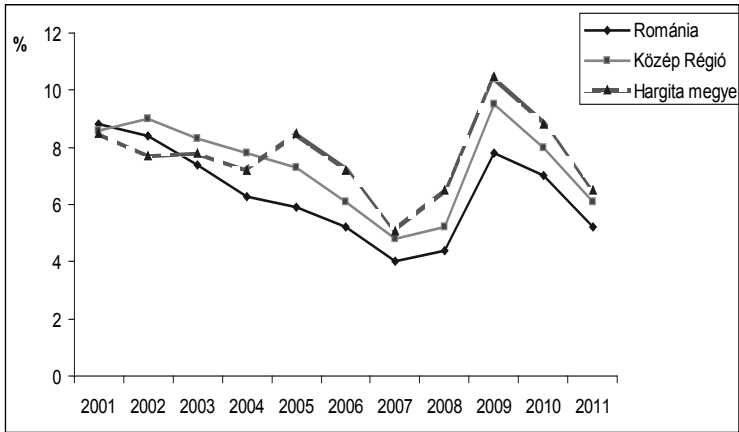
Forrás: Saját számítások az INSSE Tempo Online adatai alapján

A fenti adatokat kiegészíti az a megállapítás, hogy a Közép Régió azon nagyvárosai közül, amelyeket a 2007–2013-as fejlesztési időszak „növekedési pólusainak” tekintenek, egyik sem Hargita megyében fekszik. A térség településszerkezete, hegyvidékre jellemzően, községekből, falvakból, kisvárosokból és százezres lélekszámnál kisebb városokból áll.¹

A következőben a munkanélküliségi ráta alakulását vizsgáltam a 2001–2011-es időszakban.

A vizsgált időszak két fő részre osztható, melyet a 2008-as év határoz meg. Ehhez az évhez kapcsolódik a *nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság* kezdete. A munkanélküliségi ráta csökkent mind az országban, mind Közép Régióban és Hargita megyében 2001–2008 között. 2009-től is csökkenés látható, bár ennek sokkal összetettebb okai vannak, amelyek külön vizsgálat tárgyát képezhetik.

¹ Madaras Szilárd: *Studiul ocupării forței de muncă în condițiile integrării României în Uniunea Europeană. Studiu de caz: Regiunea Centru*. Doktori tézis. Vezető tanár: Vincze Mária, Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar, Doktori Iskola, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2010.

1. ábra. A munkanélküliségi ráta alakulása Romániában, Közép Régióban és Hargita megyében (2001–2011)

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

Az, hogy a munkanélküliség a térség egyik meghatározó problémája, jól szemlélteti, hogy Hargita megyében magasabb értéket regisztráltak 2005-től kezdődően a további teljes időszakra. A turisztika ágazati helyzetét is ilyen összefüggésben kell értelmeznünk, hogy mennyire képes munkahelyeket és megélhetést teremteni a vidék lakóinak.

A turisztika ágazati helyzete Hargita megyében

A turizmus jelenlegi szerepét, helyzetét és szerkezeti vonásait úgy tudjuk megérteni, ha a vizsgált térségben (Hargita megyében) lezajlott gazdasági-társadalmi folyamatok tükrében értékeljük.

A rendszerváltást követő években lezajlott gazdasági és szociális folyamatok mind a volt-szocialista államokban, mind Romániában a gazdasági szerkezet teljes átalakulását okozták: a nagy állami vállalatok megszűntek, növekedett a magántulajdonban levő gazdasági egységek aránya, szerkezetüket tekintve pedig elsősorban a kis- és középvállalkozások jelentik a térség gazdaságának gerincét. Ezen folyamatok eredményeként csökkent az ipari ágazatban foglalkoztatott népesség aránya, miközben az agrárszektor mentőöv szerepet töltött be az iparból elbocsátott dolgozók számára.²

Hargita megyében is, ehhez hasonló folyamatok zajlottak le. A Gyergyó kistérségre előzetesen elvégzett helyzetelemzés és fejlesztési stratégia azt mutatta, hogy a vidéki problémák összetett ok-okozati rendszerében két kiemelt probléma körül csoportosul a többi:

- a munkahelyek hiánya,

² Uo.

– a vidéken élők életminőségének alacsony szintje.³

Az előbbi azzal van összefüggésben, hogy a térségben működő, állami tulajdonban levő ipari vállalatok megszűnése utáni munkapiaci úrt mai napig nem sikerült betölteni. A második összetettebb, részei: az infrastrukturális hiányosságok (vezetékes víz, csatornázás, gázhálózat, utak állapota és mások), a megye általános gazdasági fejlettségi elmaradottsága és a jövedelmek alacsony szintje.⁴

Ezen problémák egy része a turizmushoz is közvetlenül kapcsolódik az infrastruktúra köréből (például az utak helyzete), bár az elmúlt években átfogó fejlesztések valósultak meg a megyében. Elképzelhetetlen turizmust fejleszteni olyan településeken, amelyeket csak rossz minőségű utakon lehet megközelíteni, vagy falusi turizmust kiépíteni megfelelő higiéniai alapfeltételek nélkül.⁵

A turizmus helyzetét a megyei fejlesztési tervek is prioritásként kezelték. Hargita Megye Tanácsa Középtávú Gazdaságfejlesztési Programja 2012–2020 szintén tartalmazza prioritásai között a turizmus fejlesztését:

- „1. prioritás: A minőségi élelmiszertermelés támogatása
- 2. prioritás: Megújuló energiaipar – egy új lehetőség
- 3. prioritás: Fenntartható erdőgazdálkodás – versenyképes megyei faipar
- 4. rioritás: Turisztikai potenciálunk értékesítése, ezen belül:
 - 5.1.17 Fejlett infrastruktúrájú turizmus program
 - 5.1.18 Szervezett turizmus program
 - 5.1.19 365 napos turizmus
 - 5.1.20 Igényes turizmus program
 - 5.1.21 Népszerű turizmus program.”⁶

A turizmus húzóágazatnak van elkönnyelve, akárcsak a megújuló energiaipar és faipar (más kérdés, hogy miért nem az ipar). A turizmust jelenleg a vidék minden problémájára megoldásként szolgáló csodaként látja számos önkormányzati döntéshozó és szakember. Ez lenne a kitérés pont?

Hargita megye turisztikai stratégiája részletes helyzetelemzést tartalmaz, amelyben kitér többek között a természeti és más jellegű turisztikai vonzerőre, veszélyként említi mások mellett az intenzív fakitermelés által a biodiverzitásban okozott károkat. Problémaként többek között az erdei utak járhatatlansága és a víz-kanalizálás infrastrukturális hiányosságai vannak megemlítve, ami miatt nehezen fejlődik a gyógyfürdőturizmus. Ezekhez a sikeres marketing hiánya és részben a szakmában tevékenykedő jól képzett humán erőforrás hiánya is kapcsolódik. Összegezve arra következtethetünk, hogy a térség kiváló turisztikai adottságai (a természeti, épített örökség, vallási és kulturális adottságok) nincsenek a teljes mértékben kihasználva.⁷

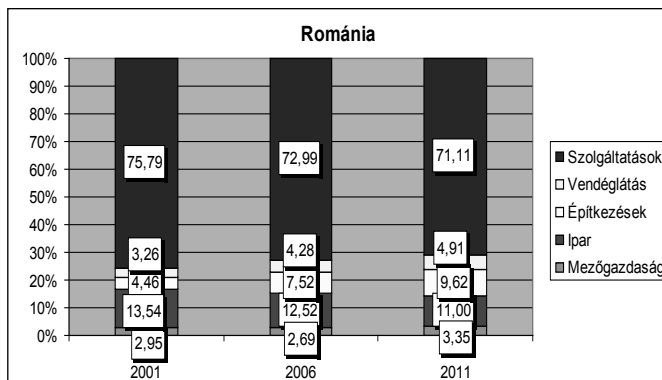
³ Madaras Szilárd: *A foglalkoztatási helyzet és fejlesztési lehetőségek Gyergyó kistérségben.* = *Kistérségek – nagy remények?* Cseke Péter (szerk.) Komp-Press–Korunk Kiadó, Kvár 2009.

⁴ Madaras Szilárd: *The complex analysis of economical situation, and the development strategy for Gheorgheni Microregion* = The proceedings of International Conference Competitiveness and European integration, October 26–27. 2007. Cluj-Napoca.

⁵ Uo.

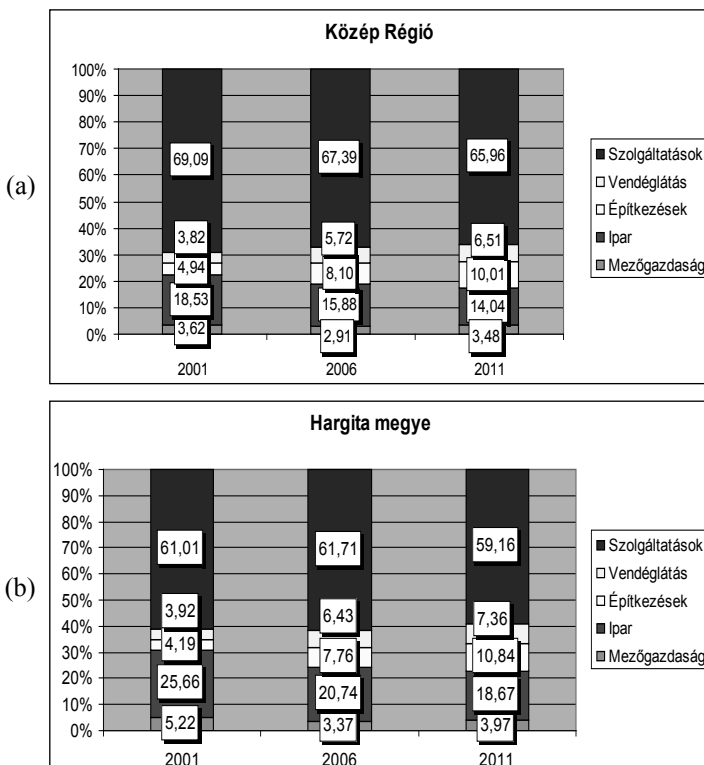
⁶ *Hargita Megye Tanácsa Középtávú Gazdaságfejlesztési Programja 2012–2020.*

⁷ Hargita Megye Turisztikai Stratégiája.

2. ábra. A működő vállalkozások ágazati eloszlása Romániában (2001–2011)

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

3. ábra. A működő vállalkozások ágazati eloszlása a Közép Régióban (a) és Hargita megyében (b) (2001–2011)

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

Első lépésben a vendéglátás és turizmus általános helyzetképét ismertetem (mivel erre vonatkozóan találtam adatokat) majd ezen belül a turizmus helyzetét vizsgálom, a 2001–2011-es évtizedre. Romániában a vizsgált időszakban 40,60%-al növekedett a bejegyzett vállalkozások száma, ezen belül a vendéglátás és turizmusban 112,25%-os növekedést látunk (2. ábra).

A Közép Régióban 2001-ben 1490 vállalkozás működött a vendéglátásban, 2011-re számuk elérte a 3537-et, míg Hargita megyében 191-ről 508-ra növekedett ezek száma (3. ábra).

Szerkezetét tekintve a legtöbb vendéglátói és a turizmusban működő egység kevesebb mint 10 munkakönyves alkalmazottal dolgozik. 2011-ben (84,65% Romániában és 88,38% Hargita megyében). Ennél a csoportnál 2001–2011 között Romániában 1,52%-os csökkenés látható, míg Hargita megyében 7,23%-al növekedés volt tapasztalható. A 10 és 50 közötti alkalmazottal működő egységek aránya országosan növekedett, Hargita megyében viszont 5,60%-al csökkent (3. táblázat).

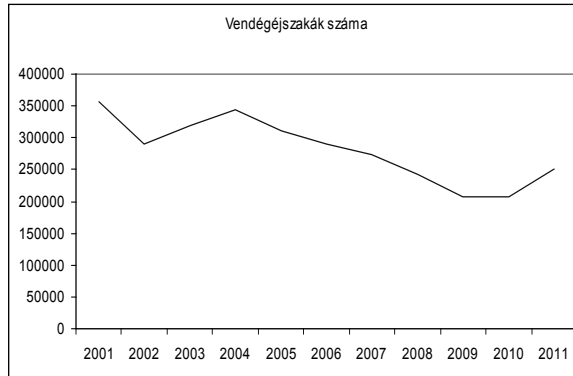
3. táblázat. A vendéglátásban és turizmusban működő vállalkozások eloszlása az alkalmazottak száma szerint Romániában, a Közép Régióban és Hargita megyében (2001–2011)

	Évek / Területi egységek	2001	2006	2011
Összesen (szám)	Románia	10 464	20 579	22 210
	Központi Régió	1 490	3 394	3 537
	Hargita	191	483	508
0-9 személy (%)	Románia	86,16	88,33	84,65
	Központi Régió	83,83	89,07	85,19
	Hargita	81,15	89,23	88,39
10-49 személy (%)	Románia	11,62	10,44	14,01
	Központi Régió	13,76	9,93	13,60
	Hargita	16,23	10,14	10,63
50-249 személy (%)	Románia	2,00	1,11	1,23
	Központi Régió	2,15	0,97	1,13
	Hargita	2,62	0,62	0,98
250 személy és ez fölött (%)	Románia	0,22	0,12	0,11
	Központi Régió	0,27	0,03	0,08
	Hargita	n.a.	n.a.	n.a.

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

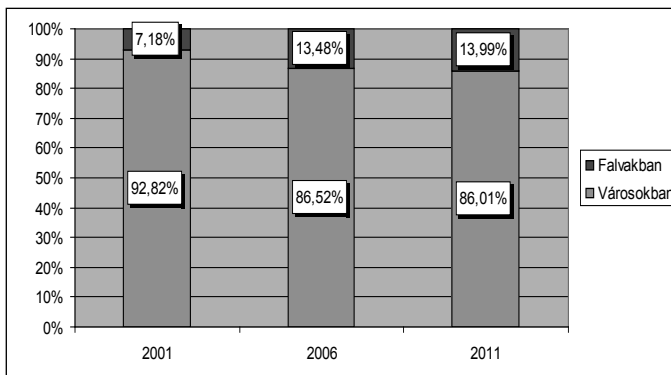
A vizsgált időszakban Hargita megyében a vendégéjszakák száma több mint 105 ezerrel csökkent, így 2011-ben a hivatalos statisztikai adatok szerint 251 179 vendégéjszakát töltöttek a megyében. Ezt a képet árnyalja az a tény, hogy 2002–2004 között és 2009-től kismértékű, de növekvő tendencia figyelhető meg (4. ábra).

Települési eloszlásban a vendégéjszakák csökkenésében különbség mutatkozik város-falu között: miközben Hargita megye városaiban több mint 115 ezerrel csökkent a vendégéjszakák száma, a falvakban több mint 9,5 ezerrel növekedett. Növekedés tapasztalható tehát a megye falvait és községeit látogató turisták számát illetően. Egyszersmind felmerül a kérdés, hogy milyen vendéglátóegységeket részesítettek előnyben (5. ábra).

4. ábra. A vendégéjszakák száma a turisztikai egységekben Harghita megyében (2001–2011)

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

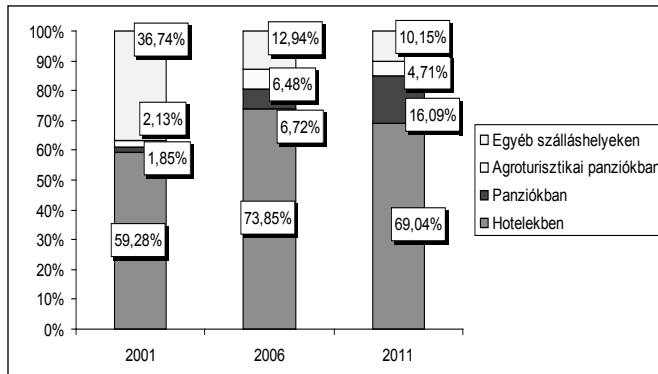
5. ábra. A vendégéjszakák aránya falvakban és városokban, Harghita megyében (2001–2011)

Forrás: *Saját számítások az INSSE Tempo Online adatai alapján*

A vendégfogadó egységek típusát tekintve két tendencia tapasztalható: növekedett a hotelekben, illetve panziókban és agroturisztikai panziókban a vendégéjszakák száma, illetve csökkent az egyéb szálláshelyeken, mint a villák, menedékházak, kempingek (6. ábra).

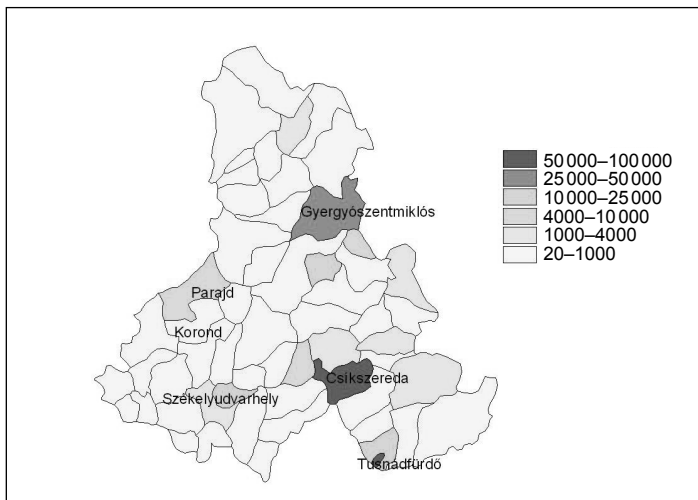
Feltételezhetően a megyét látogató turisták azon csoportja, amely a minőségi szolgáltatásokra tart igényt, a hotelek kínálatát vette igénybe, a vidék helyi jellegét és az életmódot preferáló turisták csoportja pedig a kisebb helyi panziókat, agroturisztikai egységeket választotta, ez utóbbit főleg a falvakban és községekben (6. ábra).

Az érkező turisták számának földrajzi eloszlását tekintve a településekre vonatkozó statisztikai adatokból indultam ki, a 2001–2011-es időszakra átlagértéket számoltam azokra az évekre, amelyekre megvolt a hivatalos adat (voltak hiányzó évek). Az ArcViewGIS programmal ezen átlagolt adatok alapján készítettem el azt a statisztikai térképet, amely leírja a turisták vendégéjszakázását Harghita megyében (7. ábra).

6. ábra. A vendégéjszakák aránya a különböző típusú turisztikai egységekben, Hargita megyében (2001–2011)

Forrás: Saját számítások az INSSE Tempo Online adatai alapján

7. ábra. Az elszállásolt turisták földrajzi eloszlása Hargita megyében (2011)

Forrás: Saját számítások az INSSE Tempo Online adatai alapján

A térképen jól látszik, hogy a turisták szállásfoglalása eléggé koncentrált a városok és a turisztikai látványosságok körül: Csíkszereda, Tusnád, Gyergyószentmiklós, Udvarhely és Parajd tűnik ki magasabb értékekkel. A térkép a települések adminisztratív határai alapján készült, de a leglátogatottabb turisztikai helyek (mint a csíksomlyói kegytemplom, Gyilkos-tó, Békás-szoros, Ivó völgye, Madarasi-Hargita, Korond, parajdi sóbánya, Szent Anna-tó és mások ezen települések közelében találhatóak (7. ábra).

Feltételezhetően a Hargita megyében érkező turisták nagy része nyelvi, kulturális és vallási kötődések okán elsősorban Magyarországról keresi fel a térséget. Bár a megyére vonatkozó ilyen jellegű adatot nem találtam, 2011-ben az összes Romániába érkező turisták számának indulási hely szerinti bontásában első helyen, az egészből 20,31%-al Magyarország áll, ezt követi 17,47%-al Moldovai Köztársaság és 10,47%-al Bulgária, míg a többi országból és kontinensekről származó turisták ez alatti arányokkal szerepelnek (4. táblázat).

4. táblázat. A Romániába érkező turisták származási hely szerinti felbontásban (2001–2011)

Évek/Származási ország/kontinens	2001	2006	2011
Összesen (ezer személy)	4938	6037	7611
	%	%	%
Magyarország	22,90	22,64	20,31
Moldovai Köztársaság	20,92	24,68	17,47
Bulgária	7,94	6,61	10,47
Ukrajna	6,56	7,17	8,51
Németország	6,64	5,68	5,01
Olaszország	4,43	4,60	4,62
Törökország	4,66	3,63	3,56
Jugoszlávia	2,57	2,77	3,30
Lengyelország	2,15	1,24	3,28
Ázsia	2,63	2,50	2,77
Ausztria	1,72	2,50	2,54
Amerika	1,94	2,85	2,39
Franciaország	1,78	2,14	2,01
Amerikai Egyesült Államok	1,58	2,15	1,62
Orosz Föderáció	1,74	0,89	1,58
Egyesült Királyság	1,13	1,49	1,43
Más országok	8,69	6,44	9,12

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

Hargita megye megközelíthetőségét tekintve viszonylag elszigetelt, illetve a korszerű szállítási lehetőségeket tekintve hátrányos helyzettel kell megbirkóznia: a legközelebbi repülőtér Marosvásárhelyen található (Csíkszeredától 152 km, Gyergyószentmiklóstól 140 km, Székelyudvarhelytől 103 km távolságra). A vizgált időszakban az országba érkező turisták szállítási eszközeire vonatkozó statisztikai adatok azt mutatják, hogy megkétszereződött a légi szállítással érkező turisták száma (5. táblázat).

A megyét átszelő vasútvonal látszólag megkönnyíti a turisták vonaton való utazását, a vizgált időszakban azonban azt látjuk, hogy jelentős mértékben csökkent a vasúton az országba érkező turisták száma. Ez részben a román vasút általános fejlettségi szintjével magyarázható: részben elavult vonalak, lassú járatok stb. (5. táblázat).

A közúti szállítással érkező turisták száma a vizsgált időszakban növekedett, feltételezhetően ez Hargita megyében is hasonlóan történt. A turisták személygépkocsikkal, autóbusszokkal való szállítását és a turizmus fejlődését nagymértékben akadályozza az autópálya hiánya Erdélyben (5. táblázat).

5. táblázat. A Romániába érkező turisták által használt szállítási eszközök főbb csoportjai

Évek / Szállítási eszközök	2002	2007	2012
Összesen (ezer személy)	4939	6038	7612
	%	%	%
Közúti szállítással	73,35	72,72	74,58
Vasúti szállítással	9,64	5,23	3,39
Légi szállítással	14,28	18,59	19,83
Hajózási szállítással	2,73	3,46	2,21

Forrás: *INSSE Tempo Online adatai*

Következtetések

Tanulmányomban a turisztika ágazati helyzetét vizsgáltam Hargita megyében a 2001–2011-es időszakra vonatkozóan. A vizsgált időszakban mind Romániában, mind a Közép Régióban és Hargita megyében növekedett a vendéglátóegységek száma, ezen belül a turisztikai egységek száma is.

Ez a növekedés azonban nem járt együtt jelentős munkahelyteremtéssel, mert a statisztikai adatokban legnagyobb arányban azok az egységek vannak jelen, amelyek 10 alkalmazottnál kevesebb személlyel működnek. 2011-ben Hargita megyében 88,38% ezen egységek aránya.

A vizsgált időszak alatt a vendégéjszakák száma több mint 105 ezerrel csökkent a megyében. Ez látszólag ellentmondásos adat, ami további kutatást igényel. Lehetséges magyarázatként a turisták város-falu eloszlása szolgál: a megye városaiban jelentősen csökkent a vendégéjszakák száma, miközben a falvakban növekedett.

Abból, hogy milyen vendéglátói egységek jöttek számításba, kiderült, hogy növekedett a panziókban és agroturisztikai egységekben a vendégéjszakák száma. Feltételezhetően az ide érkező turistákat a falvakba és községekbe a természetközeli élmények, valamint a vidék helyi jellege és az itteni életmód vonzotta. Ezzel párhuzamosan növekedett a hotelekben a vendégéjszakák száma, itt a minőségi szolgáltatásokat választó, igényesebb turisták szálltak meg.

Elkészítettem a vendégéjszakák éves átlagai alapján a megye szálláshelyfoglalását leíró statisztikai térképet, amely Csikszereda, Tusnád, Gyergyószentmiklós, Udvarhely és Parajd körül koncentrált, de jól mutatja, hogy a falvakban és községekben is jelentős turistaforgalmat bonyolítottak le.

2011-ben a Romániába érkező turisták 20,31%-a Magyarországról érkezett, egyébként Magyarország az egész időszakban első helyen szerepelt az országok között. Bár nem találtam

erre megfelelő statisztikai adatot, de feltételezhetően a Hargita megyébe érkező turisták származási hely szerinti bontásában is hasonló helyzet tapasztalható.

A különböző szállítási eszközökkel történő megközelíthetősége hátrányos helyzetbe hozza Hargita megyét, mert a jelenlegi tendenciák országosan a légi szállítást választó turisták megkétszereződését, illetve a vasúton érkező turisták számának csökkenését mutatják. A térségben a legközelebbi repülőtér Marosvásárhelyen található. A közúti szállítással érkező turisták száma a szóban forgó időszakban növekedett, annak ellenére, hogy ezt a számot negatívan befolyásolja az autópálya hiánya.

Összegezve: a megye egyik legfontosabb problémája jelenleg is a magas munkanélküliség, és erre a turizmus fejlődése csak részben ad megoldást, mivel a megyében működő vendéglátó-egységek több mint háromnegyede mikrovállalkozás (tíznel kevesebb alkalmazottal).

A turizmus ugyanakkor dinamikusan fejlődő ágazata Hargita megyének, bár jelenlegi formájában még nem használja ki teljes mértékben a térség turisztikai potenciálját. Fejlődését külső és belső tényezők határozzák meg, így a szállítási eszközökkel való elérhetőség és a sikeres turisztikai marketing, illetve a belső infrastruktúra állapota és a humán erőforrás képzettségi szintje. Az elszállásolt turisták számára vonatkozó statisztikai adatok azt mutatják, hogy kiugrási pontot jelent a falusi turizmus és az agroturizmus különböző típusainak fejlődése.

The Situation of the Tourism in Regional Economy. Harghita County case study

Keywords: tourism, regional economy, Harghita County

In Harghita County the tourism is in a particular situation, being the only one economic sector, for which it was developed a county strategy, respectively has acquired a special interest in the local administrations. The actuality of the problem it is justified by the presence of tourism development priorities in local, micro-regional, county and regional strategies; also be considered a strategic priority of the development in the vision of decision makers and development specialists. The present study contains the analysis of the tourism situation in relation to other economic sectors during 2001–2011 in Harghita County. Based on the data of the National Statistics Institute, I have analyzed both the tourist profile according to several criteria, such as country of origin and means of transport used, and also the structure of present tourist facilities in the county. Finally I have presented in statistical map, the geographical distribution of tourists number overnight in the county.

Erős Lóránt

Székelyföld vendéglátó egységeinek online marketingkommunikációs szokásai

Bevezetés

Pályamunkámban¹ a Székelyföld vendéglátóegységei által alkalmazott online marketingkommunikációs szokásokat elemeztem. Fontosnak tartottam és jelenleg is annak tartom, hogy legyen egy átfogó felmérés a Székelyföldön működő vendéglátóegységek marketingkommunikációs tevékenységéről. A marketingtevékenység szempontjából fontos információkat hordoznak az ehhez hasonló kutatások nemcsak az erdélyi turisztikai intézmények, hanem egyéb vállalkozások számára is. Az eredményekből ugyanis kiderült, hogy hol vannak hiányosságok, illetve mit lehetne javítani az online marketingtevékenységben az említett egységek esetében.

A következőkben bemutatom pályamunkám lerövidített változatát, amelyben főképp a gyakorlatra, illetve az eredmények ismertetésére fektetem a hangsúlyt.

A kutatás céljai és hipotézisei

A kérdőíves kutatásom alapvető célja a jelenség – a marketingkommunikációs trendek – mélyebb megértése és feltárása székelyföldi vendéglátóegységek körében. Ennek a jelenségnek a vizsgálatával fel szeretném mérni, hogy:

- a székelyföldi vendéglátó-intézmények mennyire végeznek tudatos marketingtevékenységet;
- milyen fontosságot tulajdonítanak az online marketingnek;
- alkalmaznak-e összehangolt online marketingkommunikációt tevékenységük során;
- milyen szerepet tulajdonítanak az internetnek az elkövetkezendő években.

Továbbá a vevőelégedettség, vevőhűségésítés is fontos szerepet játszik a vendéglátóegységek tevékenysége során, valamint a beszélt nyelvek jelentős értéket képviselnek a hatékony kommunikációban. Kutatásomban ezek elemzésére is kitérek.

Dolgozatom előzetes kutatások és személyes tapasztalatok alapján 8 hipotézisen alapul, amelyek segítenek kutatási céloim megvalósításában. A problémameghatározás során a következő hipotézisek merültek fel:

H1: A Székelyföld vendéglátóegységeinek többsége az árendemény és akció alapú marketingeszközöket tartja a legfontosabbnak.

Erős Lóránt (1989) – egyetemi hallgató, Babes–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, lorant.eros@gmail.com

¹ A dolgozat bemutatásra került a XIV. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián, majd a XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencián is.

- H2:** A vendéglátói egység méretének növekedésével nő az igény a szélesebb marketingkommunikációs eszközök alkalmazására.
- H3:** A Székelyföld vendéglátóegységei tudatos marketingtevékenységet folytatnak.
- H4:** Az elsődleges online marketingkommunikációs eszköz az elektronikus levél.
- H5:** A vendéglátói egység növekedésével nő az igény az összehangolt online marketingkommunikációra.
- H6:** A honlap mint marketingkommunikációs eszköz elsődleges szerepe az információszolgáltatás.
- H7:** A vendéglátói egységek marketingtevékenységében az internetnek növekvő szerepe lesz.
- H8:** A vevőelégedettség mérésére a vendéglátóegységek az online eszközök alkalmazását preferálják.

A kutatás módszertana

Kutatásomat kvantitatív adatgyűjtéses módszerre alapoztam. A kvantitatív kutatási módszerek közül a leíró kutatási módszert használtam, ezen belül a megkérdezéses, az online kérdőíves felmérés módszerét.

A felmérésemet 2010 júliusában végeztem. A mintanagyság meghatározása önkényes módszerrel történt. Ezen azt értem, hogy a minta nagysága attól függött, mennyi vendéglátóegység elérhetőségét sikerült begyűjtenem, illetve ezek közül akik rendelkeztek e-mail postafiókkal, hányan töltötték ki a kérdőívet. Az adatok begyűjtéséhez olyan weboldalakat használtam fel mint Hargita Megye Információs Portálja – www.hargitamegye.ro; Kovászna Megyei Tanács Portálja – www.covasna.info.ro, Maros Megyei Tanács Portálja – www.cjmures.ro és egyéb online katalógusokat. A mintavétel során 612 vendéglátóegység elérhetőségét sikerült begyűjtenem. A kutatásomban vizsgált sokaságot a székelyföldi Maros, Hargita és Kovászna megyék vendéglátó egységeinek összessége képezi. Az általam választott mintában a megkérdezett vendéglátóintézmények 58%-a Hargita, 23%-a Kovászna és 19%-a Maros megyéből került ki.

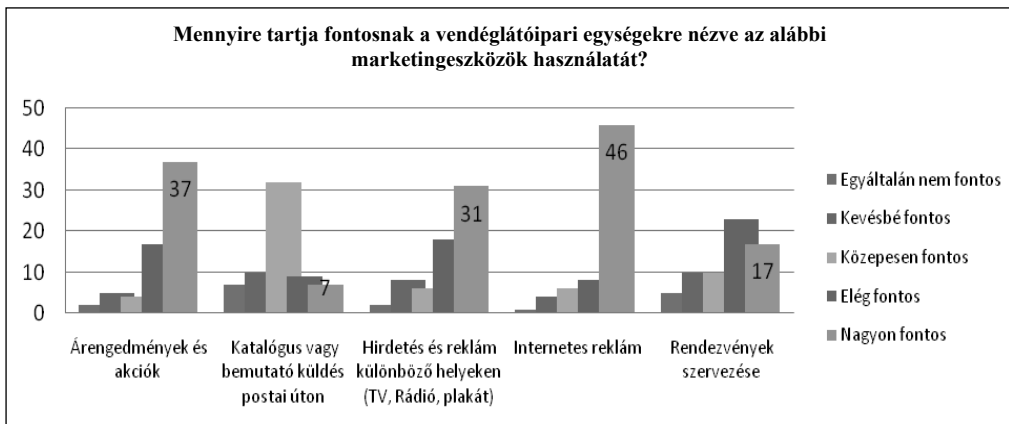
Kutatásom során többlépcsős megkérdezést alkalmaztam. A Székelyföld 612 vendéglátóegységéből 435 rendelkezik e-mail címmel. Ezen intézményeknek küldtem el e-mailen az online kérdőívet. 76 e-mail cím hibás volt vagy már nem volt használatban. A hibás e-mailek ilyen nagy számából arra lehet következtetni, hogy Székelyföldön még nem fordítanak elég figyelmet az online tevékenységre. Így a 435 vendéglátóintézményből 359 kapta meg az online kérdőívet, és ebből 43 töltötte ki. Mivel ilyen kevesen töltötték ki, a kérdőívet újból elküldtem, ezúttal csak azoknak, akik nem reagáltak az első levélre. Másodszor 22 töltötte ki. Így a primer kutatás során, Hargita, Maros és Kovászna megyékből összesen 65 megkérdezett vendéglátóegység adatait rögzítettem. Azt ki kell emelnem, hogy ez a minta elemszám nem alkalmas megbízható statisztikai elemzéshez.

A hipotézisek igazolásához és vizsgálása érdekében a Khi-négyzet próba és a Pearson-féle asszociációs együttható statisztikai módszereket használtam fel. Az általam összeállított kérdőív 16 kérdést tartalmaz, és 3 részből tevődik össze. A kérdőív első része a kitöltőre vonatkozó kérdéseket, második része a marketingkommunikációval kapcsolatos kérdéseket tartalmaz, harmadik részét pedig azonosító kérdések alkotják. A kérdőív egyaránt tartalmaz zárt és nyílt kérdéseket. A kapott adatok nem tekinthetők általános érvényűnek, és nem használhatók fel országos átlagok meghatározására.

Székelyföld vendéglátóegységeinek marketingkommunikációs jellemzői

H1: A Székelyföld vendéglátóegységeinek többsége az árengedmény és akció alapú marketingeszközöket tartja a legfontosabbnak.

Egy vendéglátóegység több marketingeszközt is alkalmazhat tevékenysége során. A Székelyföldön legfontosabbnak tartott marketingeszközöket az alábbi ábra mutatja:

1. ábra. A marketingeszközök fontossága a vendéglátóegységek körében

Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

A turisztikai intézmények többsége, számszerűleg 46 az internetes reklámokat tartja a legfontosabb marketingeszköznek. Az árengedmény- és akcióalapú promóciót 37, a tévét, rádiót, plakáton keresztül reklámot pedig 31 vendéglátóegység tartja a számára legfontosabb marketingeszköznek. A tévét, a rádiót és a plakátot legfontosabbnak tartó turisztikai intézmények ilyen nagy aránya meglepő, mert e reklámeszközök a legköltségesebbek. „Az a legnagyobb hibája a kis vállalkozásoknak, hogy nagyoknak akarnak látszani, és belevágnak olyan dolgokba, olyan reklámeszközökbe, amit maximum egyszer vagy kétszer tudnak használni, hiszen nincsen büdzséjük rá, hogy egy éven keresztül reklámozzanak, mondjuk a tévében.”²

Egy ilyen reklámtevékenység akár imázsromboló is lehet, valamint egy jó reklámfilmet leforgatni, majd helyet lefoglalni a tévében nagy összegekbe kerül. Csak olyan felületeken érdemes reklámozni, ahol folyamatos megjelenést érhet el a vendéglátóegység.

Napjainkra a hagyományos úton történő direkt marketing háttérbe szorul. Ezt kutatásom eredményei is alátámasztják. Mindössze 7 vendéglátóegység tartotta nagyon fontos és 8 elég fontos marketingeszköznek. Helyette inkább a telemarketing és az e-mail marketing

² Carrigan Kata: *Mit másolj a multiktól és mit ne?* Navigátor – Marketingmagazine 2009. www.navigatormarketingmagazin.hu.

jut fontosabb szerephez. Az internet terjedése pedig újabb módszerek kialakítását eredményezi, gondoljunk csak a személyre szabott hirdetésekre. Másrészt az emberek nagy része elérhető a direkt marketingeszközök segítségével. Egy vendéglátóegység szempontjából a direkt marketing nehezebben és költségesebben valósítható meg, mivel a potenciális ügyfelek több, egymástól távoli helyen helyezkednek el, és több esetben külföldi ügyfélkörrel is rendelkeznek.

A rendezvények szervezése is fontos marketingeszköz kellene legyen a vendéglátóegységeknek, ugyanis természetüknél fogva a vállalkozás hírnevét erősítik vagy csorbítják. Ezzel ellentétben csak 17 tartotta nagyon fontos és 20 elég fontos marketingeszköznek. A rendezvények kiváló alkalmat teremtenek arra, hogy nagyobb tömeget vonzzon az intézmény a székhelyéhez.

Tehát a **H1** hipotézist elvettem, mely szerint a Székelyföld vendéglátóegységeinek többsége az árendemény- és akcióalapú marketingeszközöket tartja a legfontosabbnak.

H2: A vendéglátói egység méretének növekedésével nő az igény a szélesebb marketingkommunikációs eszközök alkalmazására.

A H2 hipotézist Khi-négyzet próba segítségével vizsgáltam. Célom az volt, hogy lássam, az intézmények méretének növekedésével növekedik-e az igény az átfogóbb és szélesebb marketingtevékenységre.

1. táblázat. A vendéglátóegységek méretének növekedése és a marketingeszközök használata közötti kapcsolat

A vendéglátó egység mérete	Khi-négyzet	Táblázati érték	Szignifikanciaszint (P)
Árendemények	10,66775	15,507	0,05
Katalógus	8,176378		
Tévé, rádió, plakát	11,8505		
Internetes reklám	6,674237		
Rendezvények szervezése	14,46859		

Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

Amint a táblázatból is kitűnik, egyik esetben sem nagyobb a Khi-négyzet statisztikaértéke a táblázati értéknél 0,05 szignifikanciaszint mellett. Ebben az esetben megtartom a null hipotézist (H_0), mely szerint a vendéglátóegység méretének növekedése és a marketingeszközök használata között nincs kapcsolat.

Tehát a hipotézist, amelyre a kérdőív harmadik kérdése is épült, nem tudom elfogadni, mivel a vendéglátóegységek nagysága nem határozza meg egyértelműen az összehangolt marketingtevékenység és -kommunikáció meglétét a gyakorlatban. Nagyobb méretű vendéglátóegységek többségénél létezik egy szakértő, aki a marketinggel foglalkozik. Néhány esetben a tevékenység jellege indokolja olyan alkalmazott alkalmazását, aki felelős a kommunikációért, a marketingtevékenységért, de gazdasági okok miatt ez nem így van, főleg a kisebb vállalkozásoknál.

H3: A Székelyföld vendéglátóegységei tudatos marketingtevékenységet folytatnak.

Egy turisztikai intézménynek be kell látnia, hogy a siker érdekében elengedhetetlen a hagyományos és az online marketing kombinálása. Dolgozatomban felmértem, hogy a székelyföldi vendéglátó egységek tudatos marketing tevékenységet folytatnak-e illetve összehangolják-e a hagyományos csatornákat az online médiával. E kérdés vizsgálatához ugyancsak Khi négyzet próbát alkalmaztam. Mindegyik esetben nagyobb a Khi négyzet statisztika értéke a táblázati értéknél, 0,05 szignifikancia szint mellett.

2. táblázat. Az internetes marketing használata és a hagyományos marketingeszközök használata közötti kapcsolat

Internetes marketing	Khi-négyzet	Táblázati érték	Szignifikanciaszint (P)	Pearson-féle együttható
TV, rádió, plakát	56,382	15,507	0,05	0,685
Hagyományos direkt marketing	26,509			0,538
Árendmények	45,6			0,642
Rendezvények szervezése	28,0574			0,549

Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20

Tehát a Khi-négyzet próba eredményei alapján a Székelyföldön található vendéglátóegységek tudatos marketingtevékenységet folytatnak. Ezen vállalkozások kezdik felismerni, és többségük már felismerte, hogy a hagyományos és az internetes reklámok ugyanazt az élményt kell, hogy nyújtsák a kliensek számára. A hagyományos marketingeszközök használata mellett az online jelenlétre is törekednek.

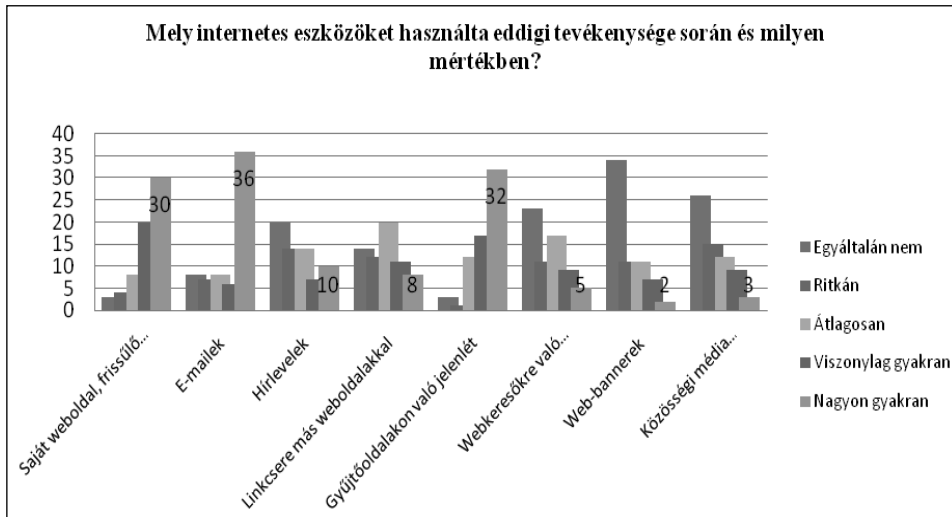
Bármely vállalatban, turisztikai intézményben alkalmazott marketing- és kommunikációs stratégia akkor hoz hatásos eredményeket, ha ez a tevékenység folytonos, és az internetes kampányok is biztos helyet kapnak a marketingstratégiában. A hagyományos és az internetes marketing összehangolása erősítheti egymás hatásait. Például a vendéglátóegységek jól látható és olvasható módon feltüntethetik honlapjuk címét újságokban, plakátokon és egyéb médiumokban való hirdetésekben. Egy másik jól ismert és széles körben alkalmazott példa az offline és az online marketing kombinálására, mikor a turisztikai intézmény egy kérdéssel zárja újsághirdetését, és a válaszáért honlapjára küldi az érdeklődőket. Így interakcióba lép az érdeklődő turistákkal.

Tehát az eredmények alapján a **H3** hipotézis igaznak bizonyult.

H4: Az elsődleges online marketingkommunikációs eszköz az elektronikus levél.

A 2. ábra a székelyföldi vendéglátóegységek online marketingkommunikációs tevékenységét mutatja.

A kapott eredmények azt jelzik, hogy a közösségi média trendjei Székelyföldön még nem igazán észlelhetők. A Facebook penetrációja még igen alacsony mind az internetezők, mind a vállalkozások esetében is. Csupán 3 vendéglátóegység használja rendszeresen mint

2. ábra. A vendéglátóegységek által használt online marketingeszközök

Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

kommunikációs eszközt. A közösségi média oldalai mellett a linkmarketinget (8), a keresőmarketinget (5) és a szalaghirdetéseket (2) is kevés intézmény használja rendszeresen. Ezzel szemben az email marketing nagyon elterjedt, masszív marketingeleme a vendéglátóegységeknek. 36 intézmény használja marketingtevékenysége során.

Az eredmény alapján azt a következtetést vonhatom le, hogy a székelyföldi vendéglátóegységek még idegenkednek az online marketingkommunikáció eszközeitől, illetve nem ismerik az online kereszmarketing előnyeit.

Az emailek mellett a második leggyakrabban használt online eszköz a gyűjtőoldalakon és internetes oldalakon való jelenlét. A székelyföldi vendéglátóegységek többsége olyan online gyűjtőoldalakon van jelen, mint: www.szekelyfoldiinfo.ro, www.panzio.ro, www.erdelyiutazas.hu, www.erdelyivendeghazak.ro, www.szekelyturizmus.ro, www.szallasokerdelyben.ro, www.szekelyszallas.hu. A Google keresőmotor találati listájában is elsők között jelennek meg az előbb említett online katalógusok, olyan kulcsszavakra, mint: „erdélyi szállások”, „erdélyi panziók”, „székelyföldi panziók”, „székelyföldi turizmus”, „székelyföldi szállások”, „erdélyi turizmus”. Az online katalógus lényeges előnyt teremthet az intézményeknek, mivel a legtöbb embernek napjainkban az internet az elsődleges információforrása. A Visual Economics³ felmérése szerint egy átlagos amerikai ember 60 órát tölt havonta az interneten, míg a Comscore⁴ adatai szerint egy átlagos európai 20 órát netezik.

Ahhoz, hogy egy turisztikai intézmény sikeresen megismertesse magát a román és a nemzetközi piacon egyaránt, egy weboldal önmagában nem elég. A saját honlapot mint online

³ Visualeconomics: *How The World Spends Its Time Online*. 2010. <http://www.ecircle.com>.

⁴ Comscore: *Connected Consumers in Europe*. 2011. <http://www.visualeconomics.com>.

marketingeszközt 30 vendéglátóegység használja rendszeresen, folyamatosan frissülő tartalmat biztosítva. Az intézmény megismertetésében és szolgáltatásainak értékesítésében arra van szükség, hogy a látogatók többször is találkozzanak a vendéglátóegység weboldalával. Ehhez nagyon erős segítség a hírlevél. A hírlevelet 10 vendéglátóegység nagyon gyakran és 7 viszonylag gyakran használta tevékenysége során. Az intézmények munkájuk könnyítése érdekében hírlevélküldő rendszereket alkalmazhatnak, amelyek automatizálják a feliratkozásokat, illetve a leiratkozásokat és a levelek kiküldését.

A saját honlappal rendelkező vendéglátóegységek nagyon kis aránya végeztet kereső optimalizálási tevékenységet (5). Pedig a keresőoptimalizálás éppen úgy része a keresőmarketing feladatoknak, mint a fizetett hivatkozások és reklámprogramok. Önmagában egy honlap nem elég. Fontos, hogy a keresők találati listáján az elsők között szerepeljen a vendéglátóegység. Ez a keresőknél látogatottságnövekedéshez vezet, mely a konkrét érdeklődések számát is növelni tudja.

Tehát a **H4** hipotézist a kapott eredmények alapján elfogadom.

H5: A vendéglátói egység növekedésével nő az igény az összehangolt online marketing-kommunikációra.

A **H5** hipotézist ugyancsak Khi-négyzet próba segítségével vizsgáltam. Miután a Khi-négyzet statisztikai értékét összehasonlítottam az elméleti (táblázatbeli) Khi-négyzeteloszlás megfelelő értékével, a H2 hipotézishez hasonló eredményt kaptam.

3. táblázat. Az intézmény méretének növekedése és az online marketingeszközök használata közötti kapcsolat

Intézmény mérete	Khi-négyzet	Táblázati érték	Szignifikanciaszint
Saját weboldal	9,32	15,507	0,05
Emailek	5,705		
Hírlevelek	9,543		
linksere más weboldallal	9,941		
Gyűjtőoldalakon és internetes katalógus	10,08		
Keresőoptimalizálás (SEO)	14,29		
Web-bannerek	13,92		
Közösségi média	9,074		

Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

A hipotézist ez esetben sem tudom elfogadni, mivel a vendéglátóegységek nagysága nem determinálja egyértelműen az összehangolt online marketingkommunikációs tevékenységet.

H6: A honlap mint marketingkommunikációs eszköz elsődleges szerepe az információszolgáltatás.

A megkérdezett 65 turisztikai intézmény közül 51 információszolgáltatásra használja honlapját, 42 reklámra, 37 pedig szállásfoglalási lehetőséget is biztosít a látogatóknak.

3. ábra. A honlap szerepe a vendéglátóegységek körében
 Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

Adatgyűjtésre csupán 11 vendéglátói egység használja a honlapját. Az eredmények szerint a turisztikai intézmények nem ismerték fel az adatgyűjtésből származó előnyöket. Az adatgyűjtés által összeállítható egy adatbázis a turisták elérhetőségeivel, akik számára később további információk is eljuttathatók emailen, postán vagy akár telefonon.

Számos kommunikációval kapcsolatos kutatás kimutatta, hogy az emberek többsége szereti, ha úgy szólítják meg őket, hogy az tiszteletbe tartsa a munkaidejüket, felkészültségüket. De ugyanakkor ezek a személyek szeretik, ha olvashatnak számukra tetsző témákról. Az email megfelel ezeknek az elvárásoknak. Egy vállalat szempontjából az email kitűnő csatorna a létező és potenciális ügyfelekkel való kommunikálásra.

A kutatásomból származó adatok által megerősíthetem azt a hipotézist, mely szerint a honlap mint marketingkommunikációs eszköz elsődleges szerepe az információs szolgáltatás.

H7: A vendéglátói egységek marketingtevékenységében az internetnek növekvő szerepe lesz.

Az internetes környezet megváltoztatta a marketingmunka feltételeit, mivel az ügyfél akár közvetlenül kommunikálhat a szolgáltatóval.

2000-ben még csak 360 millió internetező volt a világon, ez mindössze a Föld lakosságának 10%-át jelentette. 10 évvel később, 2010-ben már 2 milliárd felhasználója volt a világhálónak. Sőt ez a szám évente további 150 millióval bővül, vagyis az internet forradalma a mai napig nem fejeződött be.⁵

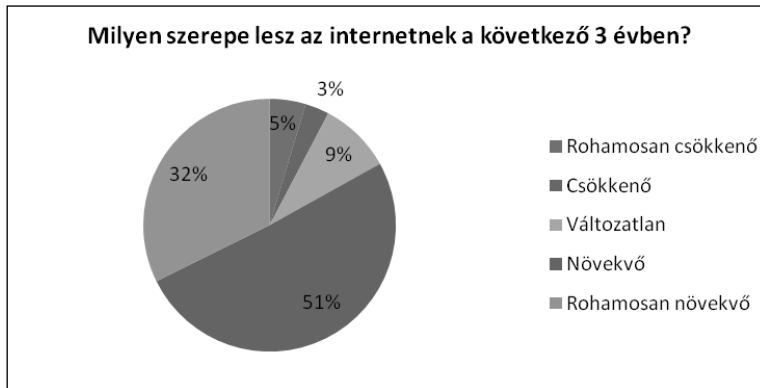
Az internet nem csak egy új értékesítési csatorna. A vállalatok új módon képesek irányítani tevékenységüket, új módon fogadják a kliensek rendeléseit.

A vendéglátóegységek több mint 80%-a felismerte az internetben rejlő lehetőségeket. Egyre fontosabb szerepet tulajdonítanak az online jelenlétnek.

A felmérésemből származó eredmények alapján a H7 hipotézis láthatóan beigazolódott. A jövőben azok a turisztikai intézmények lesznek sikeresek, amelyek felismerik a változásokat, a marketing jelentőségét, követik fogyasztóik, és kihasználják az internetben rejlő lehetőségeket.

Mindezek ellenére a székelyföldi vendéglátóegységek 74%-nak nincsen honlapja.

⁵ Internet World Stats: *Internet usage statistics*. 2010. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>.

4. ábra. Az internet szerepe az elkövetkezendő 3 évben a vendéglátóegységek marketingtevékenységében

Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

4. táblázat. A honlappal rendelkezők aránya megyék szerint

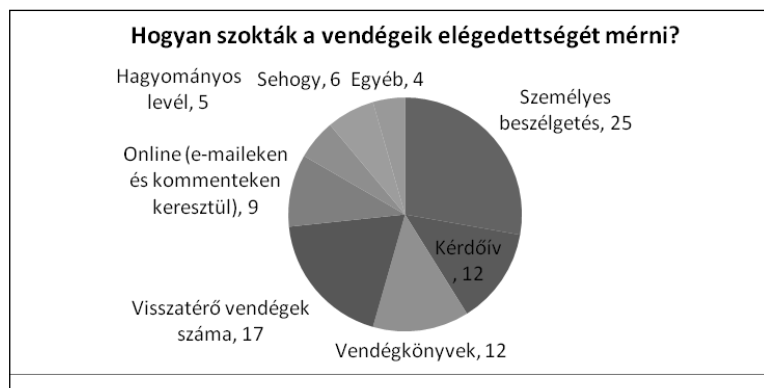
Megyék	Vendéglátó egységek száma	Honlappal rendelkezők
Hargita	357	26%
Kovaszna	138	6%
Maros	117	48%
Összesen	612	26%

Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

H8: A vevőelégedettség mérésére a vendéglátóegységek az online eszközök alkalmazását preferálják.

Egy vendéglátóegység életképessége azoktól a turistáktól függ, akik megvásárolják a szolgáltatásait. Minden intézménynek törekednie kell arra, hogy fölülmúlja a turisták elvárásait. A vevőelégedettség sokkal több, mint a kliens bizonyos igényeinek vagy vágyainak kielégítése. Nagyon fontos megérteni a kliensek azon vágyait, amelyek még nem öltöttek konkrét formát. (5. ábra.)

Kutatásomban megvizsgáltam, hogy a Székelyföldön található vendéglátóegységek hogyan mérik a vendégeik elégedettségét. 25 turisztikai intézmény a személyes beszélgetést részesíti előnyben: „Fontosnak tartjuk a kommunikációt, megragadunk minden alkalmat, hogy szóba álljunk a nálunk elszállásolt vendégekkel.” 17 folyamatosan követi a vendégek visszatérését, 12 kérdőívek útján, illetve ugyancsak 12 a vendégkönyvek segítségével méri a látogatók elégedettségét: „Elégedettségfelmérő kérdőíveket töltenek ki a vendégek, és a honlapunkon a közeljövőben elkészül a vendégkönyv is.”

5. ábra. A vevőelégedtség mérésére használt eszközök
 Forrás: Saját felmérés – 2010. július 1. – 2010. július 20.

Mindössze 9 turisztikai intézmény használja az internetet kapcsolattartásra a vevőelégedtség mérésének céljából. Az internetes eszközök közül az elektronikus levél által kommunikálnak a klienseikkel. Más intézmények hagyományos postai úton kapnak visszajelzést a vendégeiktől. De néhány esetben mondhatni semmilyen formában nem próbálják mérni a vevőelégedtséget: „*Sehogy, szemmel*”; „*Mérni nem igazán szoktam – az ember rájön, amikor valaki jól érzi magát nálunk vagy sem... emberismerés.*” Pedig valljuk be, nem ez a legjobb módja a vevőelégedtség mérésének. Ez a 6 intézmény elszalaszt egy nagy lehetőséget, mégpedig a kliensei hűségének megerősítését. A hűségésítés olyan intézkedéseket jelent, amelyek által a szolgáltató pozitívan befolyásolja a klienseit, és egy állandó fogyasztói kört alakít ki. Több előnye is van: több és állandó bevételt generál, illetve a piacon pozitív megítélést ad az intézménynek szóbeli reklám útján.

Tehát az a hipotézis, mely szerint a vevőelégedtség mérésére a vendéglátóegységek az online eszközök alkalmazását preferálják, nem tekinthető igaznak, hiszen kiderült, a legtöbb intézmény a személyes beszélgetést használja a vevőelégedtség mérésére.

A következtetések, korlátok és a munka folytatása lehetséges irányainak megfogalmazása

Az online marketing és az internetes közegben való kommunikáció elengedhetetlen napjainkban, legyen szó nemzetközi szinten működő vállalatokról vagy kisebb vállalkozásokról. A székelyföldi vendéglátóegységeknek is bele kell kapcsolódnuk az online marketing trendjeibe, és az online marketinggel összhangban kell kialakítaniuk marketingstratégiájukat.

Kutatásommal és a megfogalmazott hipotézisek vizsgálata által sikerült képet kapnom a székelyföldi vendéglátóintézmények online marketingkommunikációs trendjeiről. Dolgozatom „*A kutatás célkitűzései és hipotézisei*” című fejezetében megfogalmazott kérdésekre a kapott eredmények alapján megfogalmazott következtetések:

A megkérdezés eredményeinek összefoglalásaképpen elmondható, hogy a székelyföldi vendéglátóegységek felismerték az internetes reklám és az online kommunikáció fontosságát, 71%-uk az internetet tartja a legfontosabb marketingeszköznek. Többségük a marketingstratégia kialakítása és tevékenysége során összehangolja az online és az offline marketinget. Törekednek minél szélesebb körben jelen lenni a reklámpiacon. De talán ami még ennél is fontosabb, hogy 83%-uk egyre fontosabb szerepet tulajdonít az internetnek, és a jövőben szeretné növelni az online marketingtevékenységét. Tehát a székelyföldi vendéglátóegységek internetbe vetett hite is növekedik az évek során. Viszont nem folytatnak tudatosan összehangolt online marketingkommunikációt, illetve nem ismerik fel az online keresztmarketing előnyeit. Nagyon kis mértékben végeznek linkmarketinget vagy használnak bannerreklámokat. A közösségi médiától is idegenkednek. Ezekből is látszik, hogy bár az internet számukra fontos, tudáshiány vagy gazdasági helyzet miatt nem használják ki az online marketing előnyeit.

A globalizáció révén Székelyföldön is azt kell látnunk, hogy a turisztikai piac szereplőiben egyre inkább tudatosul a marketing szerepe, így már nem lesz elegendő az ösztönszerű, stratégia nélküli tevékenység, ha meg szeretnék állni helyüket a piacon.

Mivel az ilyen kutatással sohasem lehet kész a szerző, hiszen a feltételek is folyamatosan változnak, az egyes célok elérése és adott problémák megoldása mindig újabb feladatokat és célokat jelöl ki. Így zárásként a munka folytatásának lehetséges irányait foglalom össze.

Kutatásomban a szekunder és a primer források elemzése során sikerült azonosítani a külföldi és belföldi, főleg az általam vizsgált sokaság (Székelyföld vendéglátóegységeinek) online marketingkommunikációs trendjeit, szokásait.

Pontosabb eredményekhez egy nagyobb mintaszámú reprezentatív felmérésre lenne szükség. Ennek jelen munkában elsősorban az anyagi lehetőségek vetettek gátat, hisz a minta nagyobb hányada telefonon vagy személyes interjúk segítségével hatékonyabban elérhető lett volna. Eddigi kutatásom megfelelő kiindulópontként szolgálhat hasonló témájú kvantitatív jellegű kutatásokhoz. Nyilvánvalóan számos egyéb irány folytatásának több lehetősége merülhet fel. A konkrét irányok a gazdasági helyzet változásai által is erősen determináltak.

Melléklet

Kérdőív kitöltőjére vonatkozó adatok

1. Milyen munkaköri funkcióval rendelkezik?

- Tulajdonos
- Műszaki igazgató
- Marketingigazgató
- Étteremvezető-helyettes – menedzser
- Recepció
- Szállodaigazgató
- Ügyintéző
- Egyéb:

2. Ki foglalkozik az intézményen belül a marketing tevékenységgel?

- Tulajdonos
 Marketinges
 Kiszervezett tevékenység (cégen kívül foglalkoznak vele)
 Változó
 Egyéb:

Marketingkommunikációval kapcsolatos kérdéssor

3. Menyire tartja fontosnak az Ön vendéglátóipari egységére nézve az alábbi marketing-eszközök használatát? Jelölje meg egy 1-től 5-ig terjedő skálán!

	Egyáltalán nem	Kevésbé fontos	Közepesen fontos	Elég fontos	Teljes mértékben
Árendmények és akciók	☐	☐	☐	☐	☐
Katalógus vagy bemutató küldés postai úton	☐	☐	☐	☐	☐
Hirdetés és reklám különböző helyeken (tévé, rádió, plakát)	☐	☐	☐	☐	☐
Internetes reklám (hírlevelek, webbannerek, szöveges hirdetések, webkatalógus)	☐	☐	☐	☐	☐
Rendezvények szervezése	☐	☐	☐	☐	☐

4. Amennyiben használt már internetes marketingeszközöket, az alábbiak közül melyeket használta eddigi tevékenysége során és milyen mértékben? Jelölje meg egy 1-től 5-ig terjedő skálán!

	1. Egyáltalán nem	2. Ritkán	3. Átlagos	4. Viszonylag gyakran	5. Nagyon gyakran
Saját honlap, frissülő tartalommal	☐	☐	☐	☐	☐
Emailek	☐	☐	☐	☐	☐
Hírlevelek	☐	☐	☐	☐	☐
Linkcsere más honlapokkal	☐	☐	☐	☐	☐
Gyűjtőoldalakon és internetes katalógusokban való jelenlét	☐	☐	☐	☐	☐
Webkeresőkre való optimalizálás (SEO)	☐	☐	☐	☐	☐
Webbannerek	☐	☐	☐	☐	☐
Közösségi média (iWiW, Facebook, Twitter)	☐	☐	☐	☐	☐

5. Mire használja intézménye a honlapját?

- Reklám
- Információs szolgáltatás
- Adatgyűjtés
- Direkt szállásfoglalás
- Egyéb:

6. Az Ön véleménye szerint vállalkozásának marketingjében milyen szerepe lesz az internetnek a következő 3 évben?

- Rohamosan csökkenő
- Csökkenő
- Változatlan
- Növekvő
- Rohamosan növekvő

7. Hogyan látja marketingtevékenységének alakulását az elkövetkező 1 évben?

.....

8. Hogyan szokták Önök a vendégek elégedettségét mérni?

.....

Azonosító jellegű kérdések

9. Melyik évben volt az első szezon, amikor vendégeket fogadtak?

.....

10. Az intézmény hozzávetőleges éves marketingköltsége

- 0–500 RON
- 501–1500 RON
- 1501–2500 RON
- 2501–5000 RON
- 5000 fölött

11. Milyen kiegészítő szolgáltatásokkal rendelkezik?

☐ Étterem	☐ Szauna	☐ Szobaszervíz
☐ Fitneszterem	☐ Konferencia terem	☐ 24 órás recepciósszolgálat
☐ Jacuzzi	☐ Éjszakai terem	☐ Zárt parkoló
☐ Wellnesliget	☐ Játékterem	☐ Egyéb:

12. Milyen nyelveken kommunikál a személyzet az Ön által képviselt vendéglátóipari egységben?

- román
- magyar

- angol
- német
- francia
- holland
- egyéb:

13. Alkalmazottak száma

- 1-3 alkalmazott
- 4-10 alkalmazott
- 10 fölött

14. Turisták származási helye

	0-25 %	25-50 %	50-75 %	75-100%
Magyarország	☐	☐	☐	☐
Románia	☐	☐	☐	☐
Egyéb	☐	☐	☐	☐

15. Az Önök által vezetett vendéglátói egység, szervezet rendelkezik-e tagsággal különböző társulásokban? (Tagja-e valamilyen érdekcsoportnak?)

.....

16. Székhely, illetve telephely

.....

The Online Marketing Communication Habits of Hospitality Units in Székely Land

Keywords: online marketing, communication, hospitality unit, Székely Land

Purpose: This study aims to achieve a better understanding the online communication habits of hospitality units in Székely Land. In this survey I've studied hospitality units located in Hargita, Maros and Kovászna counties.

Methodology/approach: Both secondary and primary data are analyzed in order to understand the on-line marketing communication, the opportunities and challenges raised by on-line communication. A quantitative research is used to explore the on-line communication habits. Through the primary research 65 useable questionnaires were collected. Chi-square and Pearson's chi-squares is used to examine the hypotheses put forward in the study.

Findings: The hospitality units in Székely Land have recognized the importance of on-line advertising and communication but their on-line marketing activity is chaotic. Their communication isn't consciously coordinated.

Originality/value: The paper provides a framework for similar quantitative researches and offer important information for other SME (Small and Medium Enterprises).

Bíró Bíborka Eszter

Az Európai Unió által nyújtott strukturális alapok felhasználása Romániában a 2007–2013-as programozási periódusban

Bevezető

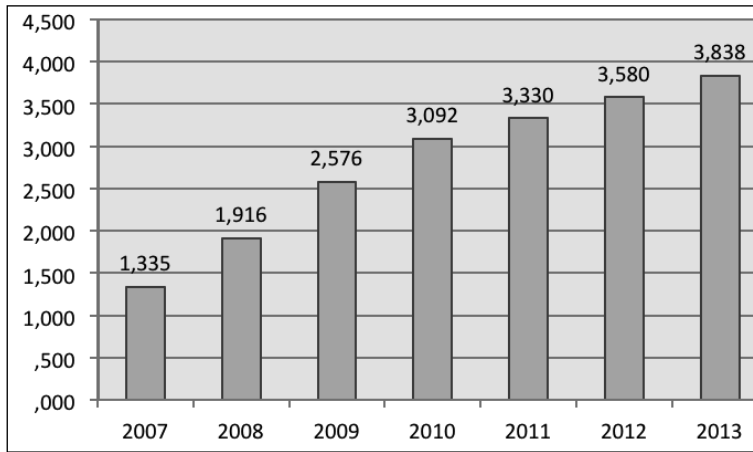
Az Európai Unió által strukturális alapok révén nyújtott támogatások gyökerei a Római Szerződésig nyúlnak vissza, az alapító szerződés ugyanis meghatározza a tagállamok arra vonatkozó kötelezettségvállalását, miszerint biztosítani fogják harmonikus fejlődésüket a régióik közti különbségek csökkentése és a lemaradt régiók felzárkóztatása által. Ez tulajdonképpen az akkor még ilyen név alatt nem létező regionális politika megalapozásának számít. Az idők folyamán számos reformtörekvés és egyéb intézkedés érintette az említett területet, a mindenkori előtti cél azonban ugyanaz maradt: a fejlődésbeli különbségek csökkentése mind tagállamon belül, annak régiói közt, mind a tagállamok között. Románia 2007-es csatlakozása eredményeként a folyó 2007–2013-as programozási periódusban először részesül a strukturális alapok támogatásaiból. Ezt megelőzően az előcsatlakozási alapok lehívása és felhasználása révén tett szert némi tapasztalatra. A programozási periódus utolsó évében járva azonban megállapítható, hogy a lehívási és felhasználási arány szerény, az abszorpciós ráta alacsony.

Európai uniós programok és források Románia vonatkozásában

A Strukturális és Kohéziós Alapon keresztül Romániának előirányzott támogatások mértéke a 2007–2013-as programozási periódusban 19,21 milliárd eurót tesz ki, melyből: 12,21 milliárd euró a Strukturális Alapon a konvergencia célkitűzés keretében, illetve 6,55 milliárd euró a Kohéziós Alapon át, 0,45 milliárd euró pedig az európai területi együttműködés célkitűzésének keretében került leosztásra.

Az *I. ábra* a Romániának nyújtott strukturális támogatások alakulását szemlélteti az aktuális programozási periódusra vonatkoztatva (2007–2013), éves bontásban. Látható, hogy évről évre növekszik a támogatás nagysága: míg 2007-ben 1,34 milliárd euró volt, 2013-ban 3,84 milliárd eurót tesz ki. Ennek egy lehetséges magyarázata, hogy 2007-ben Románia még nem rendelkezett pályázati lehívási tapasztalattal a strukturális alapokat illetően, hiszen ez volt az ország Unióhoz való csatlakozásának első éve. 2007-től kezdődően viszont évről évre nőtt a lehívási tapasztalat mértéke, így az alapok felhasználásának várható hatékonysága is.

Bíró Bíborka Eszter (1986) – közgazdász, jogász, doktorandushallgató, társult oktató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, biro_biborka@yahoo.com

1. ábra. Az Európai Unió kohézió a növekedésért és foglalkoztatásért támogatások Romániai megoszlása 2007–2013 között (milliárd euró)

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Stratégiai Keretrendszer adatai alapján http://amposcce.minind.ro/fonduri_structurale/CSNR_engleza_261109.pdf

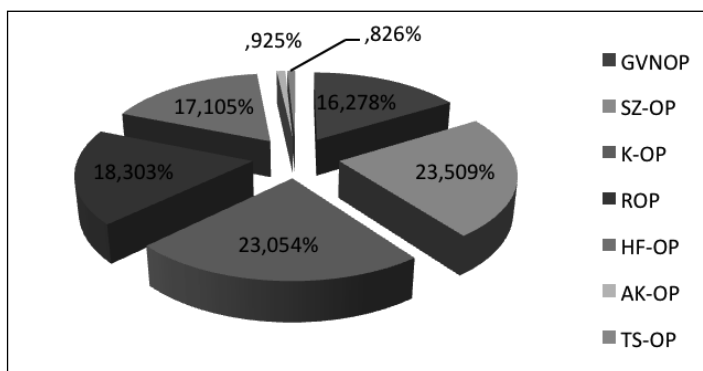
A konvergencia célkitűzésnek megfelelően Románia hét operatív programot dolgozott ki a 2007–2013-as időszakra. Az 1. táblázat tartalmazza ezen programok megnevezését, irányító hatóságát, az egyes programokra fordítandó összegeket, illetve azokat az alapokat, amelyeken keresztül a támogatásokat folyósítják.

1. táblázat. A Strukturális és Kohéziós Alap támogatásai Romániában a konvergencia célkitűzés keretében operatív programonként

Operatív programok	Irányító hatóság	Strukturális eszközök	EU-hozzájárulás (milliárd EUR)	ÖSSZESEN ELŐ-IRÁNYZOTT (Nemzeti hozzájárulást is tartalmazza) (milliárd EUR)
Gazdasági versenyképesség növelése, operatív program	Gazdasági és Pénzügyminisztérium	Európai Regionális Fejlesztési Alap	2,55	3,94
Szállítási operatív program	Szállítási Minisztérium	Európai Regionális Fejlesztési Alap, Kohéziós Alap	4,57	5,69
Környezetvédelmi operatív program	Környezetvédelem és Fenntartható Fejlődés Minisztériuma	Európai Regionális Fejlesztési Alap, Kohéziós Alap	4,50	5,58

Operatív programok	Irányító hatóság	Strukturális eszközök	EU-hozzájárulás (milliárd EUR)	ÖSSZESEN ELŐ-IRÁNYZOTT (Nemzeti hozzájárulást is tartalmazza) (milliárd EUR)
Regionális operatív program	Fejlesztési, Középítkezési és Lakásügyi Minisztérium	Európai Regionális Fejlesztési Alap	3,75	4,43
Humán erőforrás fejlesztési operatív program	Munka-, Családügyi és egyenlő esélyek Minisztériuma	Európai Szociális Alap	3,47	4,14
Adminisztrációs kapacitásfejlesztés operatív program	Bel- és Közigazgatás Reformja Minisztérium	Európai Szociális Alap	0,208	0,224
Technikai segítségnyújtás operatív program	Gazdasági és Pénzügyminisztérium	Európai Regionális Fejlesztési Alap	0,170	0,200
Összesen			19,21	24,20

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Stratégiai Keretrendszer adatai alapján
http://amposcce.minind.ro/fonduri_structurale/CSNR_engleza_261109.pdf

2. ábra. A konvergencia célkitűzés támogatásainak megoszlása operatív programonként

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Stratégiai Keretrendszer adatai alapján
http://amposcce.minind.ro/fonduri_structurale/CSNR_engleza_261109.pdf

A 2. ábra az 1. táblázat grafikus ábrázolása, mely a 24,20 milliárd eurónyi (19,21 milliárd euró az EU részéről és csaknem 5 milliárd euró nemzeti hozzájárulás) konvergencia célkitűzés keretében összesen kijelölt támogatások operatív programonkénti megoszlását szemlélteti. Látható, hogy a legnagyobb összeg a Szállítási operatív programot illeti, mely 5,69 milliárd eurónyi értékével a konvergencia célkitűzés 2007–2013-as romániai

pénzeszközeinek 23,51%-át képezi. Nagyságrendileg a következő tétel a Környezetvédelmi operatív programé, mely az össz-támogatás 23,05%-át teszi ki. A Regionális operatív program 4,43 milliárd eurónyi értékével 18,3%-ot, a Humán erőforrás fejlesztési operatív program 17,1%-ot, a Gazdasági versenyképesség növelését célzó operatív program pedig 16,28%-ot jelent. Az Adminisztrációs kapacitásfejlesztés, valamint a Technikai segítségnyújtás operatív programok kevesebb, mint 1-1%-át képezik az összértéknek 200 millió euro körüli nagysággal.

A strukturális alapok abszorpciója

Az abszorpció fogalma

A Strukturális Alapok vizsgálata négy szemszögből közelíthető meg: az abszorpció, a hatás, intézményi, illetve makrogazdasági perspektívákból.¹ Az abszorpció tekintetében felmerülő legfontosabb kérdés az adott ország számára elkülönített Strukturális Alapok felhasználási, lehívási aránya.

Nagyon gyakran az abszorpciós kapacitáson azt értik, hogy egy tagállam milyen mértékben képes a Strukturális Alapok pénzügyi forrásainak hatékony és eredményes elköltésére, ami a fogalom három szempontú értelmezését eredményezi:

- makrogazdasági abszorpciós képesség – a GDP függvényében határozzák meg és mérik;
- pénzügyi abszorpciós képesség, amelyet a tagállam társfinanszírozási képességével határoznak meg, ennek keretében biztosítani tudja az EU-s programok és projektek nemzeti szintű társfinanszírozását a többéves költségvetési keretében, valamint a különböző programokban és projektekben részt vevő partnerektől érkező hozzájárulás gyűjtésének képességével;

- adminisztratív kapacitás, mely a központi és helyi hatóságok következő képességeit és képesítését foglalja magában: a megfelelő programok és projektek előkészítése, róluk való döntés, a bevont partnerek közti koordináció biztosítása, eleget tenni adminisztratív és jelentési kötelezettségeknek, a programok és projektek finanszírozása, illetve életbe ültetésének állandó ellenőrzése, szabálytalanságok elkerülése.²

Ez utóbbi abszorpciós kapacitásdefiniót tekintve úgy vélik, hogy a mutatót elsősorban a közigazgatási-vezetői, valamint a társfinanszírozási képességek befolyásolják. A strukturális alapok abszorpciós kapacitása és a regionális gazdasági helyzet közti kapcsolat paradox jellegű, a gyakorlat ugyanis azt mutatja, hogy a leghátrányosabb helyzetű térségekben tapasztalhatóak ezen alapok lehívásával kapcsolatos legnagyobb nehézségek. Ugyanakkor ezek lennének azok a régiók, amelyeknek elméletileg és gyakorlatilag egyaránt leginkább szükségük van pénzügyi támogatásra a gazdaság szerkezeti átalakításának jegyében. A paradoxon fő oka egyrészt a regionális önkormányzatok tapasztalat- és képzéshiányában gyökerezik,

¹ Jan Szomburg: *Managing European Union Regional Aid in Central and Eastern European Countries: Do the Countries Need Development Aid?* European Integration, Regional Policy and Growth, Washington DC. 2003. 220.

² Gheorghe Zaman – George Georgescu: *Structural Fund Absorption: A new challenge for Romania?* Romanian Journal of economic forecasting I(2009).141.

másrészt a túlbürokratizált eljárásokban és az uniós döntéshozatali folyamat lassúságában egy sem központi, sem regionális szinten nem egyértelmű programozási közegben.³

Egyetértés van abban a témakörben, hogy az abszorpciós képesség jelentős mértékben függ az intézményi tényezőktől, mind az Unió, mind pedig a nemzetgazdaságok szintjén. A Bizottság ajánlásaival, illetve a tagállami bevált gyakorlattal összhangban egy arany szabály körvonalazódott, amelynek értelmében minél kisebb a menedzsmentbe és (ágazati és regionális) programokba bevont intézmények száma az új tagállamokban, annál nagyobb az esély a strukturális alapok magasabb abszorpciós rátájának elérésére.⁴

A strukturális alapok abszorpciója Romániában

Ahhoz, hogy megértsük, ki vagy mi generálja a strukturális alapok abszorpciós rátájának alacsony szintjét Romániában, szükséges elemeznünk a jelenség pozitív és negatív aspektusait. A pozitív oldalt az a tény képviseli, miszerint 2007 és 2010 között számos, közel 15 000 projekt került leadásra finanszírozási jóváhagyás reményében. A negatív rész abban nyilvánul meg, hogy ehhez képest rendkívül alacsony a tényleges kifizetések, illetve a megkötött szerződések száma (2200 projekt) ugyanezen időszakban (2007–2010). Tehát a benyújtott projektkérelmek alig egyhetede került jóváhagyásra, melyeknek összértéke az erre a célra előirányozott pénzüsszeg 55%-át fedi csupán. A ténylegesen folyósított összegek esetén pedig elmondható, hogy ezek összértéke nem éri el a kiutalt keret 10%-át.⁵

Ezt az alacsony részarányt több tényező is okozza;

- a szerződések aláírása és a projektek tényleges kezdete közötti időbeli eltolódás;
- a kiadások megtérítése alkalmával bemutatott hibás dokumentumok;
- a jóváhagyott projektek technikai és pénzügyi ellenőrzésére szakosodott humán erőforrás hiánya;
- a kedvezményezettek irodájában tett ellenőrző látogatások kis száma;
- a kedvezményezettek és az irányító hatóság között megkötött szerződések figyelmen kívül hagyása.

Mi több, a strukturális eszközök gyakorlatba ültetését negatívan befolyásolja a technikai, jogi és pénzügyi feltételek közötti kapcsolat hiánya. A strukturális eszközök mögötti stratégiák nincsenek megfelelő módon összehangolva az általános nemzeti fejlesztési stratégiával. Ez pedig a strukturális eszközök gyakorlatba ültetésével kapcsolatos törvénykezés, illetve egyéb, nemzeti szintű releváns jogi szabályozás közötti kapcsolat hiányához vezet. A projektek jelentős mértékű visszautasítása – minden operatív program esetén – annak köszönhető, hogy egyrészt a benyújtott projektek nem felelnek meg a jogosultsági kritériumoknak, vagy hiányos dokumentációk kerülnek benyújtásra, másrészt a benyújtott tervek nem veszik figyelembe a programok célkitűzéseit és/vagy az értékelési kritériumrendszert. Egyéb szempontok a technikai-gazdasági elemzés nyomán válnak relevánssá.

³ George Georgescu: *Determinants of increasing EU funds absorption capacity in Romania*. Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica II(2009). 3.

⁴ *i.m.* 14.

⁵ Corina Berica: *Factors that influence the low rate of Structural Funds absorption in Romania*. CES Working Papers II(2010). 116.

Ezek közé tartozik:

- hiányos, nem egyértelmű vagy nem összefüggő projektcélok;
- információhiány a pályázati adatlapon, adathiány az üzleti tervben, a megvalósíthatósági tanulmányban vagy egyéb kísérő dokumentumban;
- költségvetési hibák;
- finanszírozási források megszerzési és felhasználási módjával kapcsolatos információhiány;
- irreális pénzügyi előrejelzések a projekt által generált bevételek és kiadások kapcsán cash-flow számítás alkalmával, felülértékelt mutatók, melyek mind-mind hatással vannak a projekt fenntarthatóságára, valamint gazdasági projektek esetén azok nyereségességére.

A fenti tényezők részben tudáshiánnyal hozhatók összefüggésbe, még azon esetekben is, amikor a tanácsadói szolgáltatások is le voltak szerződve.⁶

Egy a KPMG⁷ által nemrégiben készített tanulmány szerint Romániában a válság jelentősen szigorodó hitelnyújtási feltételeket eredményezett. Mindez hitel-patthelyezethez, valamint bankgarancia megszerzésének ellehetetlenedéséhez vezetett. E hatás különösen jól látható volt a magánpályázók körében, akik képtelenek voltak megkötni az egyéni finanszírozási szerződéseket előfinanszírozás és/vagy garancialevél hiányában. Ez magyarázza azt a tény, miszerint a támogatandó projektek jelentős része nem vált végül leszerződötté. Egy átlagosan 16%-os szerződött EU-s költségvetéssel (30% a legmagasabb, 3% a legalacsonyabb) a közlekedést illetően Románia komoly kihívások előtt áll, kockára téve e lehetőségek elvesztését. A tapasztalat azt mutatja, hogy sok új tagállamban az EU-s források „felszívása” a csatlakozást követően meglehetősen lassú volt, így Románia helyzete sem tekinthető atipikusnak. Minden új tagállamnak szembe kellett néznie a források kezelésére alkalmas adminisztratív struktúrák kiépítésének kihívásával, a köztisztviselőknek pedig meg kellett tanulniuk az alapok működési mechanizmusát.⁸

Az említett tanulmány szerint nagyon fontos, hogy minden olyan kormányzati szerv, amely részt vesz az EU-s finanszírozások kezelésében, összehangolt erőfeszítést tegyen a teljesítmény javítása érdekében. Az uniós források egyedülálló lehetőséget jelentenek Romániának az infrastruktúra fejlesztésére és a beruházások ösztönzésére egyaránt. Egy virtuális növekedési spirál részét kellene képezniük. Mi több, rövid távon az infrastrukturális projektek munkahelyeket teremtenek, és fellendítik a gazdaságot, különösképpen az építőipart, amelyet rendkívüli mértékben sújtott a recesszió. Fontos, hogy a kormány kiemelt jelentőségüként kezelje e finanszírozási források hatékony felhasználását, melyek sokkal kedvezőbbek Románia számára, mint a nemzetközi vagy banki hitelek.

A 2. táblázat értékei a kedvezményezetteknek kifizetett összegeket tartalmazzák, melyek az EU költségvetéséből származnak (beleértve az előfinanszírozást, kivéve a nemzeti hozzájárulást), ezeket arányba állítva a 2007–2013-as programozási periódusra előirányzott teljes EU-s támogatási értékekkel (kivéve a nemzeti költségvetésből származó összegeket) a hét operatív

⁶ Iulian Viorel Braşoveanu – Ionuţ Cătălin Silvestru – Alexandru Pavel – Daniela Onica: *Structural and cohesion funds: theoretical and statistical aspects in Romania and EU*. Transylvanian Review of Administrative Sciences XXIII(2011). 45.

⁷ A világ négy legnagyobb könnyvvizsgáló és adótanácsadó társaságainak – Big Four – egyike az Ernst&Young, Pricewaterhouse Coopers és Deloitte mellett

⁸ Daniela Nemoianu Istocescu: *EU Funds in Central and Eastern Europe*. Progress Report, KPMG(2010). 6.

programon keresztül. Egyértelműen pozitív irányú tendencia figyelhető meg az abszorpciós ráta időbeni alakulását illetően, viszont a programozási periódus hetedik (utolsó) évének közepén tapasztalt alig több mint 25%-os érték aggodalomra ad okot.

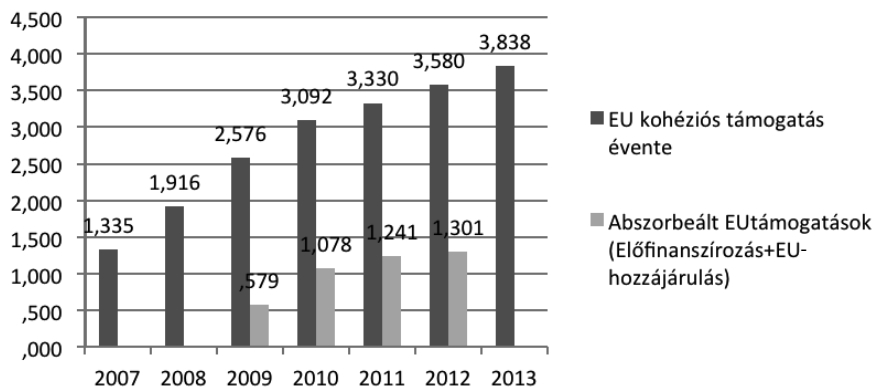
2. táblázat. Strukturális támogatások abszorpciós helyzetállása operatív programonként, Romániában, 2013 áprilisában

Operatív program	EU hozzájárulás 2007–2013-ra előirányozva (millió euró)	Kifizetések helyzetállása 2013. április (millió euró)			Abszorpciós ráta 2013 áprilisában
		Összesen	Előfinanszírozás	EU vissza-térítése	
Regionális operatív program	3726	1427,64	536,37	891,27	38,32%
Környezetvédelmi operatív program	4512	1018,15	502,58	515,57	22,57%
Szállítási operatív program	4565	426,40	0	426,40	9,34%
Gazdasági versenyképesség növelése operatív program	2554	588,78	162,30	426,48	23,05%
Humán erőforrás fejlesztési operatív program	3476	1275,56	556,73	718,83	36,70%
Adminisztrációs kapacitás-fejlesztés operatív program	208	60,12	5,56	54,56	28,90%
Technikai segítségnyújtás operatív program	170	33,11	1,20	31,91	19,48%
Összesen	19211	4829,77	1764,75	3065,02	25,14%

Forrás: saját szerkesztés http://www.fonduri-ue.ro/res/filepicker_users/cd25a597fd-62/rezultate/std_abs/Anexa.1.12.aprilie.2013.cu.DLC.trimise.la.CE.si.plati.CE.pdf adatai alapján

Az abszorpciós ráta általában halmozott értéként (egy bizonyos időpontig tapasztalt kifizetések kumulált értéke az összesen előirányzott összegekhez viszonyítva) kerül kiszámításra. A 3. ábra a strukturális alapok romániai éves előirányzott értékét, valamint az ezekből lehívott értékeket tartalmazza szintén éves bontásban.

Az abszorpciós ráta alakulásának kedvező tendenciája a 3. ábrán is észrevehető. Ugyanakkor az éves növekedési ütem abszolút értékben csökkent 2010-ről 2011-re, valamint 2011-ről 2012-re a 2009–2010-es ütemhez viszonyítva. Arányaiban viszont a 2009-ben lehívott 0,58 milliárd euró 22,48%-ot jelent az ugyanarra az évre előirányzott 2,58 milliárd eurónyi kohéziós alap összértékéből; 2010-ben az 1,08 milliárd euró 34,95%-ot jelent az előirányzott 3,09 milliárd euróból; 2011-ben az 1,24 milliárd euró a 3,33 milliárd euró 37,23%-át jelenti; 2012-ben pedig az 1,30 milliárd euró a 3,58 milliárdnyi előirányzott összeg 36,31%-át képezi.

3. ábra. Romániában lehívott strukturális és kohéziós alapok mértékének éves alakulása a 2007–2013-as programozási periódusban

Forrás: saját szerkesztés a Nemzeti Stratégiai Keretrendszer, illetve az Európai Források Minisztériuma adatai alapján http://amposcce.minind.ro/fonduri_structurale/CSNR_engleza_261109.pdf
<http://www.fonduri-ue.ro/>

Következtetések

Románia az EU-tagországoknak járó vissza nem térítendő (mind mezőgazdasági, mind strukturális) támogatásokat először a jelen, 2007–2013-as periódusban vehette és veheti igénybe. Ezt megelőzően az előcsatlakozási alapok (SAPARD, PHARE, ISPA) lehívása és felhasználása révén tett szert a szóban forgó területre vonatkozó tapasztalatra. A tapasztalat hiánya részben magyarázhatja a programozási periódus utolsó évében a források lehívásának igen alacsony szintjét. Az alacsony abszorpciósi ráta mellett és ellenére azonban megjegyzendő, hogy a programozási periódus második felében kedvező tendenciát mutatott a ráta alakulása, hiszen míg 2010 végén a strukturális alapokból nyújtott támogatások hét operatív programjának átlagos abszorpciósi rátája 8,62% volt, addig 2011 augusztusára 14,14%-ra növekedett, majd 2013 áprilisára elérte a több mint 25%-os szintet. Ez az utolsó érték azonban, tekintettel arra, hogy alig fél év van hátra a programozási periódus végéig, még az $n+2$ -es szabály figyelembe vételével is igen szerény, a ráta historikus elemzése azonban mindenképp pozitív tendenciát mutat.

Az alacsony szintű forráslehívásnak egyaránt okai és okozói a jogosult pályázók és az irányító hatóságok is. Sok esetben adnak le hiányos dokumentációt vagy irreális pénzügyi tervet, viszont az is előfordul, hogy a pályázat minden tartalmi és formai követelménynek megfelelően, az elbírálása viszont ennek ellenére igencsak elhúzódik, a pályázat leadását követően akár egy-két év is eltelhet a finanszírozási szerződés aláírásáig. Egy másik probléma az önrész finanszírozásának kérdése, főként a 2008 óta tartó pénzügyi válság tükrében, hiszen nehezen lehet bankkölcsönhöz jutni. Az időeltolódás miatt sokszor a pályázó (főként a vállalkozásoknak nyújtott támogatások esetében) inkább lemond a támogatásról, hiszen az abból megvalósítandó

beruházásra jóval hamarabb van szüksége, mint hogy az csak a teljes pályázási folyamatot követően valósulhasson meg.

Jelen programozási periódusban felmerült nehézségek és problémák viszont nem csak negatívan értékelendők, hiszen kiindulási pontot jelentenek a következő, 2014–2020-as programozási periódus tekintetében, rávilágítva a legfontosabb problémákra, amelyek talán idővel korrigálhatóak.

The Use of Structural Funds Provided by the European Union for Romania in the 2007–2013 Programming Period

Keywords: structural funds, EU, Romania

The aim of present study is to give an insight into the current status of the use of European Union structural funds in Romania. For this reason it presents the EU programme and funds information in Romania, defining those Operational Programmes and the sums of money associated to them, through which beneficiaries can get supports from EU structural funds. After that the notion of absorption of the mentioned funds is defined. In this context, some possible explanations of the low level of the absorption ratio are indicated. Finally the ratio is calculated according to values from April 2013 and the annual absorption ratio is defined.

Eperjesi Zoltán

Versenyképesség és szociális kohézió az Európai Unióban

Összefoglaló megállapítások, következtetések, javaslatok

A tanulmány első fejezetében ismertetem a Világgazdasági Fórum globális versenyképességi indexét, amely a nemzeti versenyképesség mérésére szolgál.

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy az Európai Unió a pénzügyi és gazdasági válság, valamint az egyre erősödő globális versenykényszer hatására megváltoztatta gazdaságpolitikai stratégiáját. A hangsúly a versenyképesség fokozására került, a kohézió, valamint az újonnan csatlakozott kelet-közép-európai tagállamok gazdasági és szociális felzárkóztatásának rovására. A versenyképesség, a növekedésért és foglalkoztatásért célkitűzésre szánt források évről évre 6-7%-kal nőnek a 2007–2013-ig terjedő pénzügyi perspektíva során, míg a mezőgazdasági és vidékfejlesztési (természeti erőforrások megőrzése, kezelése) források 3%-kal csökkennek évente. A paradigmaváltás a kétsebességű Európa kontúrjait, valamint a magrégiók és a perifériarégiók közti feszültségeket vetíti előre.

A tanulmány megítélése szerint helyes az Európa 2020 stratégia versenyképesség-közponúsága – még akkor is, ha a kezdetekben sérül a szociális kohézió –, mivel a tudásgazdaság létrehozása biztosítja hosszú távon Európa jövőjét.

A stratégia megvalósításakor azonban megkülönböztetett figyelmet indokolt fordítani arra, hogy a kelet-közép-európai államok innováció befogadására alkalmas abszorpciós képességei javuljanak.

A versenyképesség fogalmának és összetevőinek meghatározása a Világgazdasági Fórum iránymutatása alapján

A Világgazdasági Fórum (World Economic Forum) 2005-ben tette közzé globális versenyképességi indexét, amely a nemzeti versenyképesség mérésére szolgál.

A Fórum versenyképességen intézmények, politikák és egyéb faktorok összességét érti, amelyek meghatározzák egy adott ország termelékenységét.¹ A termelékenység színvonala meghatározza a gazdasági prosperitás fenntartható mértékét.

Eperjesi Zoltán (1976) – okleveles közgazdász, Debreceni Egyetem, Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma, Kerpely Kálmán Doktori Iskola, Budapest, zoltan.eperjesi76@gmail.com

¹ Xavier Sala I Martin–Jennifer Blanke–Thierry Geiger–Irene Mia–Margareta Drzenik Hanouz: *The global competitiveness index 2010–2011: looking behind the global economic crises, The global competitiveness report 2010–2011*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland 4.

A versenyképesebb gazdaságokról általában elmondható, hogy magasabb jövedelemszintet produkálnak. A termelékenység színvonala határozza meg a beruházások megtérülését. Mivel a megtérülési ráta egy adott gazdaság növekedésének motorja, nyilvánvaló, hogy a versenyképesebb gazdaságok közép- és hosszú távon gyorsabban növekednek.

A Világ gazdasági Fórum megítélése szerint a versenyképesség 12 meghatározó pilléren nyugszik. A versenyképesség mögött megbújó tényezők már évszázadok óta izgatják a közgazdászok fantáziáját. Míg Adam Smith a specializációt és a munkamegosztást tartotta a leglényegesebb versenyképességet meghatározó tényezőnek, addig ma számtalan egyéb tényezővel is foglalkoznak a közgazdászok, úgymint az oktatás és a képzés színvonala, a technológiai fejlődés, a makrogazdasági stabilitás, a jó közigazgatás, hatékony piaci szabályozás.

1. pillér: intézmények

Az intézményi környezet szempontjából elsődlegesen a jog és a közigazgatás a meghatározó, melyek keretet biztosítanak a kormányok, vállalkozások és a magánemberek gazdasági interakciói számára. Az átlátható, korrupciómentes intézményi háttér fontossága a jelen világgazdasági válság idején még inkább felértékelődött, mivel a válságkezelésben az államnak jut a legmeghatározóbb szerep. Az intézmények színvonala nagyon jelentős befolyással bír a versenyképességre és a gazdasági növekedésre. Az intézmények nagyban befolyásolják a beruházási döntések kimenetelét, és kulcsszerepet játszanak az állam elosztási mechanizmusában, valamint a fejlesztési stratégiák és politikák kidolgozásában. Az intézmények szerepe túlmutat a jogi szabályozáson. A kormányzatok piachoz, valamint a szabadságjogokhoz való hozzáállása, a hivatalok működésének hatékonysága szintén meghatározó tényező. A túlzott bürokrácia, túlszabályozottság, korrupció, az átláthatóság hiánya, valamint a jogrendszer politikai befolyásoltsága jelentős többletköltséggel terheli meg a normális üzletmenetet, amely miatt lassul a fejlődés üteme. A közpénzügyek megfelelő kezelése szintén kritikus a nemzeti üzleti környezet megítélése szempontjából.

Annak ellenére, hogy a gazdasági szakirodalom elsősorban a közintézmények vizsgálatára koncentrálna, nem szabad megfeledkezni a magánintézmények működéséről sem, hiszen ezek szintén meghatározó jelleggel bírnak az értékteremtést illetően. A világgazdasági pénzügyi válság, valamint a számos vállalati botrány rávilágított a számviteli és jelentéskötelezettségi standardok kiemelkedő szerepére, hiszen ezeken keresztül lehet a vállalati irányítást minél átláthatóbbá tenni és a gazdasági csalásokat, bűncselekményeket kiszűrni. A korrekt számviteli és könyvvizsgálati eljárások betartása szolgálja a befektetők és a fogyasztók érdekeit. A kormánnyal, hivatalokkal, egyéb vállalkozásokkal, versenytársakkal etikus normákat felmutató vezetők a fenntartható fejlődés alapját képezik.

2 pillér: infrastruktúra

A kiterjedt és hatékony infrastruktúra kritikus jelentőséggel bír a gazdaság kiegyensúlyozott működését illetően, mivel meghatározza a gazdaság és az egyes szektorok működési területeit, azok fejlődési esélyeit. A jól fejlett infrastruktúra csökkenti az egyes régiók közti távolságot, egységessé teszi a nemzeti piacot, és alacsony költség szint mellett összeköti azt a környező országok és régiók piacaival. Ezt kiegészítve az infrastrukturális hálózatok minősége

és kiterjedtsége lényegesen befolyásolja a gazdasági növekedést és a jövedelmek egyenetlen eloszlását, valamint a szegénységet. A jól fejlett közlekedési és kommunikációs hálózatok megléte alapfeltételt képez ahhoz, hogy a kevésbé fejlett közösségek kapcsolatba tudjanak kerülni a magrégiók nyújtotta lehetőségekkel, szolgáltatásokkal. A fejlett közlekedési infrastruktúra alapját képezi az áruk, szolgáltatások és a munkaerő zökkenőmentes mozgásának. Az energetikai hálózatok fejlettsége szintén meghatározó egy ország versenyképessége és növekedése szempontjából. Az energiabiztonság megléte kulcsfontosságú a termelőágazatok számára. A telekommunikációs infrastruktúra fejlettsége elementáris jelleggel bír a gyors és megbízható információáramlás, valamint a költséghatékony, gyors ügyviteli folyamatok megvalósítása szempontjából.

3. pillér: makrogazdasági környezet

Egy ország makrogazdasági stabilitása szintén meghatározó a gazdaság és a versenyképesség számára. Bár önmagában a makrogazdasági stabilitás nem tudja növelni egy nemzetgazdaság termelékenységét, a kormányok hatékony szolgáltatásnyújtásai szempontjából nagyon hátrányos, ha a kormánynak a korábban felhalmozott államadósságok miatt jelentős törke- és kamatfizetési terhekkkel kell számolnia. A költségvetési hiány szintén korlátozza a kormány cselekvőképességét, manőverezési lehetőségeit a gazdaság szempontjából. A cégek működése szintén kiszámíthatatlan a magas inflációs ráták mellett. Mindent összevetve a kiegyensúlyozott makrogazdasági háttér nélkülözhetetlen a gazdasági növekedés számára. A költségvetési hiány és az államadósság fontosságát az is jelzi, hogy a G20 vezetői a 2010. júniusi torontói találkozójuk alkalmával megállapodtak abban, hogy 2013 nyaráig felére csökkentik a költségvetési hiányukat, míg az államadósság GDP-hez viszonyított mértékét 2016-ig stabilizálják.²

4. pillér: egészségügy és alapfokú oktatás

Az egészséges munkaerő nélkülözhetetlen egy ország versenyképessége és termelékenység szempontjából. A rossz egészségi állapot a gazdaság számára sem kedvező, mivel a beteg munkavállaló gyakran hiányzik, és nem tudja feladatát kellő hatékonysággal ellátni. Az egészségügybe való beruházás éppen emiatt gazdasági és morális okokból is alapvető fontosságú. Az egészség mellett ez a pillér tartalmazza az alapfokú oktatás minőségét, amely egyre fontosabb a modern gazdaság számára. Korunkban az oktatás szerepe azért is nő folyamatosan, mivel a gyors technológiai, eljárásrendi változások miatt a munkavállalók adaptációs, alkalmazkodó, abszorpciós készsége kritikussá válik. Mikroökonómiai szinten egy vállalat komoly problémákba ütközhet az értékláncban való továbblépéskor, amikor azzal találja magát szemben, hogy a rendelkezésre álló munkaerő nem alkalmas szofisztikáltabb munka elvégzésére. Bár a költségvetési hiányt le kell faragni, a gazdaság talpra állítását megalapozó stratégiáknál nem szabad megfélemleni erről a területről.

² Xavier Sala I Martín–Jennifer Blanke–Thierry Geiger–Irene Mia–Margareta Drzenik Hanouz: *The global competitiveness index 2010–2011: looking behind the global economic crises, The global competitiveness report 2010–2011*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland 7.

5. pillér: felsőoktatás és továbbképzés

A felsőoktatás és továbbképzések színvonala szintén meghatározó azon gazdaságok számára, amelyek feljebb kívánnak jutni az értékláncban. A globalizálódó gazdaság megköveteli az országok felsőoktatási intézményeitől, hogy olyan szakembereket, szakértőket neveljenek ki, akik gyorsan tudnak alkalmazkodni a versenykörnyezet változásaihoz, hajlandók a fejlődésre, folyamatos önfejlesztésre, és a nemzetközivé váló gazdaságokban bárhol bevetethők. A továbbképzések legalább ilyen fontosak. A lényeg az, hogy a vállalatok speciális igényeik kielégítésére továbbképzéseket szervezzenek, és érvényesüljön a „learning by doing”, azaz munka közbeni tanulás koncepció.

6. pillér: árupiaci hatékonyság

A hatékony árupiacokkal rendelkező gazdaságok megfelelő termék- és szolgáltatásmixet tudnak nyújtani. Az egészséges belföldi és külföldi piaci verseny fontos ösztönző erő az üzleti hatékonyság és termelékenység számára. Az áruforgalom zavartalan működése szempontjából biztosítani kell a jól átlátható, akadálymentes, de mindenki számára egyformán igazságos jogi hátteret. Például a versenyképességet nagyban torzítják az adók, és a külföldi közvetlen tőkebefektetéseket gátló diszkriminatív intézkedések. Az árupiaci hatékonysággal kapcsolatban fenntartásaim vannak a Világ gazdasági Fórum véleményével kapcsolatban. Rendben van, hogy a gazdasági interdependencia miatt szükség van a nyitott, protekcionista intézkedésektől mentes piacokra, mivel a nyitott gazdaságok biztosítják a növekedést és a haladást, de említést kellene tenni a nemzetközi szervezetek, gazdasági tömörülések ellenőrzési, irányítási testületeinek megerősítéséről, a monitoring-mechanizmusok újradefiniálásáról, meghatározó döntéshozatali szerephez jutásáról.

7. pillér: a munkaerőpiac hatékonysága

A munkaerőpiac hatékonysága és rugalmassága biztosítja, hogy a munkaerő allokációja a leghatékonyabb formában valósuljon meg, és a munkaerő kellő ösztönző erőt kapjon. A munkaerőpiacnak kellően rugalmasnak kell lennie ahhoz, hogy szükség esetén a munkaerő szektorközi mozgásáról, átcsoportosításáról alacsony költségszint mellett gondoskodni tudjon. A munkaerőpiac alakításánál ügyelni kell arra is, hogy egy bizonyos szintű béringadozást a dolgozók még szociális feszültségek nélkül elviseljenek. A merev munkaerőpiac nem segíti a hatékonyság növelését. A munkaerőpiac alakításánál biztosítani kell a megérdemelt teljesítmény ellentételezését, valamint a nemek közötti egyenlőséget.

8. pillér: pénzügyi fejlődés

A jelen pénzügyi válság egyértelműen rávilágított a tisztességesen működő pénzügyi szektor fontosságára. A hatékonyan működő pénzügyi piac a lehető leghatékonyabb módon allokálja az állampolgárok, valamint külföldi befektetők megtakarításait. A pénzügyi piac a rendelkezésre álló forrásokat a magas megtérülési rátával rendelkező versenyképes vállalkozások és projektek számára nyújtja, és nem politikai megrendeléseknek veti alá magát. A banki kockázatkezelés

minőségének és színvonalának biztosítása elengedhetetlen alapfeltétel. A tisztességesen, átlátható módon működő bankrendszer, a megbízható, szigorúan szabályozott értékpapírpia, a kockázati tőketársaságok jelenléte, valamint a széles körű banki hiteltermékek a növekedés hajtómotorjaként szolgálnak. A kulcsszó itt az átláthatóság, az áramvonalas, egyértelmű szabályozás, valamint a megbízható kockázatkezelés az ügyfelek és befektetők érdekében.

9. pillér: technológiai fogadókészség

A globalizálódó világban a technológia egyre inkább a versenyképesség és a prosperitás meghatározó tényezőjévé vált. A technológiai fogadókészség azt méri, hogy egy adott gazdaság hogyan tudja adaptálni az új technológiákat ipari teljesítményének növelése érdekében. Különös hangsúlyt érdemel az IT technológia adaptációs foka. Az IT technológiához való hozzáférés, valamint annak széles körű használata meghatározó egy ország technológiai fogadókészségét illetően. Lényegtelen, hogy az adott IT technológiát belföldön vagy külföldön fejlesztették, csak az számít, hogy a nemzetgazdaság szolgálatába állítják, vagy sem.

10. pillér: piacméret

A piacméret befolyásolja a termelékenységet, mivel a nagy piaccal rendelkező országok lehetővé teszik a vállalkozások számára a méretgazdaságosságból fakadó előnyök kihasználását.

Korábban a vállalkozások számára elérhető piac mérete egybeesett az ország határaival. A globalizáció korában azonban az egyes nemzetgazdaságok határai sokat vesztek jelentőségükből, helyüket egyre inkább átveszik a nemzetközi piacok, ami különösen a kis nyitott gazdaságoknak kedvez. Empirikus kutatások tucatjai igazolják, hogy a kereskedelem pozitív hatással van a gazdasági növekedésre. A piacméret belföldi és külpiacból álló meghatározásánál a Világgazdasági Fórum lándzsát tör az exportvezérelt gazdaságok és a földrajzi térségek mellet, mint például az Európai Unió, amely ugyan számos tagországból áll, de egységes közös piaccal rendelkezik.

11. pillér: széleskörűen összefonódó üzleti környezet

Az üzleti környezet, az üzleti folyamatok kezelése meghatározó a termékek és szolgáltatások előállításánál. A megfelelő üzletvitel hozzájárul a termelékenység és a nemzetgazdaság versenyképességének növekedéséhez. A kifinomult üzleti környezet magában foglalja az adott ország üzleti hálózatának, valamint az egyes magánvállalkozások működésének, stratégiájának minőségét. Ez a pillér különösen fontos a fejlett ipari országok szempontjából, amelyek a termelés alapvető forrásaiból származó előnyöket már kimerítették. Egy ország üzleti hálózatainak és támogató iparágainak minősége, amelyet a helyi szállítók interakcióinak minőségén és mennyiségén lehet lemérni, több okból is rendkívül fontos.

Amikor egy szektor termelő, szolgáltató cégei és szállítói egymással szoros összeköttetésben vannak egy földrajzi régió területén, jelentősen növelhető a hatékonyság színvonala, az innovációk fejlesztésének és bevezetésének az esélye, és az új belépők számára csökkennek a piacra lépési korlátok. A magánvállalkozások kifinomult működése és stratégiája (márkanév, marketing, értéklánc és kifinomult termékek egyedi gyártása) mind megerősíti a modern, versenyképes üzleti folyamatok elterjedését.

12. pillér: innováció

A versenyképesség utolsó tartópillére a technológiai innováció. Bár jelentős fejlődésre lehet szert tenni az intézményrendszer, az infrastruktúra modernizálásával, a makrogazdasági egyensúlyhiány csökkentésével, valamint a humán erőforrás fejlesztésével, a technológia párhuzamos fejlesztése nélkül mindez sikertelen. Hosszú távon az életszínvonal csak a technológiai innovációkon keresztül lehetséges.

Bár a kevésbé fejlett országok még képesek fejleszteni termelékenységüket a meglévő technológiák alkalmazásával, ez már nem elegendő a továbbfejlődéshez. A cégeknek innovatív termékeket és eljárásrendeket kell bevezetniük, ha versenyképesek akarnak maradni. A továbbfejlődéshez és a versenyképesség fenntartásához feltétlenül investálni kell a kutatás-fejlesztésbe. Feltétlenül szükség van a magas színvonalú kutatóintézetek meglétére, az egyetemek és az ipar között folyó kiterjedt kutatási együttműködésre és a tulajdonjog védelmére.

A 12 pillér összekapcsolódása

Előljáróban meg kell jegyezni, hogy a versenyképességet eredményező 12 tényező egymással nagyon szorosan összefügg, az egyik tényező gyengesége negatív hatást vált ki a többi tényező esetében is. Egyértelmű, hogy jól képzett, az új technológiák fogadására nyitott munkaerő nélkül nem lehet az innováció területén átütő sikereket elérni. Nyilvánvaló, hogy finanszírozás és megfelelően szabályozott árupiac nélkül az innovatív termékek és szolgáltatások szintén nem tudnak a piacra jutni.

Alapvető követelmények

- intézmények
- infrastruktúra
- makrogazdasági környezet
- egészségügy és alapoktatás

a tényezővezérelt gazdaság alapjai

Hatékonyágnövelő tényezők

- felsőfokú oktatás és továbbképzés
- hatékony árupiac
- hatékony munkaerő piac
- fejlett pénzügyi piac
- technológiai fogadókészség
- megfelelő piacméret

a hatékonyság által vezérelt gazdaság alapjai

Innovációs és szolgáltatási tényezők

- széles körű üzleti szolgáltatások
- innovációk

az innováció által vezérelt gazdaság alapjai³

³ Xavier Sala I Martín–Jennifer Blanke–Thierry Geiger–Irene Mia–Margareta Drzenik Hanouz: *The global competitiveness index 2010–2011: looking behind the global economic crises, The global competitiveness report 2010–2011*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 9.

Rostov növekedésemélete a következőket mondja ki: „minden ország, minden nemzetgazdaság pontosan ugyanazon a fejlődési pályán halad végig, a különbség csak a fejlődés sebességében lehet, akár úgy is, hogy egyes országok az átlagosnál hosszabb időt töltenek egy-egy fejlődési időszakban, így később jutnak el a mások által már elért, meghaladott fejlettségi szakaszba.”⁴ Ez az elmélet a nemzetközi gazdasági fejlődésre vonatkozó legnépszerűbb elmélet volt az ötvenes-hatvanas években, amelyet a Világbank is népszerűsített.

Nyilvánvaló, hogy a fejlettség különböző szintjein található országok szempontjából az egyes tényezőcsoportok különböző jelentőséggel bírnak. Egy afrikai fejlődő országnak azon kell szorgalmasan dolgoznia, hogy a felemelkedéshez biztosítani tudja a fentiekben részletezett alapvető követelményeket. Szentés Tamás véleménye szerint Rostov „voltaképp a mai korban létező és térben egymás mellett élő társadalmakat helyezte mint a gazdasági fejlődés általános történelmi folyamatának különböző szakaszait időben egymás mögé, illetve elé”.⁵ A gazdaságtörténeti diskurzusba Alexander Gerschenkron vezette be az elmaradottság leküzdésében nélkülözhetetlen állam toposzát. Gerschenkron azt állította, hogy minél megkésettbb egy ország ipari fejlődése, annál nagyobb mértékű lesz a fejlődés, ha bekövetkezik. Nagyobb elmaradottság esetén nagyobbak az üzemek és vállalatok méretei, és gyakorta jönnek létre monopolisztikus megállapodások.

Japán és a dél-kelet ázsiai országok, kis tigrisek példája alapján megállapítható, hogy minél elmaradottabb egy ország, annál valószínűbb, hogy az iparosítás szervezett irányítás mellett megy végbe. Az elmaradottság fokától függően az irányítás központjai lehetnek az állam felügyelete, irányítása alatt működő fejlesztési, beruházási bankok, fejlesztési ügynökségek, valamint bürokratikus ellenőrzést gyakorló szervezetek.

Visszakanyarodva a globális versenyképességi indexhez, az index abból indul ki, hogy a fejlettség első fokán a gazdasági tényező irányított, teljesítménye a szakképzetlen munkaerőn és a nyersanyagforrásokon alapszik. A vállalatok árversenyt folytatnak, és alacsony munkabér mellett előállított tömegtermékeket értékesítenek. A fejlettség ezen szintjén rendelkezésre állnak az alapvető, jól működő intézményi, infrastrukturális és egészségügyi alapkövetelmények.

Amikor egy ország versenyképesebbé válik, nő a termelékenysége, és a fejlődéssel párhuzamosan emelkednek a munkabérek. Ilyen esetekben az adott ország magasabb fejlettségi szintre emelkedik, ahol a gazdaság motorja már a hatékonyság. A fejlődés ezen szakaszában a fő hangsúly már a termelési és irányítási folyamatok racionalizálásán és a termék minőségének növelésén van. A fejlettség ezen szakaszán a versenyképesség szempontjából meghatározó a magas színvonalú felsőfokú oktatás és továbbképzés, a rugalmas munkaerőpiac és a magas színvonalú pénz- és tőkepiac, valamint a nagy belföldi és külföldi felvevőpiac. Amikor az országok elérnek az innováció vezérelte fejlődési szakaszba, a magas bérszint és életszínvonal már csak úgy tartható fenn, ha biztosított az egyedi, kimagasló minőségű termékek fejlesztése és gyártása. Ebben a szakaszban a cégek csak úgy tudják megtartani versenyképességüket, ha folyamatosan innovatív gyártás- és eljárásrendi innovációkat, újításokat vetnek be.

4 Csáki György: *A látható kéz, a fejlesztő állam a globalizációban*. Napvilág Kiadó, Bp. 2009. 15.

⁵ Szentés Tamás: *Világ gazdaságtan*. Bp. 1999. 682.

Bár mind a 12 pillér bizonyos fokon meghatározó az országok szempontjából, az országok diverzifikáltabb kategorizálásának érdekében a 12 tényezőt is csoportokra bontották, és alindexeket határoztak meg. Az alapkövetelmények alindex azokat a tényezőket foglalja magában, amelyek a tényezővezérelt gazdaság szempontjából fontosak. Értelemszerűen a hatékonyságnövelő alindex a hatékonyságvezérelt gazdaság szempontjából releváns tényezőket tartalmazza.

A három különböző fejlettségi szintnél az alábbi táblázatban látható módon alakul az egyes alindexek súlya.

1. táblázat. A jellemző alindexek megoszlása gazdasági típus szerint

Alindex	Tényezővezérelt szint (%)	Hatékonyságvezérelt szint (%)	Innovációvezérelt szint (%)
alapkövetelmények	60	40	20
hatékonyságnövelés	35	50	50
innovációs tényezők	5	10	30

Forrás: The Global Competitiveness Report 2010–2011. 10.

Az országok fejlettségi szint szerinti besorolásánál 2 kritériumot használnak. Az egyik az egy főre eső GDP. Ez a széles körben elérhető mérőszám a bérek meghatározására is alkalmas, mivel a bérszintet illetően nem áll rendelkezésre széleskörűen alkalmazott mérőszám. A második mérőszám azt vizsgálja, hogy az egyes országokra mennyire jellemző a tényezővezéreltség. Ez a mérőszám azt mutatja meg, hogy az egyes országok teljes kivitelén belül milyen arányt képviselnek a nyersanyagok. Az olyan országok, amelyek kivitelének több mint 70%-a nyersanyagokból származik, erősen tényezővezérelt országok.

Az alábbi táblázat a jövedelemküszöbököt szemlélteti a fejlettség szempontjából. A három kategória közé eső országokat tranzitországoknak hívjuk. Ezen országok két fejlettségi fokozat között helyezkednek el, így az egyes fejlettségi szinteket meghatározó súlyok is fokozatosan eltolódnak.

2. táblázat. Egy főre eső GDP a gazdaság fejlettsége szerint

Fejlettségi szint	1 főre eső GDP (USD)
1. tényezővezérelt szint	<2.000
Átmenet	2000–3000
2. hatékonyságvezérelt szint	3000–9000
Átmenet	9000–17 000
3. innovációvezérelt szint	>17 000

Forrás: The Global Competitiveness Report 2010–2011. 10.

Az Európai Unió 27 tagjának rangsora a 2010–2011-es globális versenyképességi index alapján

3. táblázat. Az EU 27 tagállamának besorolása a globális versenyképességi index alapján

Gazdaság	Helyezés	eredmény
Svédország	2	5,56
Németország	5	5,39
Finnország	7	5,37
Hollandia	8	5,33
Dánia	9	5,32
Egyesült Királyság	12	5,25
Franciaország	15	5,13
Ausztria	18	5,09
Belgium	19	5,07
Luxemburg	20	5,05
Írország	29	4,74
Észtország	33	4,61
Csehország	26	4,57
Lengyelország	39	4,51
Ciprus	40	4,50
Spanyolország	42	4,49
Szlovénia	45	4,42
Portugália	46	4,38
Litvánia	47	4,38
Olaszország	48	4,37
Málta	50	4,34
Magyarország	52	4,33
Szlovákia	60	4,25
Románia	67	4,16
Lettország	70	4,14
Bulgária	71	4,13
Görögország	83	3,99

Forrás: The Global Competitiveness Report 2010–2011. 25.

A táblázat jól mutatja az Európai Unió tagállamainak versenyképességét. A táblázat alapján a skandináv államok, Németország, az Egyesült Királyság, Franciaország és a Benelux államok a világ 20 legversenyképesebb országa között vannak. Tekintettel arra, hogy az Európai Unió

politikai, kulturális és gazdasági aspektusok alapján nem képez homogén egységet, az egyes tagállamok versenyképességi erősségei is eltérnek egymástól.

A skandináv és Benelux államok viszonylag kis piacát jól ellensúlyozza a munkaerő magas szintű szaktudása, a megbízható, átlátható közigazgatás és különösen a skandináv országok esetében a jelentős innovációs kapacitás. Hat tagállamot leszámítva az EU-tagországok a legversenyképesebb 50 ország között találhatók. Az EU-tagállamok között Görögország érte el a legrosszabb, 83. helyezést. Görögország kudarca elsődlegesen a makrogazdasági előírásoktól való drasztikus eltérés, a rendkívül gyenge intézményrendszer és az alacsony hatékonyságú piacok számlájára írható.

Magyarország az 52. helyen áll a globális versenyképesség listáján, 2. helyen Málta, és 4. helyen Olaszország mögött. Érdemes rámutatni, hogy a visegrádi országok 2. állama, Csehország, valamint Lengyelország a 36., illetve 39. helyet foglalja el a listán.

4. táblázat. Országgrangsor az innovációs és szofisztikációs faktor alapján

Ország	Innovációs és szofisztikációs faktor rangsor
Japán	1
Svájc	2
Svédország	3
Amerikai Egyesült Államok	4
Németország	5
Finnország	6
Tajvan	7
Hollandia	8
Dánia	9
Szingapúr	10
Izrael	11
Egyesült Királyság	12
Ausztria	13
Belgium	15
Franciaország	16
Norvégia	17
Csehország	30
Kína	31
Szlovénia	35
India	42
Lengyelország	50
Magyarország	51
Románia	91
Szlovákia	63
Bulgária	95

Érdemes megjegyezni, hogy a középmezőny országai az innovációs potenciál és az intézményi háttér minősége tekintetében maradnak el az élbolytól. A makrogazdasági stabilitás és a lakosság képzettségi szintjét illetően hasonló fejlettségi szinten vannak. Kelet-Európa országai elsősorban a nyitott és rugalmas áru-, valamint munkaerőpiacukkal tűnnek ki a sorból. Olaszország és Spanyolország a piacuk méretgazdaságából fakadó versenyelőnyükre hívták fel a figyelmet. Spanyolország az infrastrukturális beruházások területén is komoly előrelépést tett.

Az Európai Unió területén még bőven van mit tenni a strukturális reformok területén annak érdekében, hogy a belső piac működése rugalmasabbá váljon. Európa versenyképessége szempontjából meghatározó, hogy mennyire tudja integrálni a piacait. Az egyes vállalkozások versenyképessége szempontjából is előnyös a méretgazdaságból származó potenciál kihasználása. Míg az Egyesült Államok élen jár a piacméret, a rugalmas munkaerőpiac, valamint az innovációk területén, addig az Unió mind a három területen alulmarad. Kína osztozik a közép-szintű európai államokkal a merev intézményrendszer és az alacsony szintű innováció területén. Hozzá kell azonban tenni, hogy gyors ütemben hozza be hátrányát az infrastruktúra és a piaci hatékonyság területén. Kína egyre inkább profitál az óriási belső piac méretéből. Mivel az infrastruktúra és a piaci hatékonyság színvonala egyre inkább konvergál a legfontosabb globális szereplők között, Európa nem engedheti meg magának, hogy ne tegyen hathatós lépéseket, és lemaradjon a versenyben.

Korunk gazdasági fejlődése, fejlettsége szempontjából egyre inkább az innovációs és egyedi szolgáltatások nyújtásában rejlik kapacitás válik meghatározóvá. A globális versenyképességi index ezt a két faktort is vizsgálta a kiválasztott országok relációjában, és a 4. táblázatban szemléltetett eredményre jutott.

Az európai unió 2007–2013-ig tartó pénzügyi perspektívája

A 2007–2013 időszak pénzügyi keretét vizsgálva megállapítható, hogy a versenyképesség irányába tolik el a hangsúly. A versenyképesség a növekedésért és foglalkoztatásért elnevezésű előirányzatra szánt kiadások éves szinten 6-7%-kal növekednek a közös mezőgazdasági és vidékfejlesztési (természeti erőforrások megőrzése, kezelése politika) rovására, amelyek éves szinten 3%-kal csökkennek⁶.

A Római Szerződés alapvető célja volt az európai gazdasági és politikai unió létrehozása. E célok elérése érdekében a tagállamoknak számos korábbi nemzeti szintű jogkört át kell ruházniuk az Unióra. A kiszélesedő közösségi feladatok és célkitűzések megvalósítása értelemszerűen maga után vonja a közös költségvetéshez való hozzájárulás növelésének szükségességét. Az unión belül az egyes országcsoportok különböző érdekekkel rendelkeznek. A nettó befizető tagállamok a közös költségvetést tekintik kiindulási alapnak, és nem a közös politikákat és közös célokat. A nettó befizetők a befizetések arányosítását, vagyis a nemzeti érdekek karakteresebb képviselőit támogatják. Ezzel ellentétben a közös költségvetés hasznélvezői folyamatosan a szolidaritás, a konvergencia erősítését, a közös költségvetés újraelosztó jellegét támogatják. A mediterrán országok Unióhoz való csatlakozásával lényegesen megváltozott a

⁶ Európai Közösségek Bizottsága, ICEG Munkafüzet 20. 2007. június 30. 15.

költségvetés jellege. A magrégiókhoz képest fejletlen perifériák a költségvetési célok és a közösségi források újrafelosztását igényelték.

A 12 újonnan csatlakozott kelet-közép-európai állam kohéziós igényei, szükségletei csak tovább bonyolítják a helyzetet, mivel az allokálható források fajlagosan lecsökkentek, és az új finanszírozási igények a gazdasági recesszió közepette jelentkeznek. Az új tagállamok mindenképp a felzárkóztatásban, a kohézió erősítésében érdekeltek. Nagyon komoly érdekellentétek körvonalazódnak az Unió régi tagállamai, a magországok és a periféria között, valamint az újonnan csatlakozott államok és a korábbi, de jelenleg is haszonélvező tagállamok között. Ezen túlmenően filozófiai érdekellentétek is feszülnek. Az egyik álláspont a piacok védelmét támogatja, míg a másik szemlélet a versenyképesség előmozdítását erősítené.

Komoly dilemma előtt állnak az EU döntéshozói. El kell döntenük, hogy az eddig is jól teljesítő magrégiókat erősítik a versenyképesség célkitűzés hangoztatásával, vagy a leggyengébb, legelmaradottabb régiókat próbálják felzárkóztatni. Az Uniónak el kell döntenie, hogy a gyorsabb gazdasági növekedést jelentősebb fejlettségbeli különbségekkel vagy a lassúbb növekedést, csökkenő fejlettségbeli különbségekkel választja. Az Európa 2020 stratégiát olvasva egyértelmű, hogy az Európai Unió a versenyképesség erősítése mellett száll síkra a recesszió által sújtott világgazdasági versenyben, amely egyértelműen a kétsebességű Európát vetíti előre.

A közösségi költségvetés mérete jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Az 1965–1970-es években a közösségi költségvetés az EU GDP-jének 0,4%-át tette ki, a források túlnyomó részét a közösségi agrárpolitikára költötték. 1985-re a közös költségvetés mértéke az EU GDP-jének 0,85%-ára emelkedett, azaz megkétszereződött.

Ebben az időszakban is meghatározó maradt a mezőgazdaság a maga kétharmad részesedésével. A mediterrán országok csatlakozása miatt egyre lényegesebbé vált a strukturális politika.

A 2007-től 2013-ig terjedő időszakban az uniós GDP 1,24%-ában rögzítették a saját források felső határát, míg a kiadási főösszeg esetében ezt a számot 1,048%-ban határozták meg.

A 2007–2013-as időszakban az EU mindösszesen 342 758 millió eurót fordít a konvergencia, valamint regionális versenyképesség és foglalkoztatás célkitűzésekre, amelyből 25%-kal rendelkeznek az innovációk (85 198 millió euró). Az innovációkra szánt teljes összegből 48 milliárd eurót a régi tagállamok, 35 milliárd eurót pedig a 12 új tagállam használhat fel. Összehasonlítva az aktuális számokat a 2000–2006 közti időszakokkal, jól látható, hogy az innovációra szánt összeg több mint kétszeresére nőtt. A 2000–2006-os időszakban 25 502 millió eurót fordítottak innovációkra, ami 11%-a a teljes konvergencia és versenyképesség célkitűzéseknek (224 400 millió euró).

Az aktuális költségvetési időszakot elemezve megfigyelhető, hogy a konvergencia célkitűzéseknél a források 60%-át az új tagállamokban, míg a fennmaradó 40%-ot a régi tagállamokban használják fel. A regionális versenyképesség célkitűzések esetében fordított az arány, ott a források 94%-a jut a régi tagállamokra, míg a 12 új tagállam mindössze 6%-ban részesül.

Tekintettel arra, hogy az innováció nagyon széles körben elterjedt megközelítmóddá vált, a 2007 és 2013 közti időszak kohéziós politikája olyan stratégiai megközelítmódot követ, amely a növekedési stratégiákat európai, regionális, valamint helyi szinten akarja

integrálni. Az új koncepció azt kívánja biztosítani, hogy az egyes szektorokat nem egymástól elkülönülten fejlesztik, hanem megvizsgálják az adott tagállam vagy régió társadalmi és gazdasági környezetét. A korábbi költségvetési időszakokhoz képest nagyon lényeges újdonság, hogy az innováció a kohéziós politika víziójának középpontjába került. A megváltozott körülmények a régiókat is arra sarkallják, hogy dolgozzák ki saját innovációs stratégiáikat.

Mind a megújított lisszaboni stratégia, mind pedig a jelenlegi kohéziós politika külön kiemeli az innovációk jelentőségét, és az európai problémák leküzdésének kulcselemét látják bennük.

Következtetések

A 2007–2013 közötti, valamint a 2013-tól 2020-ig terjedő költségvetési időszakban a versenyképesség irányába tolódott el a hangsúly. A versenyképesség előirányzatra szánt kiadások éves szinten 6-7%-kal növekednek a közösségi agrárpolitika rovására, ami éves szinten 3%-kal csökken. Az aktuális költségvetési időszakban rendelkezésre álló 347 410 millió euró 81,5%-át a konvergencia célkitűzésre, 16%-át a regionális versenyképesség és foglalkoztatottság célkitűzésre, míg a fennmaradó 2,5%-ot az európai területi kooperációs célkitűzésre fordítják.

A konvergencia célkitűzések esetében a források 60%-át az új tagállamokban, míg a fennmaradó 40%-ot a régi tagállamokban használják fel. A regionális versenyképesség célkitűzés esetében fordított az arány, ott a források 94%-a jut a régi tagállamokra, míg a 12 új tagállam mindössze 6%-ban részesül.

A versenyképesség fejlesztése előbb-utóbb feszültségeket fog okozni az Európai Unióban, mivel az új tagállamok programtervezetei még nem olyan professzionálisak, valamint az intézményi elmaradottságaik nagyban gátolják abszorpciós képességeiket. A regionális versenyképesség célkitűzésen belül meghatározó az innovációk aránya uniós szinten – 39,53%. Az innovációra irányuló forrásallokáció jóval meghatározóbb a régi tagállamokban, mint az újak esetében. A versenyképesség célkitűzésen belül a régi tagállamok a rájuk eső keretsz-szeg 40,26%-át költik innovációkra, míg az újonnan csatlakozottak csupán 28,8%-ot. Az innovációkon belül a humán erőforrás fejlesztésére jutó forrásmegoszlás még szembetűnőbb. A régi tagállamok az innovációs források 11%-át, az új tagállamok pedig 3,56%-át költik humán erőforrás-fejlesztésre.

A versenyképesség előirányzatnál érdemes lenne a népességarányos részesedésen elgondolkodni. A versenyképességi tényező megjelenésével a kétsebességű unió kontúrjai kezdenek kirajzolódni.

Összességében megállapítható, hogy a piaci koordináció hatékonyabbá válása alapozhatja meg a bürokratikus szabályozás minőségjavulását is. Ez az egymást erősítő folyamat tekinthető a fejlett, innovatív gazdasággal rendelkező országok sikerének. Ezzel szemben a társadalmi kapcsolatok és érdekcsoportok hálójában elvesző bürokratikus koordináció és közigazgatás a fejlődés és a valós teljesítményen alapuló újraelosztás legfőbb kerékkötője.

Competitiveness and Social Cohesion in the European Union

Keywords: competitiveness, cohesion, Eastern-European countries, convergence, innovations

In the first chapter of the study I deal with global competitiveness index of the World Economic Forum, serving the measuring of the nations' competitiveness.

The current study strives to present how the European Union changed its economic policy due to the economic and financial crises and the fierce global competition. The main emphasis is laid upon competitiveness on contrary of cohesion and social and economic close up of the newly joined Middle- and Eastern European countries. In the study I present the Europe 2020 strategy of the EU, that is a crucial paradigm change in the European strategy-making. While the Lisbon strategy focused on the social cohesion, the Europe 2020 strategy strives the fostering of the European competitiveness. Development strategy, formerly based on bureaucratic co-ordination turns to market co-ordination.

Funds serving the target of competitiveness for growth and employment are increased by 6-7% annually during the budget period 2007–2013 while agricultural spending decreases by 3% annually. In the first chapter I demonstrate the funds division of the convergence and regional competitiveness targets in the financial perspective between 2007–2013.

The change of paradigm projects the two speed Europe concept and causes severe tensions between the core regions and the peripheries.

According to the study the main focus on competitiveness in the Europe 2020 strategy is a well-established decision even if social cohesion is hurt at the beginning because the knowledge economy can secure Europe's long term future. When executing the strategy, utmost attention has to be paid to the absorption capabilities of the Eastern-European countries concerning their innovation take-over and generation.

Mag Ildikó – Lazarec Alexandru

Kutatás-fejlesztés infrastruktúrájának területi megoszlása Romániában

Bevezető

A gazdaság fejlődése szoros kapcsolatban áll a kutatás, fejlesztés és innováció folyamatával, és csak akkor lehetnek versenyképesek a nemzetgazdaságok, a térségek, települések, a vállalkozások, sőt az egyének is, ha folyamatosan képesek megújulni.

Az Unió stratégiai dokumentuma, az *Európa 2020*¹, három, egymást kölcsönösen erősítő növekedési prioritást tart szem előtt:

1. *intelligens növekedés*, ami a tudáson és innováción alapuló gazdasági növekedést célozza;
2. *fenntartható növekedés*, ami erőforrás-hatékonyabb, környezetbarát és versenyképesebb gazdaságot jelen;
3. *inkluzív növekedés*, amit a magas foglalkoztatás, valamint a szociális és területi kohézió jellemez.

Az Európai Unió kutatáspolitikájának legfőbb pénzügyi eszközét a többéves keretprogramok jelentik, amelyek költségvetése egyre nagyobb.

A kutatás és fejlesztés² (K+F): „az a rendszeresen végzett munka, amelynek célja az ismeretanyag bővítése, beleértve az emberről, a kultúráról és a társadalomról alkotott ismeretek gyarapítását is, valamint ennek az egész ismeretanyagnak a felhasználását új alkalmazások kidolgozására. Az így értelmezett K+F háromféle tevékenységet ölel fel: az alapkutatást, az alkalmazott kutatást és a kísérleti fejlesztést.”

Tanulmányunkban a kutatás-fejlesztés (K-F) mérőszámainak regionális eltéréseit vizsgáljuk³ a rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatbázis⁴ felhasználásával a 2009-es évre, valamint esetenként a 2005–2007-es évekre vonatkozóan.⁵

Mag Ildikó (1989) – közgazdász, mesterképzős hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar, Kolozsvár, mag_ildi@yahoo.com

Lazarec Alexandru (1990) – közgazdász, mesterképzős hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar, Kolozsvár, alex_lazarec@yahoo.com

¹ *Europe 2020: Commission proposes new economic strategy*, European Commission. http://ec.europa.eu/news/economy/100303_en.htm Hozzáférés: 2010. december 19.

² *OECD 1993–1996*, 29.

³ *Statistică teritorială*. INS. Buc. 2012.

⁴ *Activitatea de cercetare-dezvoltare în anul 2009*. INS, Buc. 2010.

⁵ *Cercetare-dezvoltare în România*. INS. Buc. 2007.

Milyen adatbázist használhattunk fel

A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok nagymértékben behatárolták kutatásunk tartalmát, így a címbeli megfogalmazás mindössze azon mérőszámok által leírható „infrastrukturára” vonatkozik, amelyek mennyiségileg jellemezhetők a hivatalosan közölt adatokkal.

Románia egészére vonatkozóan a K+F területén alkalmazásban lévő személyek száma a 2009-es év végén összesen 42 420 fő volt (kimondottan kutató 30 645), ebből specializált kutatási intézményekben 14 857 fő dolgozott, gazdasági-társadalmi intézményekben 5 410, felsőfokú oktatási intézményekben 21 587, orvostudományi kutatások területén 489, civil szervezetekben 77 fő volt a kutatásban tevékenykedők száma. Az alkalmazottak 76,6%-a állami intézményekben és még a vállalati szektorban is csak a kutatók 58,5% -a dolgozott a magán-szektorban. A K-F területén alkalmazásban lévő személyek kutatókból, technikai személyzetből és egyéb alkalmazottakból tevődnek össze, és ezek aránya ágazonként is eltérő, így például az energetikai kutatások területén 75% a kutatók aránya, de pl. az agrárágazatban csupán 40% a tulajdonképpeni kutatói arány. A 2009-es évben a K+F alkalmazottainak száma 42 420 fő volt, aminek 45,7%-a nő. Szakmai képzettség szerint az alkalmazottak 85,43%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezett.

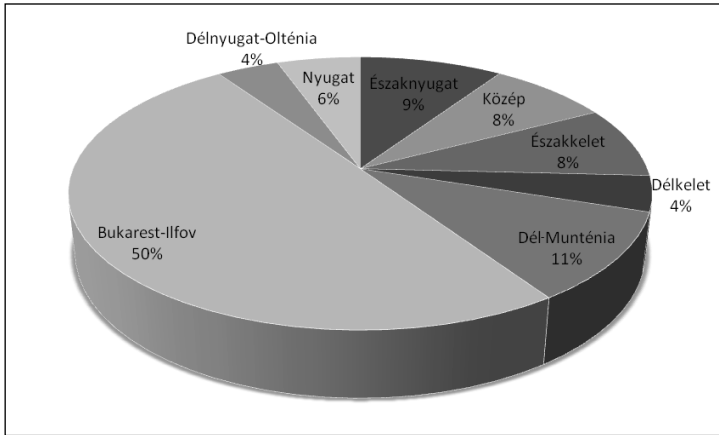
A regionális, illetve megyei szintű eltérések vizsgálatához az alábbi adatokat használhattuk fel: a K+F területén dolgozók összlétszáma; a K+F területén dolgozók száma teljes munkaidős alkalmazottakra átszámolva; a K+F szektor összköltségei; a K+F-szektorban dolgozó munkavállalók száma a nemzetgazdasági tevékenységek szintjén; a bruttó nemzeti termék (GDP), illetve a bruttó hozzáadott érték (GVA) régióként; a K+F-szektorban tevékenykedő munkavállalók összlétszáma a 2005-ös, 2007-es és 2009-es években, a K+F-szektorban alkalmazottak száma a nemzetgazdasági tevékenységek szintjén; a K+F szektor összköltsége a 2005-ös, 2007-es és 2009-es években, valamint a GDP-értékei a 2005-ös, 2007-es, 2009-es évekre, nemzetgazdasági tevékenységek szerinti bontásban.

Ezeknek az alapinformációknak a felhasználásával számítottunk olyan mutatószámokat, amelyek a területi különbségeket jelzik. A rendelkezésünkre álló alapadatok nem teszik lehetővé a minőségi elemek vizsgálatát, de általános rálátást nyújtanak egyrészt a kutatói emberi erőforrás, valamint a kutatásra fordított költségek területi eloszlásáról, így képet kaphatunk arról, melyek a centrumterületek, illetve melyek a perifériák a kutatási bázis vonatkozásában a jelenlegi adottságok szintjén.

A K+F-tevékenység humánerőforrásának területi megoszlása

Előbb azt vizsgáltuk, miképpen oszlik meg a K+F-tevékenységekben foglalkoztatott személyek száma a romániai régiók szintjén (1. ábra).

A teljes munkaidős kutatók 50%-a Bukarest-Ilfov régióban tevékenykedett, hazai vonatkozásban egyértelműen központi szerepe van a fővárost magába foglaló régiónak. Ez általános jelenség sok más uniós államban is, hiszen a fővárosban található a legtöbb kutatóintézet és felsőfokú oktatási intézmény. A Dél-Munténia régióban ugyancsak jelentős a kutatói állomány aránya, itt már 2008-ban Regionális Innovációs Stratégiát dolgoztak ki, és nagyméretű

1. ábra. A K+F-tevékenységben foglalkoztatott teljes munkaidejű alkalmazottak aránya régióként Romániában a 2009-es évben

Forrás: *Statistică teritorială*. INS. Buc. 2012 376–383. Saját számítás.

EU-s projektek kivitelezésére került sor. A kutatói személyzet aránya legkisebb a Délkelet és a Délnyugat-Olténia régiókban.

Ha részletesebben, megyei bontásban vizsgáljuk a kutatói állomány területi eloszlását (1. táblázat), akkor még nyilvánvalóbbak a jelentős területi eltérések.

1. táblázat. A K+F szektorban dolgozók arányai egyes megyék szintjén

Megyék	A legnagyobb megyei arányok%	Megyék	A legkisebb megyei arányok %
Bukarest	41,61	Giurgiu	0,00
Ilfov	8,24	Mehedinți	0,00
Kolozs	7,68	Szilágy	0,01
Argeș	6,80	Ialomița	0,04
Iași	6,03	Olt	0,05

Forrás: *Uo.* 376–383. Saját számítás.

A főváros centrumjellege egyértelmű, és a környezetében lévő Ilfov megye is jelentős kutatói állománnyal bír. Kolozsvár és Iași nagyvárosokban is jelentős kutatói létszám található. Ismerve az országos és regionális fejlettségi szinteket, megállapíthatjuk, hogy főleg a fejlettségi megyékben összpontosul a kutatói humán erőforrás-bázis is. Argeș megyében fontos kutatási és fejlesztési központok találhatóak, mint például: a Kertészeti Biotechnológiai Nemzeti Kutatóintézet, Nemzeti Gyümölcs Kutatóintézet, Nukleáris Kutatóintézet stb.

Látható, hogy azok a térségek, amelyek gazdasági szempontból fejlettebbek, több kutatóval rendelkeznek, míg a fejletlenebb térségekben kevesebb kutatót találhatunk. Az ok és okozat

összefüggés komplex, kétirányú, azaz minél fejlettebb egy terület, annál nagyobb figyelmet kap a K+F, és fordítva is fennáll az összefüggés.

A régiók kutatói humánerőforrás-kapacitását jól jellemzik az alábbi adatok is (2. táblázat):

2. táblázat. K+F-tevékenységben dolgozók 10 000 fő civil foglalkoztatottra vetítve

Régió	K+F-foglalkoztatottak aránya 10 000 civil foglalkoztatottból
Románia	50,4
Északnyugat	36,2
Közép	37,3
Északkelet	33,5
Délkelet	18,4
Dél-Munténia	31,7
Bukarest-Ilfov	160,4
Délnyugat-Olténia	27,4
Nyugat	37,4

Forrás: Statistică teritorială. INS. Buc. 2012 376–383. Saját számítás.

Az eltérések még jelentősebbek megyei szinten, amelyet jól szemléltetnek a következő táblázat adatai:

3. táblázat. A K+F-tevékenységben dolgozók száma 10 000 fő civil foglalkoztatottra vetítve. Megyei legnagyobb és legkisebb értékek

Megyék	A legnagyobb megyei értékek	Megyék	A legkisebb megyei értékek
Bukarest	161,3	Szilágy	0,2
Ilfov	154,4	Mehedinți	0,2
Kolozs	101,5	Giurgiu	0,7
Iași	101,3	Olt	0,8
Argeș	100,3	Ialomița	1,1

Forrás: Uo. 376–383.

Ezek a jelentős területi eltérések jelzik azt a tényt, hogy a fejlesztés humánerőforrás adottságai egyes megyékben elvileg adottak, míg más megyékben szinte teljes mértékben hiányoznak, ami ezeknek a megyéknek a további leszakadását vetíti előre.

A következőkben az egyes megyék szintjén a K+F-ben alkalmazottak arányát az országos átlagértékhez viszonyítottuk, és ennek alapján csoportosítottuk a megyéket.

4. táblázat. A megyék csoportosítása a K+F-tevékenység alkalmazottainak az összes alkalmazott arányának országos átlagához viszonyítva

Megyei arány /országos arány intervallumai	Bihar, Maramaros, Szatmár, Szilágy, Fehér, Kovászna, Hargita, Maros, Bacău, Botosani, Neamț, Vaslui, Brăila, Buzău, Vrancea, Giurgiu, Ialomița, Prahova, Teleorman, Gorj, Mehedinți, Olt, Arad, Krassó-Szörény, Hunyad
0%–30%	
30%–70%	Beszterce-Naszód, Suceava, Constanța, Tulcea, Călărași, Dâmbovița, Temes
70%–100%	Brassó, Galați, Dolj, Vâlcea
100%–130%	
130%–160%	Szeben
>160%	Kolozs, Iași, Argeș, Ilfov, Bukarest

Forrás: Uo. 376–383. Saját számítás

A nagyfokú területi polarizációt a K+F-tevékenységben dolgozók száma vonatkozásában jól mutatják a fenti táblázat adatai. Az országos átlagérték fölött mindössze hat megye szerepel, ezekben koncentrálódik a kutatási humán erőforrás, míg az ország huszonöt megyéje az országos átlag egyharmada alatt van. Ebbe a csoportba tartoztak 2009-ben a hivatalos statisztikai adatok szerint a Székelyföld megyéi is. Vannak olyan megyék, ahol az országos átlaghoz viszonyítva 1% alatt van a vizsgált relatív érték (Mehedinți és Szilágy megye) és ezzel párhuzamosan olyan megyék, ahol az országos átlaghoz viszonyítva meghaladja a 200%-ot (Bukarest, Ilfov, Argeș).

A K+F-tevékenység költségeinek területi megoszlása

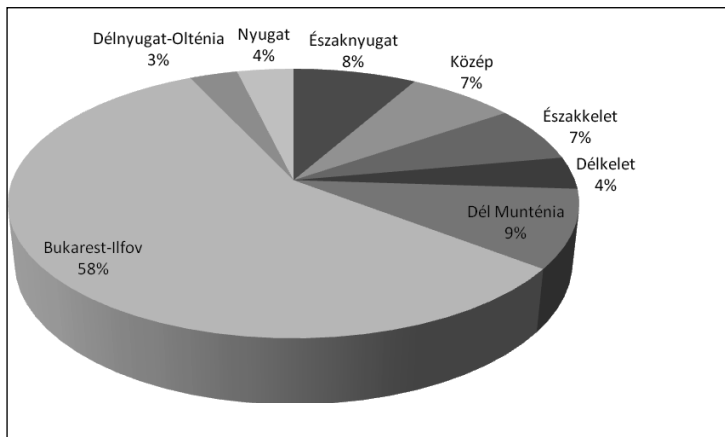
A kutatási „infrastruktúra” másik mérőszáma a K+F-tevékenységre fordított költségek nagysága.

2009-ben a K+F-tevékenységekre fordított teljes összeg 2356907 ezer lej volt, folyó áron, aminek 88,13%-a folyó költség, 11,87%-a pedig tőkeköltség volt. Ezek az arányok is jól jelzik a K+F-tevékenységek alacsony tőkeellátottságát, azaz a fejlesztés szűk kereteit. A költségek finanszírozását 34,9%-ban kormányzati alapokból, 40,18%-ban a vállalati szféra, 24,74%-ban pedig a felsőoktatás költségvetéséből biztosították. A kutatási költségek 8,3% külföldről származott.

Régióként vizsgálva a kutatásra-fejlesztésre fordított összköltségek arányait még inkább kiténik a Bukarest-Ilfov régió centrumjellege, az összes többi régió pedig periferikus jellegű, bár viszonylag jobb helyzetben van Északnyugat és Dél-Munténia.

Nyilvánvaló a szoros kapcsolat a munka erőforrásnagysága és az összköltség értéke között, a megyei adatsorokból számított Pearson korrelációs együttható értéke 0,994.

Vizsgáltuk továbbá, hogy a K+F-költségek GDP-hez viszonyított aránya milyen szintű az egyes régiókban.

2. ábra. A K+F-tevékenységek költségeinek megoszlása régióként a 2009-es évben

Forrás: Uo. 376–383.

5. táblázat. A K+F-tevékenységre fordított költségek GDP-hez viszonyított aránya regionális szinten 2009-ben

Régió	%
Románia	0,47
Északnyugat	0,34
Közép	0,30
Északkelet	0,29
Délkelet	0,17
Dél-Munténia	0,34
Bukarest-Ilfov	1,09
Délnyugat-Olténia	0,19
Nyugat	0,18

Forrás: saját számítások, Uo. 361–368, 376–383.

A K+F-költségek a GDP 0,47%-át tették ki, amiből 0,19% a vállalati szféra, 0,16% a kormány és 0,12% a felsőoktatás hozzájárulása.

Összehasonlítva az EU és Románia K+F-tevékenységre szánt költségeinek relatív értékeit kitűnik, hogy míg 2009-ben az EU-ban a GDP 2%-t költötték a kutatás és fejlesztés

tevékenységre, addig Romániában ez az arány csak 0,47%. Az Európa-2020 dokumentum előírása szerint 2020-ig a tagországoknak el kellene érniük a 3%-os arányt, és a K+F-költségek kétharmada a vállalati szférából kellene származzon.

Átfogóbb képet kapunk a regionális eltérések helyzetéről, ha a K+F költségeinek GDP-hez viszonyított megyei értékeit az országos átlaghoz hasonlítjuk, és eszerint csoportosítjuk a megyéket.

6. táblázat. A megyék csoportosítása a K+F-tevékenység költségeinek a GDP-beli arányának országos átlaghoz való viszonyítása szerint

Megyei K+F költség/ GDP az országos arány százalékában	Bihar, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Fehér, Kovászna, Hargita, Maros, Bacau, Botoşani, Neamţ, Vaslui, Brăila, Buzău, Vrancea, Giurgiu, Ialomiţa, Prahova, Teleorman, Gorj, Mehedinţi, Olt, Arad, Krassó-Szörény, Hunyad
0% –30%	
30%–70%	Beszterce-Naszód, Suceava, Constanţa, Tulcea, Călăraşi, Dâmboviţa, Temes
70%–100%	Brassó, Galaţi, Dolj, Vâlcea
100%–130%	
130%–160%	Szeben
>160%	Kolozs, Iaşi, Argeş, Ilfov, Bukarest

Megfigyelhető, hogy a megyék eloszlása hasonló az alkalmazotti arányokéhoz, itt is ugyanaz a hat megye szerepel az országos átlagérték feletti csoportban, és nagyjából ugyanazok a K+F-vonatkozásában leszakadó megyék.

Az innováció mérőszámainak regionális megoszlása

Az Európa 2020-as stratégia, amely a tudáson és innováción alapuló *intelligens* gazdasági növekedést célozza, csak azoknak a régióknak nyújt fejlődési esélyt, amelyekben „a tudást létrehozó és terjesztő alrendszerek”⁶ működnek, azaz „egyetemek, kutatóintézetek, technológia-transzfer-irodák, képzéssel és oktatással foglalkozó egyéb szervezetek”, ami feltételezi a kutatói humán erőforrás létét. Nyilván szükségesek „a tudást hasznosító és kiaknázó alrendszerek”, ezekhez tartoznak „az ipar és vállalati szféra szereplői, a beszállítók és egyéb együttműködő partnerek”.

Nyilvánvaló, hogy a kutatás nem öncél, hanem az innovatív fejlesztés eszköze. „Az innovációk interakciókban születnek, amihez a K+F rendszerelemként járul hozzá.”⁷

Az innovációs kapacitás mérésére egyrészt az innovációs költségek regionális arányait, másrészt az innovatív vállalatok arányait vizsgáltuk a különböző régiók szintjén.

⁶ Borsi Balázs – Mikita József: Centrumok és perifériák-régiók az európai kutatás-fejlesztésben. Közgazdasági Szemle LX. évf.2013. április Bp. 432.

⁷ Uo. 432.

7. táblázat. Az innovációs költségek és ezek regionális megoszlása, 2008

Régió	Innovációs költségek, ezer lej folyó áron	Regionális arány %
Románia	10 264 393	100
Északnyugat	528 103	5,15
Közép	1 088 346	10,60
Északkelet	311 244	3,03
Délkelet	950 276	9,26
Dél-Munténia	1 630 920	15,89
Bukarest-Ilfov	4 998 362	48,70
Délnyugat-Olténia	418 941	4,08
Nyugat	338 201	3,30

Forrás: uo. 398–403. Saját számítás.

Bár a regionális átlagok elfedik a még nagyobb megyei különbségeket, azért már a regionális átlagértékek is jól mutatják a területi különbözőségeket.

Ha összevetjük az innovációs, illetve a K+F-költségek regionális eloszlását, szembetűnővé válik, hogy négy régióban a kutatási költségek aránya (Északnyugat, Északkelet, Bukarest-Ilfov és a Nyugat régióban) nagyobb, a többiben (Közép, Délkelet, Dél-Munténia, Délnyugat-Olténia) kisebb a K+F-költség aránya, mint az innovációs költségarány. Behatóbb vizsgálatok lennének szükségesek annak eldöntésére, hogy mi magyarázhatja ezeket az „aránytalanságokat”. Nagyon leegyszerűsítve azt a következtetést is levonhatnánk, hogy egyes régiókban jobban, másokban kevésbé jól értékesülnek a kutatási-fejlesztési költségek az innováció terén. De ugyanakkor úgy is fogalmazhatunk, hogy egyes régiókban nagyobb az innovációs költségek aránya, bár kedvezőtlenebb helyzetben vannak a K+F-költségek vonatkozásában, azaz a magas K+F-költség még nem garancia az innováció megfelelő szintjére. A magas innovációs költség természetesen még nem jelent magas szintű innovációs kapacitást, mert lehetséges az alacsony hatékonyságú költsékezés is, lényegében mind a két költségtétel vonatkozásában, tehát a felvetett összefüggések csak pusztán hipotézisek, amelyeknek igazolását csakis beható kutatással lehetne elvégezni.

A második mérőszám esetében, amikor az innovatív vállalatok részarányát vizsgáltuk, a szóródás az egyes régiók között kisebb mértékű. (8. táblázat.)

Nem vizsgáltuk behatóbban az innováció természetét, azaz, hogy termékinnováció vagy folyamat-innováció, esetleg mindkettő egyidejűleg, vagy szervezési-innováció valósult-e meg vagy pedig nem befejezett innovációs kísérlet történt csupán. Az innovatív vállalat státusa is pontosítást igényelne, hisz területileg eltérő az „infrastrukturális” kapacitás megléte és az innovatív vállalatok aránya, pl. Északkelet régió vonatkozásában. Az EU új, 2014–2020-as programozási periódusában az innovációra alapozott növekedés prioritásként szerepel.

8. táblázat. Az innovatív vállalatok aránya az összes vállalat számából, 2006–2008

Régió	%
Románia	33,3
Északnyugat	27,6
Közép	30,6
Északkelet	47,2
Délkelet	44,6
Dél-Munténia	30,7
Bukarest-Ilfov	35,8
Délnyugat-Olténia	26,0
Nyugat	20,5

Forrás Uo. 384–390.

A változások vizsgálata

A következőkben rálátást nyújtunk a 2005–2009 közötti változásokra, a K+F humán erőforrás kapacitásának, valamint a K+F-költség GDP-beli arányának alakulására. Tudatában vagyunk annak, hogy ez az időintervallum túl rövid ahhoz, hogy idősoros elemzéseket végezhessünk, de megpróbáljuk az EU-s csatlakozás előtti helyzetet a csatlakozás utáni állapotokkal összevetni, illetve részben a pénzügyi-gazdasági válság hatását is jelezni a vizsgált K+F-tevékenységek „infrastruktúrája” alakulásának vonatkozásában.

A 2005-ös évhez viszonyítva Romániában 2007-ig 1349 fővel nőtt a K+F-területen dolgozók száma, és a növekedés a régiók szintjén is megfigyelhető. 2009-ben viszont a stagnálás a jellemző, illetve országos szinten 64 fővel csökkent a kutatásban dolgozók száma (9. táblázat).

Kiemelendő, hogy a növekedés üteme régióként eltérő volt, legnagyobb mértékben az Északnyugat régióban történt előrelépés, míg a többi régióban 1% alatt maradt 2007-ig az arányok átrendeződése. Sajátos a helyzet a Bukarest-Ilfov régió szintjén, amely vesztett relatív előnyéből, hasonlóképpen a Délnyugat-Olténia régió is, míg a többi régióban növekedés volt észlelhető. 2009-ben, amikor már Romániában is éreztette hatását a globális pénzügyi-gazdasági válság, a relatív helyzet csak az Északnyugat, Közép és Nyugat régióban javult, míg a többiben csökkent a K+F-tevékenységben dolgozók részaránya. A 10. táblázat adatai alátámasztják azt az általános következtetésünket, hogy a K+F-tevékenységre az uniós csatlakozás pozitívan hatott, míg a válság hatása kismértékű volt.

9. táblázat. A K+F területén dolgozók száma regionális arányainak változása 2005–2009 között, %-ban

Régiók	2005	2007	2009
ROMÁNIA	100,00	100,00	100,00
ÉSZAKNYUGAT	6,56	9,23	9,87
KÖZÉP	5,89	6,22	8,80
ÉSZAKKELET	9,03	9,78	9,53
DÉLKELET	4,63	5,18	4,40
DÉL-MUNTÉNIA	9,38	10,30	8,67
BUKAREST- ILFOV	53,73	47,92	46,15
DÉLNYUGAT-OLTÉNIA	6,26	5,90	5,40
NYUGAT	4,52	5,46	7,19

Forrás: Statistică teritorială. *INS. Buc. 2012. 376–383.*

Mivel a K+F-tevékenységek esetében a részmunkaidős foglalkoztatás jellemző, szükségesnek tartottuk a foglalkoztatottak összlétszámával ekvivalens teljes munkaidejű (napi 8 órás) foglalkoztatottak számának formájában való kifejezését is.

10. táblázat. A K+F-tevékenység teljes munkaidejű alkalmazottainak megoszlása régióként, %.

Régiók	2005	2007	2009
Románia	100,00	100,00	100,00
ÉSZAKNYUGAT	5,29	8,49	9,43
KÖZÉP	4,78	4,13	7,93
ÉSZAKKELET	6,72	7,73	8,45
DÉLKELET	3,61	4,81	4,21
DÉL-MUNTÉNIA	9,62	12,62	10,56
BUKAREST- ILFOV	61,24	52,08	49,85
DÉLNYUGAT-OLTÉNIA	4,39	5,00	4,08
NYUGAT	4,34	5,14	5,49

Forrás: Uo.

A 2009-es évben a K+F-tevékenységek teljes munkaidős alkalmazottainak száma 28 398 személy volt, vagyis az összes alkalmazott 66,94%-ával volt egyenértékű.

Bukarest-Ilfov régióban legnagyobb a kutatói állomány koncentrációja, de ugyanakkor itt van a legjelentősebb arányeltolódás is a vizsgált időszakban, a csökkenés 2005-től 2009-ig 11,39%-os. Az, hogy a „periferikus” régiókban a centrumrégióhoz viszonyítva javult a kutatói állomány eloszlása, pozitív eredménynek tekinthető, a kohézió növekedésének.

A legjelentősebb fejlődés Északnyugat régióban mutatkozik, 5,29%-ról 9,43%-ra nőtt 2005-től 2009-ig a kutatók relatív aránya. Hasonlóképpen Közép régióban figyelhető meg egy 3,15%-os növekedés.

A K+F-költségek alakulására csak néhány általános adatot adunk meg, ezeknek a beható vizsgálatára tanulmányunkban nem térünk ki. 2005-ben Romániában a K+F-költségek összege 1 183 659 ezer lej volt (folyó értékben), ez 2007-re 2 177 335 ezer lejre nőtt, ami 83,95%-os nominális növekedést jelentett, majd 2009-ben újabb 8,25%-os növekedés volt 2007-hez viszonyítva.

11. táblázat. A K+F-tevékenység költségeinek GDP-beli részaránya régióként, 2005-, 2007- és 2009-ben, %

Régió	ÉV		
	2005	2007	2009
Románia	0,41	0,52	0,47
Északnyugat	0,26	0,38	0,34
Közép	0,16	0,15	0,30
Északkelet	0,20	0,36	0,29
Délkelet	0,13	0,18	0,17
Dél Munténia	0,36	0,45	0,34
Bukarest-Ilfov	1,07	1,31	1,09
Délnyugat-Olténia	0,19	0,20	0,19
Nyugat	0,18	0,26	0,18

Forrás. Uo. Saját számítás

Szembetűnő, hogy a csatlakozás évében a bruttó nemzeti termékhez (GDP) viszonyítva a legtöbb régióban nőtt a K+F-költségek aránya, majd 2009-ben a válság évében csökkent, kivételt csupán a Közép régió képez, ahol a vizsgált mutató területi aránya 2009-ben lényegesen nőtt.

Tanulmányunk általános következtetéseként azt állapíthatjuk meg, hogy Romániában a K+F-tevékenység még mindig gyenge „infrastrukturával” rendelkezik, mind a humánerőforrás, mind a kutatásra fordított költségek vonatkozásában, jelentősek a területi eltérések, de a változás jó irányban mutat.

Territorial Distribution of the Research and Development Infrastructure in Romania

Keywords: expens, research and development, Romania, territorial distribution

In the paper is presented a territorial analysis of the situation of human resources and of the expenses for research and development (R+D). It is a quantitative evidence of the distribution of human capacity and of expensis for research and development on level of regions and counties of Romania. We can observed a high concentration of „infrastructural” indicators of research and development in Bucharest-Ilfov region and an under development in majority of other regions, and the 4-5 times lower level for research and development against average of EU. Practically in about 5 bigger towns is concentrated the infrastructure of research and development, with negative impact against the echilibrated development of regions. The dinamic analyse, for 2005–2009 put in evidence the positive impact of aderation to European Union, and the negative impact of general financial-economic crise about the research and development activity.

Varga P. Ildikó

Vikár Béla és a nőképzés ügye az 1890-es években

Vikár Bélát (1859–1945) főként Kalevala-fordításáról és népköltészeti gyűjtéseiről ismerheti a nagyközönség. Szerkesztői, irodalomszervezői munkássága kevésbé ismert, akárcsak a nők jogainak kiterjesztése érdekében kifejtett munkássága. Nagyné Szegvári Katalin a nők művelődési jogairól szóló könyvében, amelyben egy fejezetet szentelt a nők gimnáziumi képzésének, röviden ír Vikárról is mint a nőnevelés egyik előmozdítójáról.¹

Jelen tanulmány Vikár Bélának az 1890-es évek első felében a nőügy előmozdításában játszott szerepét vizsgálja levelezésén és lapszerkesztői munkásságán keresztül.

1. Nőkérdés és nőképzés

A nőügy egyik központi kérdése az 1890-es években a nők taníttatása, különösen ami a magasabb nőképzést illeti. A leányok oktatásban való részvételéről az 1868-as, Eötvös József miniszter-sége alatt hozott népiskolai törvény rendelkezett. A törvény rögzítette azokat az iskolatípusokat, melyek a lányok számára a fiúkéval megegyező oktatást biztosítottak. Ezek voltak az elemi (6 osztály) és a felsőbb (az elemi utáni 2 osztály) népiskolák és a polgári (az elemi 4 osztálya után 4 osztály) iskolák. A polgári iskoláknál magasabb képzést a fiúk számára a gimnázium biztosított. Hasonlórol a lányok számára a törvény nem rendelkezett. A magasabb képzést a felsőbb leányiskolák látták el, azonban ezek elvégzése nem jogosította fel a hallgatókat érettségi vizsgára, mely pedig a (külföldi) továbbtanuláshoz elengedhetetlen volt. Az első felsőbb leányiskolát az Országos Nőképző Egyesület² indította 1869-ben, az állami felsőbb leányiskola pedig 1875-ben nyitotta meg kapuit. Ugyancsak magasabb képzést nyújtottak, de a továbbtanulás lehetősége és érettségi nélkül, a tanítóképző intézetek.³ A lányok magánúton, miniszteri engedéllyel tehettek csak érettségit. A felsőbb leányiskolai képzés hiányosságai egyre erőteljesebben mutattak rá arra, hogy a lányok képzésében változtatásra van szükség, mégpedig egy olyan leánygimnázium létrehozására, mely érettségit ad, és ezáltal biztosítja a továbbtanulás lehetőségét a lányok számára is. Az első leánygimnázium végül 1896-ban nyitotta meg kapuit ugyancsak az ONE égisze alatt.⁴

Varga P. Ildikó (1977) – adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Kolozsvár, ildikovus@yahoo.com

A tanulmány alapját képező levelezés kutatásakor a helsinki CIMO (RU-10-7307) és a Domus Hungarica ösztöndíjasa voltam, a tanulmány megírását a Behlen Gábor Alap 1541/2011-es kutatási programjának ösztöndíja tette lehetővé.

¹ Vö. N. Szegvári Katalin: *Harc a nők gimnáziumi képzéséért. A leánygimnázium létrehívása.* = Uő: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918).* Közgazdasági és jogi kiadó, Bp. 1969. 307–335.

² Az Országos Nőképző Egyesület (továbbiakban ONE) a magyarországi nőnevelés ügyét előmozdító egyesület volt. Veres Pálné Beniczky Hermin javaslatára alakult 1868-ban. Ő volt az első elnöke is.

³ Az első tanítóképző 1869-ben nyílt meg, igazgatója Zirzen Janka volt. 1888-tól főiskolaként a felsőbb leányiskolák számára képzett tanerőket.

⁴ Lásd bővebben az első magyar leánygimnázium oktatóiról és diákjairól Müller Ildikó: *Nők iskolája. Az első magyar leánygimnázium oktatói és diákjai (1896–1917).* = *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Osiris, Bp. 2000. 202–226.

A nők taníttatásáról több napi- és hetilap is írt. A különféle írások, cikkek, tanulmányok mindegyike a nők politikai, társadalmi jelenlétével is foglalkozott. A következőkben az *Élet* című lapban megjelent írásokat vizsgálom, és Vikár Bélának mint az egyik szerkesztőnek a szerepét a lap arculatának kialakításában és a nőknek az oktatásban való részvételének előmozdításában.

2. Az *Élet* és a nőügy

Az *Élet* irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági havilap, 1892-től kétheti, majd 1894 szeptemberétől hetilap Budapesten jelent meg 1891–1895 között. Az első év végén a szerkesztők⁵ a következőképpen nyilatkoztak céljaikról: „egy pártterdektől teljesen független metsvért alkotni az őszinte haladás ügyében való vélemény-nyilvánításnak.”

A lap már az indulás évében is foglalkozott a nőkérdéssel, bár ez nem tartozott a fő profiljai közé. 1892-ben a szerkesztőség összetétele megváltozott: Katona Lajos mellett Sármái József és Vikár Béla is a lap szerkesztője lett. Ugyanez év májusában Katona Lajos teljesen lemondott a szerkesztőségi feladatokról. A nőügy ekkor vált igazán hangsúlyossá a lapban, ekkor merült fel egy leánygimnázium alapításának ötlete is. Általánosságban elmondható a cikkekről, hogy érvelésükben a nők helyzetét gondolták újra a megváltozott társadalmi és gazdasági körülmények között. 1892-ben szinte nem is volt olyan lapszám, amelyben ne találánk legalább egy írást ebben a témában. Összesen 21 cikk és a *Szemle* rovatban 13 alkalommal olyan rövidhír-összeállítás jelent meg, mely a nők jogaival és helyzetével foglalkozott. Ez utóbbiak jó néhányszor több oldalra is kiterjedtek, főleg külföldi hírekkel ismertették meg a magyar olvasót. A szerzők között ott találjuk többek között ifj. Alexandre Dumast, György Aladárt, Hugonnay Vilmát, Veres Pálné Beniczky Hermint vagy magát Vikár Bélát. A nőképzéssel foglalkozó kiugróan sok cikk, rövidhír legközelebb 1895-ben jelent meg a lapban. Ez volt az az év, amikor a nőképzés ügye szinte állandóan a közbeszéd tárgyát képezte. 1895 novemberében kelt ugyanis az a határozat, mely korlátozottan engedélyezte a nők felvételét az egyetem bölcsészettudományi, orvosi és gyógyszerészeti karára és ugyanez év decemberében született meg a magyarországi első leánygimnázium létrehozását engedélyező döntés is. A gimnázium, amint már említettem, a következő évben nyitotta meg kapuit az Országos Nőképző Egyesület égisze alatt.

Érvek a magasabb nőképzés és az egyenjogúság mellett

Az *Élet* hasábjain a nőkérdést érintő első cikk 1891 májusában jelent meg Vikár Béla tollából: *A nők ügyében. Csáky Albin gróf úrnak* címmel.⁶ A cikk tágabb kontextusba helyezte a nőképzés ügyét: az általános emberi jogok nőkre való kiterjesztésének keretében. Az egyenjogúság zászlaja alatt kérte a magasabb iskolai képzéshez való hozzáférést és a különféle pályák megnyitását a nők előtt: „Ha egyszer elismerjük, hogy a nő is ember, nem szabad tőle megtagadnunk ugyanazon

⁵ A lap szerkesztői: Katona Lajos (1891. január 31-től 1892 májusáig), Sármái József (1892. január 31-től 1894. február 15-ig), Vikár Béla (1892. január 31-től 1895. szeptember 29-ig), Aczél Endre (1895. március 31-től szeptember 29-ig), Lenkei Henrik (1895. március 31. és december 29. között) voltak.

⁶ A cikk rb. szignóval jelent meg. A szerzőt Jávori Jenő azonosította. Jávori Jenő: *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp. 1975.

emberi jogokat, melyeket a férfi gyakorol, és viszont nem szabad felmentenünk azon emberi kötelességek alól, melyek a férfit terhelik. E jogok elseje, legnemesbike, az ismeretszerzésben s az általa elérhető anyagi és szellemi önállóságban sarkallik; s ettől a jottól elválaszthatatlan a műveltségi és egyéb köztörekvések szolgálatának komoly kötelessége. [...] A nőnek is egyenlő jogot adjon minden életpályára, melyre hivatása és képzettsége van.” (365–370.)

A szerző külföldi példaként Észak-Amerikát, Norvégiát, Svéd- és Finnországot⁷ állította az olvasók elé. A magasabb iskolai képzést nem egy leánygimnáziumban, hanem koedukált oktatási formában képzelte el. Ebben a kérdésben a finn példára hivatkozott. Helsinkiben ugyanis 1886-ban alapították az első finn nyelvű „közös” magániskolát, melyet eredetileg leányiskolának szántak, azonban anyagi okok miatt fiúkat is felvettek. A koedukált oktatás gyakorlata ezután terjedt el egész Finnországban. Vikár úgy vélte, hogy Magyarország is megérett az egyenlő és közös oktatás bevezetésére. Két pozitív hozadékat is látta ennek: a nők és a férfiak a közös óráhallgatások révén korábban egymáshoz szoknak, és az így és itt kötött ismeretségekből születő házasságok időtállóbbak lesznek. Vikár ugyanis azzal érvelt, hogy az ugyanazon szellemi szinten álló házastársak köteléke erősebb az érdekházasságban élőkénél. Nem véletlen, hogy érvelésében a házasság kérdésére is kitért, mivel a nők egyetlen céljának nagyon sokan a férjhezmenést, a háztartással foglalkozást és a gyermeknevelést tekintették. Ennek a feladatnak az ellátásához pedig sokak szerint fölösleges a gimnáziumi végzettség. Ezzel az érveléssel Vikár éppen a nők felsőbb képzésének ellenzőit próbálta meggyőzni.

Erre – a talán programadónak is nevezhető – írásra a lap következő számaiban sorban érkeztek a reagálások. Mai Pál⁸ *A nők ügyében* című cikkében lelkesen támogatta a nők emancipációját, azonban úgy vélte, hogy az állam támogatására egyelőre nem lehet számítani. Ezért szerinte nem is a vallás- és közoktatásügyi miniszter Csáky Albinhoz kell fordulniuk, hanem társadalmi összefogásra van szükség. Alulról kell ugyanis indulnia minden ilyesfajta kezdeményezésnek, a nőknek maguknak kell kivívniuk ezeket a jogokat: „Hát csak vegyék kezükbe művelt hölgyeink a dolgot, s áldozzák neki eszményi lelkesedésük, szívós kitartásuk egész erejét. A siker nem fog elmaradni. De ne a kormánytól kezdjék, hanem a társadalomtól. Talán csak egy ajtóval kell továbbmennünk: Csáky Albin gróftól – Csáky Albin grófnéhoz.” (452.)

A frappáns befejezés aktualitását az adta, hogy Csáky Albin grófné annak az 1885-ben alapított Mária-Dorothea Egyesületnek (továbbiakban MDE) volt az elnöke, mely a magyar tanítónők, nevelőnők, óvónők anyagi és erkölcsi támogatását szolgálta.

1891-ben még két nőgyűgyel foglalkozó írás látott napvilágot a lapban, mindkettő Vikár tollából, de csak egyik a neve alatt. A szerző továbbra is a nők magasabb iskolázottsága mellett érvelt, szerinte ugyanis ezt kívánta az ország és a nemzet érdeke, majd ismét hangsúlyozta a házastársak szellemi egyenrangúságának fontosságát is: „Ruházzuk fel a nőt a szellem fegyverével s a törvényes védelem erős pajzsával, és nemzetünk ereje a létért való megalkuvás nagy kérdéseiben meg fog kétszereződni.”⁹ (11.) „Reformálnunk kell a nők képzését, ha azt akarjuk, hogy a házasság biztos kikötő legyen fiaink és leányaink számára.”¹⁰ (79.)

⁷ Finnország ekkor még nem volt önálló állam, 1809-től 1917-es függetlenné válásáig az Orosz Cári Birodalom autonóm nagyhercegsége volt.

⁸ Palmer Kálmán (1860–1933) 1890-től az országgyűlési gyorsíróhivatal tisztviselője. Társadalmi és művészeti téren élénk tevékenységet fejtett ki; számos költeménye és cikke jelent meg a lapokban Pálmái K. és Mai Pál néven.

⁹ Rb.: *Több védelmet a nőknek*. Élet 1891/július 1–11.

¹⁰ Vikár Béla: *Jövő*. Élet 1891/augusztus 77–82.

Rövidhírek az Élet Szemle rovatában

A lap rövidhírei két csoportba oszthatóak: az egyik csoport a megemlékezéseké, a másik a tudósításoké. Az első megemlékezés-rövidhír az *Élet* 1892/2. számában például arról értesíti az olvasókat, hogy 100 éve jelent meg Wollstone Croft Mary *A vindication of the rights of women* című műve. „Innen számíthatjuk a nők érdekében uralkodó mai áramlatok kezdetét. Wollstone Croft Mary jóval előtte járt koránál. A nagy francia forradalom eszméi mély hatással voltak rá, s könyve a szabadság, testvériség és egyenlőség elveinek a nőkre való kiterjesztése mellett kardoskodik. Azóta számos újítás történt a nő-ügy terén; de alig van egy is, melyet ő mint követendő célt ki ne tűzött volna. Méltó, hogy a századik évforduló alkalmából kegyelettel emlékezzünk.” (93.)

A tudósítások közül is lássunk két példát az *Élet* 1892/3. számából: „Nők az egyetemen. A badeni nagyhercegség kormánya a minapában kimondta, hogy ezentúl nők is látogathatják az egyetemet, de csakis a mennyiségtan és természettudomány szakra iratkozhatnak be. Az edinburgi iskolai hatóság iskolaorvosul egy hölgyet alkalmazott. A nőorvos Urguhart dr. kisasszony. A tanítónők és leánynövendékek bizonyára örömebbnek fognak ő hozzá fordulni, mintsem férfiorvosokhoz.” (140.)

A rövidhíreket a külföldi események bemutatásával egyértelműen tanítójelleg jellemezte, a bemutatás mellett a *fel*mutatás és a példaállítás is céljuk volt.

A szerkesztő Vikár

A korábban már említett Vikár-cikkekből is kitűnik, hogy Vikár Finnországot követendő példának tekintette. Nemcsak a koedukált oktatás és a nőkre is kiterjesztendő általános választójog terén, hanem a finn nők társadalmi, politikai szerepvállalását tekintve is. Erre a *Több védelmet a nőknek* című írásában utal: „Ott, ahol a nő – mint Finnországban – a művelődés minden fokán együtt halad a férfival s a gyakorlatban is vele csaknem egyenlő jogokat élvez, ahol a nő orvos, tanár, jogász, építész sat. lehet, ahol befolyást gyakorol szavazatával a községi választásokra s minden társadalmi és egyéb mozgalomban oly előkelő szerepet játszik: ott nem fog meglegelni senkit, hogy a nő befolyása minden téren s így a törvényalkotás terén is előtérbe lép és érvényesül.” (8.)

Vikár 1889-ben tartózkodott hosszabb ideig Finnországban. Ekkor ismerkedett meg a finn politikai, kulturális és akadémiai élet vezető személyiségeivel, valamint ekkor látta közelebről is például a finn oktatási rendszert. Hazatérte után a megkötött ismereteket igyekezett fenntartani.

Lássuk a következőkben a levelezésen keresztül, milyen finn szerzőket próbált megnyerni az *Élet* számára mint szerkesztő, valamint fordítóként hogyan járult hozzá a lap emancipatórikus törekvéseihez.

Levelek Alexandra Gripenberghez

Gripenberg a finn nőmozgalom kiemelkedő alakja volt már az 1890-es években is, egyike az első, 1907-ben demokratikusan megválasztott női parlamenti képviselőknek. Vikár összesen öt levelet írt ebben az időszakban Gripenbergnek. Ebből kettő rendkívül részletesen a nők helyzetével foglalkozik Magyarországon. Mindkét levél a címzett kérésére íródott, aki az

európai nők helyzetéről szóló könyvében a Magyarország részhez használta fel ezeket az információkat. Az Életben megjelent írásokra két levélben történik utalás. A lap 1892/3. (február 29.) számában jelent meg Alexandra Gripenberg *Éjszaki levegő. A finn nőegyesületek országos gyűlése* című írásának első része. Finnországban 1884-ben jött létre a Finn Nőegyesület, mely egyfajta ernyőszervezetként működött a Finn Nagyhercegség nőegyletei fölött, egyesítve a finn és a svéd nyelvű szerveződések is. A nők gazdasági és társadalmi szerepének javítását tekintette feladatának. Már az alapítás évében a férfiakkal azonos politikai, szociális és oktatási jogok elérését tűzte ki célul. A cikk előzményeiről, a megjelentetés mikéntjéről Vikár Alexandra Gripenbergnek írt leveleiből tudhatunk meg többet.

Lássuk tehát ezt a két levelet a maga teljességében, mivel mindkettő sokat elárul Vikár céljairól és szerkesztői habitusáról.

(1.) Budapest 1892. február 12.

Tisztelt Hölgyem!

Megkaptam a Finn Nőegyesület gyűléséről írott levelét, és köszönetemet fejezem ki érte. Az Életnek ebben a számában még nem tudtam felhasználni, de a gyűlés főbb pontjait (kérdéseit) a megjegyzésekben feltüntettem közölve, hogy e hónap végén megjelenő 3. szám majd bővebben is tárgyalja ezt a kérdést. De most ismét újabb kéréssel járulok Ön elé. Az ügy hasznosságára nézve jobb lenne, ha az Ön aláírásával jelenne meg az írás. Nem kell aggódnia, én azt fogom írni, amit meg kell írni, majd elküldöm Almbergnek, aki valószínűleg elmondja Önnek, mit is írtam, és Ön javaslatokat tehet a jobbításra. Ily módon, úgy vélem, az írás nagyobb figyelmet kapna, mint az én nevemmel.

Beleegyezne-e? Az írásnak hamarosan Almberg kezében kell lennie.

A legnagyobb tisztelettel,

Alázatos szolgája

Vikár B¹¹

¹¹ Vikár Béla Aleksandra Gripenbergnek, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kirjallisuusarkisto, Helsinki (Finn Irodalmi Társaság, Irodalmi Kézirattár, a továbbiakban: SKS KIA), signum: 318:38:1

Bp. 1892. 12. helmikuuta

Arvoisa neiti!

Minä olen saanut Teidän lähettämät kirjoitukset [Suomen]. Naisyhdistyksen kokouksesta ja lausun Teille niistä sulimmat kiitokseni. Életin tässä numerossa en tosin ole voinut niitä käyttää, mutta selitin kokouksen pääkohdat (kysymykset) notizissa, ilmoittaen, että tämän kuun lopulla ilmestyvä 3-as numero on sisältävä lavean kertomuksen tästä aineesta. Mutta nyt minun pitää tulla Teidän eteenne taas toisella pyynnöllä. Asian hyödyksi olisi parempi, jos tuo kertomus voisi ilmestyä suoraan Teidän nimenne allekirjoituksella. Kyllä minä vapautan Teitä kaikesta huolesta siitä; minä tahdoin nimittäin kirjoittaa, mikä on kirjoitettava, ja lähetän sitten sen Almbergille, joka arvattavasti mielellään kertoo Teille, mitä minä olen ottanut siihen, ja Te voitte tehdä huomautuksia ja parannuksia kirjoitukseeni. Tällä tavalla, niin minä ajattelen, tulisi kirjoitus suurempana huomioon otetuksi, kuin minun nimellä voisi tulla. Suostuttekko siihen? Kirjoitus on oleva piakkoin Almbergin kädessä.

Ollen suurimmalla kunnioituksella

Teidän palvelijanne

Bvikár

(Fordítás tölem, V. P. I.)

(2.) Budapest, 1892. március 1.

Tisztelt Szerkesztő Asszony!

Tegnap megkaptam Alberg levelét, amelyben közvetíti az Ön nemleges válaszát arra nézve, hogy az említett Élet-írás az Ön neve alatt jelenjék meg.

Nagyon sajnálom, de a nemleges válasz túl későn érkezett. Olyannyira az utolsó pillanatra vártam, hogy az Élet egy nap késéssel jelent meg. Mivel sem Öntől, sem Albergtől nem jött válasz, én a latin mondás szerint: qui tacet, consentire videtur, én tegnap délután 4 után nyomdába adtam az első ívet. Az Ön cikke a második helyen van (az 1. a magyarországi éhezők megsegítésére tett felhívás), a második oldalon, mégpedig I-vel jelölve a folytatás (befejezés) következik. Mondhatom azt, hogy az Ön írása, nemdebar, hiszen én csak a bevezető mondatot írtam, azt is abban a szellemben, mely az Ön leveléből és írásaiból kiviláglik, méghozzá ugyanazokkal a szavakkal. Véleményem szerint nagyon jól illik alá az Ön neve, és nem az enyém, aki egyszerűen csak azt tette a témával, amit Öntől kapott, mint amit egy szerkesztő: mégpedig nagyon kevés változtatást, kiegészítést. Az Ön beszéde, amellyel a gyűlést megnyitotta, az Ön rápillantása a Nőegyesület történetére és munkájára, az otthon és a társadalom együtt, valamint az Uusi Suometar által közölt adatok ugyanerről a gyűlésről (mint ahogyan erre utalunk is benne) képezik az írást magát. Én kértem engedélyt ezekhez a változtatásokhoz és toldásokhoz, és abban a hitben éltem, hogy ezt meg is kaptam. Meg tudja-e bocsátani tévedésem, mely csak most derült ki számomra? Vigasztalhatatlan lennék, ha Ön nem így gondolná. Hiszen én csak jót akartam, és a körülményekhez képest a legjobbat tettem, hogy az Ön elvei nagyobb figyelmet kapjanak. Ne vegye tehát rossz néven, tisztelt hölgyem, hanem segítsen engem a fény terjesztésében oly módon, ahogyan az a mi helyzetünkben legjobban sikerülhet. Mi arisztokraták mindannyian nyugodtak vagyunk. Itt semmi sem történhet a mi, az arisztokraták részvétele nélkül. Az olyasfajta aláírások, mint báró vagy gróf itt sokkal többet jelentenek, mint a doktor. Ez utóbbit még rossz néven is veszik, mivel a legtöbbjük zsidó, a bárók és grófok ezzel szemben általában a múltban és korunkban is a haza vezető nevei. Ezért szerintem még megfelelőbb lett volna azt írni a cikk alá, hogy Gripenberg Alexandra bárónő, mint egyszerűen azt, hogy G. A., de ezt az Ön engedélye nélkül nem merem megtenni, hanem ehelyett ezt a címet (amelynek itt oly nagy értéke van) a tartalomjegyzékben és egy a lap végén levő különálló kis írásban említettem meg. Mindez azt jelenti, amit szerettem is volna elérni: a cikk nagyobb hatását a közönségre. És ezt én minden bizonnyal el is értem. Erre bizonyíték, hogy egy igen kiváló hölgy, név szerint Polyxena Pulszky, a híres idős Pulszky-pére lánya, a következő Élet-számba írni fog a nőügyről úgy, hogy elgondolja, mi lenne a megfelelő az Életbe, én pedig aztán csinállok belőle egy írást, mely mégis az ő neve alatt jelenik meg. Ez győzelemként értékelhető, amelyben Önnek nagy szerepe van, mivel P[pulszky]. P[olyxena]. nem akart első lenni, de amikor megígértém, hogy az Ön írása is jön, akkor ő is beleegyezett abba, hogy írjon. Őt minden bizonnyal egy sor kiváló magyar nő követi. Így hat a jó példa.

Az Élet 4. számában jelenik meg az utolsó része az „Éjszaki levegő” – a finn nőegyesületek országos gyűlése – című írásnak. Abban a gyűlés harmadik napjának beszélgetéseiről lesz szó, amint az a Suometarban és a K[ansa]. és Y[hteiskunta]. lapokban olvasható. Szívesen írnék többet főleg az erkölcsi kérdésről, de az említett lapokban csak a beszélgetés zárószavai (határozata) olvashatóak, a beszédekről semmi, akárcsak az első írásban a nők házasodási

életkorának megemelése. Bátorkodhatom-e Öntől kiegészítéseket kérni a témáról ehhez? Semmi más nem szükséges. Teljességgel megbízhat bennem, azért amikor lesz egy kis ideje az Életbe írni valamit, amiben majd nem tudok az Ön segítségére lenni.

Bocsássa meg szerkesztői lelkeseisémet (=szemteleniséget) és legyen az elkövetkezőkben is segítségünkre törkvéseinkben.

Mély tisztelettel

Alázatos szolgája

Vikár B

Az Életet Önnek és Almbergnek is küldjük.¹²

A két levél arra mutat rá, hogy bár Vikár meglehetősen szabadon kezelte a fordítás és szerkesztés kérdését, rendkívül tudatosan választotta meg a publikálni kívánt szerzőket. Az egyik levélben megfogalmazott „én azt fogom írni, amit meg kell írni” hozzáállás azt eredményezte, hogy a Gripenbergtől levélben kapott információk alapján ő maga írta meg a cikket, melyet

¹² Vikár Béla Aleksandra Gripenbergnek, SKS KIA signum 318:38:2.

Bp.1892. 1 p. maaliskuu

Arvoisa Neiti Toimittajatar!

Eilen illalla olen saanut ystävä Almbergin kirjeen, jossa hän sanoi Teidän kieltäytyneen antamasta luvan nimenne allekirjoittamiseen tietyn Eletin kirjoituksen alle.

Minä olen aivan pahoillani siitä, mutta kieltö tuli – myöhään. Olen odottanut viimeiseen asti, niin että Eletin ilmestyminen myöhästyi sen kautta koko päivän. Kun ei Teiltä, eikä Almbergiltä ole tullut mitään vastausta, niin minä ajattelin latinalaisen sananlaskun mukaan: qui tacet, consentire videtur, ja annoin eilen jälkeen p.p. kello 4 ensimmäisen arkun painattaa. Siellä on Teidän artikkelinne 2:ssa paikassa (1. on herätys Unkarin nälkäkärsivien auttamiseen), toisella sivulla, vieläpä merkittynä no. I-lla se on: jatko (loppu) seuraa. Minä voim sanoa: Teidän kirjoituksenne, sillä enköhän minä olen siihen kirjoittanut muuta kuin alkulauseen, senkin aivan siinä hengessä, joka Teidän kirjeessänne ja kirjoituksissänne ilmaantuu, vieläpä samoillakin sanoilla. Mielestäni aivan oikein sopii sen alle Teidän nimenne, eikä minun, joka yksinkertaisesti olen tehnyt sen aineen kanssa, jonka Teiltä olen saanut, juuri samaa, mitä joka toimittaja tekee: nimittäin hyvin vähän muutoksia, lisäyksiä. Teidän puheenne, jolla kokous avattiin, Teidän silmäyksenne Naisyhdistyksen historiaan ja toimintaan, ynnä koti ja yhteiskunta sekä U. Suometar antamia tietoja samasta kokouksesta (niinkuin tähän viitataankin siinä) ovat sen varsinainen sisältö. Tottahan minä olen kysynyt lupaa niihin muutoksiin ja lisäyksiin ja olin siinä luulossa että se annettiin. Onko erehdykseni, josta vasta nyt olen selvä, anteeksi annettava Teidän puolestanne? Olisin lohduttamaton, jos Teistä päinvastoin olisi. Hyvähän minä olen tarkoittanut ja tärkeitä asioihin nähden, parasta tehnyt, saadakseni Teidän aatteenne suurempaan huomioon otetuiksi. Elkkä siis paheksukaa minuun, arvoisa neiti, päinvastoin auttakaa minua valon levittämisessä siinä muodoin kuin te meidän olossamme parhaiten voi onnistua. Me olemme aristokratit kaikki tyyni. Täällä ei mitään voi tapahtua ilman meidän aristokratiemme osanottoa. Allekirjoitus br. taikka gr. (barooni ja kreivi) painavat täällä enemmän kuin dr. (tohtori). Tätä viimeistä vielä paheksutaankin, kuin niitä on enimmiten juutalaisia; br. gr. taas ovat tavallisesti johtavia nimiä isänmaan palveluksessa menneellä ajalla niin kuin nykyään. Niin mielestäni olisi ollut vielä sopivampi, kirjoittaa artikkelin alle: ”Gripenberg Alexandra bärönö” (Vherratar A. G.) kuin yksinkertaisesti G.A.; mutta sitä minä en ole uskaltanut tehdä kysymättä Teitä, vaan sen sijaan merkitsin tämän Teidän arvonimenne (jolla täällä on niin suuri arvo) lehden sisällyksessä ja pienessä eri kirjoituksessa, joka on lehden loppupuolella. Kaikki tämä tarkoittaa sen, mikä on tarkoitukseni: artikkelin suuremman vaikutuksen yleisöön. Ja tätä minä aivan varmaan olenkin saavuttanut. Todistus siitä on, että eräs sängen etevä nainen täällä nim. Polyxena Pulszky, kuuluisan vanhan Pulszky-père-n tytär, kirjoittaa Eletin ensi numeroon nais-asiasta, niin että hän ilmoittaa minulle mietteensä siitä mikä oli Eletissä luettavana ja minä sitten sepittelen siitä kirjoituksen; kirjoitus kuitenkin tulee ilmestymään hän nimensä alle – kirjoituksella. Tätä minä voim Teille ilmoittamaan voittona, jossa on Teillä suuri ansio, sillä P[ulszky]. P[olyxena]. ei olisi tahtonut olla ensimmäinen, mutta kuin minä lupasin Teidän kirjoituksen tulevan, niin hän suostui kirjoittamaan hankin. Hänen jälkeensä arvattavasti seuraa aika jono etevä unk. naisia. Tällä tavoin hyvä esimerkki vaikuttaa.

Eletin 4:ssä nossa tulee siis ilmestymään loppupuoli kirjoitusta: „Ejzszaki levegő” – a finn nöegyeseületek orszagos gyölyése – („Pohjainen ilma” – suom. naisyhdistysten yleinen kokous). Siinä on puhe kokouksen kolmannen päivän

aztán Gripenberg neve alatt publikált. Mivel sem Gripenberg, sem pedig Almberg¹³ levelei nem állnak a rendelkezésemre, nehéz megítélni, milyen változtatásokat végzett Vikár a szövegeken. Az tény azonban, hogy Gripenberg úgy érezte, ezek a változtatások elég nagymértékűek ahhoz, hogy ne járuljon hozzá a szövegek saját neve alatti publikálásához. Ha hihetünk Vikárnak, akkor Almberg levele, melyben Gripenberg megvonja hozzájárulását, február 29-én érkezett meg. Ugyanaznap, amikor az Élet 1892/3. száma is napvilágot látott, benne a szóban forgó szöveg első részével *Éjszaki levegő. A finn nőegyesületek országos gyűlése* címmel.

A finn példa

Az idézett levelekben már olvashattuk, mennyire tudatosan választotta meg Vikár szerkesztőként a lapban publikáló szerzőket, milyen módszerekhez folyamodott, hogy a magyarországi arisztokrata nőket lapjában publikálásra bírja: például Gripenberg nevének és bárói címének megjelentetésével. Pulszky Polyxenát sikerült így a lapnak megnyernie.

Hampel Józsefné Pulszky Polyxena (1857–1921) az 1880-as években a Mária-Dorothea Egyesületben kifejtett munkássága révén volt ismert. Korábban már publikált tárcákat az apjával tett görögországi utazásairól az Egyetértés, Pesti Napló és más napilapokban, majd fordított is és különféle társadalmi tevékenységekről írt beszámolókat.

Lássuk Vikárnak Hampelné Pulszky Polyxenához írt levelét¹⁴:

(1.) Budapest, 1892. márc. 17.

Mélyen t. nagyságos Asszonyom!

Fogadja leghőbb köszönetemet, hogy kéresemnek eleget tenni kegyeskedett. A cikk ezt a számunkat nemcsak megmentette (mert a Közgazd[aság]. rovaton kívül ez az egyetlen schlager a jelen füzetben), hanem oly érdekessé is teszi, hogy az ritkítja párját. Meg vagyok győződve, hogy a nőkérdéshez való hozzászólásokat – illetékes női körökből – e kitérő kezdet után könnyű

keskusteluista niin kuin Suomettaressa sekä K[ansa]. ja Y[hteis].kunta lehdessä on luettavana. Mielelläni ottaisın enemmän erittäinkin siveellisyyksymyksestä, siitä kun on mainitsemissani lähteissä, ainoastaan keskustelun lopputulos (päättös) luettavana, puheista ei mitään, samaten kun I-sessä kirjoituksessa naisten naima-ian korottamisesta. Rohkenenkö Teiltä pyytämään vähän lisiä keskustelun aineesta tähän kohtaan nähden? Ei mitään muuta olisi tarpeen. Voitte luottaa minuun aivan täydellisest, siksi kun ennättäte kirjoittamaan Èletiin jotakin, missä minä en voi olla Teille avuksenne.

Suokaa anteeksi toimittaja-intoani (=silmittömyttäni) ja olkaa eteenkin avunantajana pyrinöissämme.

Hartaimmalla kunnioituksella

palvelijanne

BVikár

Jk. „Èlet” lähettään Teille sekä Almbergille

(Fordítás tölem, V. P. I.)

¹³ Anton Almberg (1846–1909) tanár, szerkesztő, író. Különösen magyar tárgyú könyvei ismertek. Írt útinaplót, magyar nyelvűt stb., és fordított is a magyar irodalomból. 1906-ban nevét *Antti Jalavara* finnesítette.

¹⁴ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Kt.) Fond VIII/2394., kiemelés az eredetiben. Összesen két – Vikár Béla által írt – levél áll rendelkezésemre. Valószínűleg több levelet is váltottak. Pulszky válaszleveleinek hollétérol nincs tudomásom.

lesz kieszközölnünk. Reményilem, Nagyságod ezentúl sem vonja meg tőlünk igazán végtelen nagybecsű közreműködését.

Ha most betegségem ágyhoz nem kötne, ismét személyesen bátorkodnám Nagyságodnál tisztelni, hogy egy más dologban tanácsát és támogatását kérjem. Így – bár nagyon bajosan megy – írásban leszek bátor azt megcselekedni. Az „Élet” ugyanis nőket kíván alkalmazni (és pedig intelligens, tisztességes családbelieket) a fővárosban és vidéken a végre, hogy a lapnak nő-előfizetőitől a pénzeket bekasszálják és a lapot terjesszék. E nők számára fizetést és províziót biztosítunk. Óhajtanók azonban, hogy mi is biztosítva legyünk az alkalmazandó hölgyek becsületessége, megbízhatósága stb. iránt. E végett a Mária Dorothea egyesület munkaközvetítő hivatalához fordulunk és csak ha ott nem érünk célt, kereskedünk másfelé. Már most arra kérem Nagyságodat: kegyeskedjék nekünk ebben a M[ária]. D[orothea]. egyesületnél segítségünkre lenni, ha egyáltalán nincs terhére a dolog. Kegyeskedjék esetleg tanácsával bennünket útbairgázítani, ha már másképp hinné a dolgot csinálándónak, mint mi.

Bocsásson meg, hogy ilyesmivel terhelem. De mondja: kihez forduljon egy férfi nálunk, midőn valamely a nőket illető ügyről van szó, ha nem Nagyságodhoz? Félszegek vagyunk mi férfiak, de nagyon, s még ha egy új eszménk van is (aminthogy nincs), annak is a nő szokott szárnyat adni.

Az angol folyóiratot köszönettel visszazármaztatam. Most már kiadóhivatalunkban is megvan.

Fogadja Nagyságos Asszonyom igaz tiszteletem és őszinte köszönetem ismételt kifejezését, amellyel vagyok

alázatos szolgája

Vikár Béla

A kezdő sorok arra engednek következtetni, hogy ezt a levelet mindenképpen megelőzte legalább egy levél, melyben Vikár a lappal való együttműködésre kérte fel Pulszkyt, amibe az bele is egyezett. Az idézett levél az MDE befolyásos tagjához szól. Az, hogy a lap női munkaerőt kívánt a terjesztésben alkalmazni, csak megerősíti az *Élet* nőkérdésben vallott nézeteit.

Finn szerzők az *Életben*

Gripenberg cikke két nagyon fontos témát érint: az oktatás és az általános szavazati jog nőkre való kiterjesztésének kérdését. A finn iskolarendszernek arra a jellemzőjére irányítja a figyelmet, ami ugyan ekkor még Finnországban sem volt általánosnak mondható, de ami Vikár elveivel nagyon is összhangban állt, ez pedig a koedukált oktatási forma. Ugyancsak az oktatáshoz tartozik a női szakképzés ügye is: a cikk bemutatja a nagyhercegség városaiban, Viipuriban, Tamperében és Kuopióban működő, nőknek szóló esztergályosképzést. Ami az általános választójog kérdését illeti, a cikk szerint még nincs felkészülve sem a finn társadalom, sem pedig a finnországi nők. A feladat tehát erre felkészülni és erre a társadalmat is felkészíteni: „A finn nő tartózkodó és szemérmes a véleménynyilvánításban, de ha majd egy kissé tovább halad, a nyilvánosság terén is lehet tőle valamit várni. Mert megvan benne az a vasakarát és az a jellemzilárdság, mely a finn nemzetet általában jellemzi, és mely nélkül az nem állhatott volna helyt a viszontagságok közepett és nem fejlődhetett volna oly nagy mértékben, mint ahogy valóságban fejlődött.” (413.)

Mintát is ad arra nézve, hogyan lehet ezt előmozdítani. A gyűlésen meghatározott stratégia abban állt, hogy a nőképviseletek vezetői arra biztatják a tagokat, vegyenek részt a helyi vezető testületekben, és ha ezekben jól szerepelnek, akkor már lesz alapjuk arra, hogy állami/nagyhercegségi szinten is kérhessék a választhatósághoz és a szavazáshoz való jogot.¹⁵

Az írás második, befejező része mintegy tanácsként is olvasható, hogyan működhetnek a gyakorlatban a nőegyesületek és az említett követeléseken kívül mely területeken kell eredményeket elérniük. Minna Canth¹⁶ felszólalását emeli ki, melynek témája a férfiak és nők közötti viszony normalizálása. Canth szerint első lépésben el kell törölni a nyilvános prostitúciót, és meg kell reformálni a gyermeknevelést. A változás kulcsa Canth szerint is a koedukált oktatás. Legfőbb érve az, hogy a fiúk ebben az oktatási formában ismerik meg igazán és tanulják meg tisztelni a lányokat. Az iskolák vezető testületeibe pedig nőket is be kell választani. Ezt a finn népiskolai törvény 1892-ben ugyan még nem tette lehetővé, ezért ennek érdekében először a törvényben kell megtenni a megfelelő módosításokat.

Vikár Canthoz írott levelei közül egy áll a rendelkezésemre.¹⁷ Bár a levél nem az Élet lapban betöltött szerkesztői munkájával kapcsolatos, az mindenestre kiolvasható belőle, hogy nem ez volt az egyetlen, melyet Canthtal váltott. Az is kiderül a levélből, hogy a kapcsolattartás célja írások kérése, fordít(tat)ása és megjelentetése volt. Sajnos Canth levelei sem állnak rendelkezésemre, ezért kénytelen vagyok az Életben megjelent Canth-írásokra szorítkozni a nőkérdés vizsgálatában. A szerzőnek két prózai műve is megjelent a lapban: *A szegény nép* (Köyhää kansaa, 1886) folytatásokban 1892-ben és *A varrónő* (Ompelija, 1894) (1894/17.) számban. Az első a társadalmi egyenlőtlenségekkel, a másik pedig egy varrónő öngyilkosságán keresztül a nők helyzetével (is) foglalkozik. Ugyancsak Canth tollából származik az a *Mi a nők mozgalmának végcélja?* című – nőkérdéssel foglalkozó – publicisztika, mely két részben jelent meg az Élet 1895/34. (10–11.) és 1895/35. (6–7.) számában Vikár fordításában.¹⁸ Az írás *Mikä on naisasian lopullinen ohjelma?* címmel jelent meg 1893-ban a *Nuori Suomi* (Új Finnország) album¹⁹ harmadik kötetében. Canth itt is a nőképzéssel, a nők taníttatásával foglalkozik. Az ifjúság – és itt a lányok mellett fiúkra is gondol – nevelését tartja a reformok, a megújuló társadalom kulcsának.

Kísérlet egy leánygimnázium alapítására

A Vikár-cikkekben felvetett koedukált oktatási forma ha nem is tett szert nagy támogatásra, de mindenképpen a közbeszédben tartotta a nők felsőbb szintű taníttatásának ügyét. A nők magasabb képzéshez való jogával egyetértők körében azt gondolhatnók, hogy egyetértés volt abban, mire is használható a megszerzett tudás, vagy mi is a célja a képzésnek. Ez utóbbi

¹⁵ A stratégia működött: az 1905-ös általános sztrájk után a tárgyalási pozícióba kényszerített döntéshozók elfogadták a nőkre is kiterjesztendő általános választójogi törvényt, mely a nőknek választhatóságot és szavazati jogot biztosított. Az 1906-ban életbe lépett törvényt az 1907-es választásokon alkalmazták először.

¹⁶ Minna Canth (1844–1897) egyike az első finn írónőknek. Novellákat, regényeket és drámákat írt. Ő volt az első finn nyelven író újságíró. Canth a Finn Nőegyesület kuopioi fiókszervezetének volt a vezetője.

¹⁷ Vikár Béla Minna Canthoz, SKS KIA signum 290:84:1

¹⁸ Vikárt fordítóként Jávori Jenő azonosította. Lásd Jávori Jenő: *i.m.*

¹⁹ Nuorsuomalaiset (fiatal finnek) – az 1800-as évek radikális politikai csoportja. Lapjuk a *Päivälehti* volt, melynek karácsonyi mellékleteként jelent meg a *Nuori Suomi* album 1891 és 1903 között.

kapcsán azonban megoszlottak a vélemények: voltak, akik a teljes egyenjogúság nevében a korabeli összes pálya nők előtti megnyitása mellett foglaltak állást, mások pedig csak bizonyos foglalkozások és állások betöltését engedélyezték volna a nők számára, mégpedig olyanokét, melyek összhangban álltak a nő „természet által kijelölt feladatával”, melyen a családanyai és feleségként a háztartásban betöltött szerepét értették.

Az immár a lapnak megnyert Hampelné Pulszky Polyxena az *Élet* 1892/4. (március 15.) számában *A nőkérdéshez* cím alatt öt oldalon keresztül fejtette ki véleményét a nőképzésről. Pulszky Vikár liberális szemléletéhez képest mindenképpen konzervatívabb álláspontot képviselt, amikor elvetette a koedukált oktatás lehetőségét, és nem tartotta elfogadhatónak az összes pálya megnyitását sem a nők előtt: „Mert nem mondhatjuk, hogy a nők más pályára lennének hivatva, mint amelyen ma is működnek, értem a háztartást, a gyermeknevelést, a jótékonyági ügyeket stb. [...] Nem szabad a nőt túlságig művelnünk. [...] Igenis, legyenek a nők orvosok, de ne legyenek sebészek; ez nem nőnek való; nem fér meg természetökkel. [...] Ahhoz keményebb kedély kell a nőkénél. [...] A nők teljes emancipációjára irányuló törekvéseket részemről nem ítélem el ugyan, de fölöslegesnek tartom. [...] Mi tehát ne siessünk nagyon az emancipációval.” (147–150.)

Azzal azonban ő is egyetértett, hogy a lányoknak/nőknek szükségük van egy olyan oktatási formára – konkrétan leánygimnáziumra, mely érettségire és ezáltal továbbtanulásra is feljogosít.

A szerkesztő Vikár jól időzített. Hárman is reagáltak Pulszky írására: egy Julius álnevű, Veres Pálné Beniczky Hermin, az ONE elnöke és Hugonnay Vilma, az első magyar orvosnő.

Julius, „az abszolút nőemancipáció híve”, értetlenül állt Pulszky idegenkedése előtt, ami például a női sebészeket illeti. Saját tapasztalatából kiindulva az volt a véleménye, hogy igenis lehetnek a nők is jó sebészek, és egyértelműen amellet foglalt állást, hogy az általános emberi jogokat mindenkire ki kell terjeszteni, nemi különbségtétel nélkül: „Senkit sem szabad meggátolni, hogy kenyerét bármely tisztességes munkával igyekezzék megszerezni. Még nőt sem.” (237.)

Hasonló álláspontra helyezkedett Hugonnay Vilma is az *Egy szavazat a leánygimnázium ügyében* című írásában, mely az *Élet* 1892/12. (július 15.) számában jelent meg. A gimnázium felállítását a továbbtanulás lehetőségének megteremtéséből vezette le. Érvei között egyaránt szerepelt a Vikár által már hangoztatott erősebb házassági kötelék, melynek kulcsa a házasságra lépők közötti egyenlőség, valamint a társadalmi változásokból fakadó igény: szükség van például nőorvosokra. Írásában már eldöntött tényként üdvözölte a leánygimnázium létrehozását. Erre a június 30-i számban megjelent felhívás adott alapot, melyben Vikár *A leánygimnázium ügyében* címmel a gimnáziumalapításról adott hírt: „Néhány fővárosi tanár, az *Élet* szerkesztőségének tagjai, szövetkezve nőnevelésünk több előkelő tényezőjével s más ügybarátokkal, az elmélet teréről a gyakorlati kezdemény útjára lépett. Az intézet szellemi ellátása önkényes s az ügyért való lelkesedésből díjtalanul felajánlott vállalkozásuk által teljesen biztosítottnak tekinthető.” (409.)

Ugyanitt értesítette az olvasókat arról is, hogy az *Élet* szerkesztősége tanácskozást hívott össze a gimnázium érdekében. A lap olyannyira magáévá tette az eszmét, hogy a gimnáziumba jelentkezni is az *Élet* szerkesztőségén keresztül lehetett. A tanácskozás eredményéről a lap július 15-i számából értesülhettek az olvasók.

A tanácskozás

A leánygimnázium ügyének pártolói 1892. július 1-jén gyűltek össze. Jelen volt Bleuer Sándor, Bobula János, Butyka Vilma, Diner József, Dirner Gusztáv, Dúzs Mariska, Fiéba Izabella, Gerő Béla, Gorzateczky Ilona, György Aladár, Hermann Antalné, Herrmann Antal, Kern Géza, Kubiss Ilona, Kubiss Ágost, Málnai Mihály, Nagy László, Oszvald Sándorné, Radó Antal, Szukováthy Otília, Steinitzer Vilma és Vikár Béla. Pulszky Polyxena nem vehetett részt a tanácskozáson, az egybegyűlteket levélben köszöntötte, amelyben támogatásáról és közreműködéséről biztosította a leánygimnáziumot.

Kétféle célt fogalmaztak meg: ideális és konkrét célokat. Ez utóbbiak közé tartozott az egyetemre és különféle pályákra való felkészítés. Az ideális célokkal azokat a konzervatívabb elveket vallókat is próbálták megszólítani, akik idegenkedtek a leánygimnázium gondolatától. Lássuk ezeket az ideális célokat:

1. a modern nő eszményének nemzeti alapon való megtestesítése, a női élet ésszerű reformjával, higiénikus nevelés alapján, s a munkára mint a boldogság föltételére való képzéssel, az erő és az érzékek s itt különösen a szépérzék kifejtése által;

2. az iskola útján ma elérhető legmagasabb fokú általános műveltség megadása.

A lap közölte a tanácskozás hozzászólásait is. Radó Antal például úgy vélte, fölösleges minden hallgatót az érettségire és a továbbtanulásra felkészíteni, érdemesebb lenne két külön csoportban oktatni a lányokat: egyiket az egyetemre készítenék elő, a másikat pedig elég lenne az általános műveltség megszerzése férjhezmenetel előtt. Vita támadt abból is, hogy elég-e kilenc év a lányok képzésére. Dirner Gusztáv annak a meggyőződésének adott hangot, hogy talán tíz évre kellene felemelni a lányok oktatását, mivel „a nő agyveleje mégiscsak kisebb, mint a férfié”. Javaslatát azonban nem támogatták, és érveivel sem értettek egyet. Nagyobb aggodalomra adott okot az, hogy a tanítást délutánra tervezték. Mivel azonban csak így tudtak neves tanárokat szerezni az iskola számára – a tanári kar azt is vállalta, hogy ingyen tanít – ezen változtatni nem tudtak.

Érdeemes rápillantanunk a tanácskozáson bemutatott tanári névsorra: Csengery János – görög és latin, Demeczky Mihály – mennyiségtan, Guttenberg Pál – slöjd (fa alapanyagú kézimunka), Herrmann Antal – német nyelv és irodalom, Hugonnai Vilma – egészségtan és egészségfelügyelet, Jancsó Benedek – magyar nyelv és irodalom, Katona Lajos – francia nyelv és irodalom, Kopp Lajos – számtan, Lenkei Henrik – magyar nyelv és irodalom, Nagy Sándor – szépírás, Oherolly János – torna, Pápai Károly, Pavlicsek Sándor – föld- és természetrajz, Schvarcz Irén Irma – női kézimunka és torna, Sztankó Béla – ének, Vári Rezső – görög és latin nyelv, Vikár Béla – gyorsírás, Volff Irma – szabadkézi rajz. A tanárok között ott találjuk az Élet majd mindegyik szerksztőjét. A többiek elismert gyakorló tanárok voltak valamelyik budapesti gimnáziumban vagy felsőbb leányiskolában, esetleg tanítónőképzőben. A délutáni tanítás mellett szólt az is, hogy nem kellett saját épületet szerezni a gimnázium számára, használhatták valamely más iskola tantermeit. Ugyancsak a délutáni tanítás mellett szólt az az érv is, hogy így a lányok „otthoni kötelezettségeiknek” is eleget tehetnek, nem kellett elvonni őket a délelőtti háztartási munkától. A tanácskozáson megállapodtak egy hölgybizottság létrehozásáról is, melynek tagjai a tanítás alatt felváltva felügyelték volna a tanulókat, valamint a család, a társadalom és az iskola között tartották volna a kapcsolatot.

A gimnázium beindításának hírére természetesen a vezető lapok is reagáltak. Vikár *Pro és contra* cím alatt gyűjtötte össze ezeket a véleményeket, és reagált is az ellenérvekre. Úgy tűnt, a tervek szerint be is indulhat a tanítás még azon év szeptemberében. Azonban a minisztériumtól nem sikerült megszerezniük a beindításhoz szükséges működési engedélyt.

A visszautasítás lehetséges okai

Az Életben megjelent rövidhírben, melyben a gimnázium megnyitásának elhalasztásáról értesítette a közönséget, az okokat taglalta a szerkesztő: „... a leánygimnázium kezdeményezői nem járták ki annak idején a felsőségnél az előleges engedélyt. Ez kétségkívül hiba volt tőlük. [...] a naiv kezdeményezők [...] számítottak a kormány támogatására. Elfelejtették, hogy Magyarország hosszú idő óta csak alamizsnát tud adni leányainak, de a komolyabb segítségtől óvakodik.

Most azután kitűnt, hogy a miniszter ellene van a dolognak.” (638.)

Azonban vajmi keveset tudunk meg az okok háttéréről. A Vikár-levelezés, az eddig megtalált levelek sem árulnak el sokkal többet. Egyetlen levél áll rendelkezésemre, mely ezt a témát érinti, és amelyet Pulszky Polyxénához írt Vikár.²⁰

Igen t[isztelt]. Nagysád!

Becses sorait, amint látja, itt kaptam meg Lublófürdőn és így ne méltóztassék rovásomra írni, hogy még nem teljesítettem kívánságát. Írtam az É[let]. Kiadóhivatalának, hogy küldjék meg azonnal t[isztelt]. Nagysád címére.

A leánygimnázium vagy inkább mint Nagysád helyesen nevezi: az É[let]. Iskolája iránt nem a legjobb reményeket táplálom. Berzeviczy engem ugyan igen nyájasan fogadott és biztatólag nyilatkozott előttem, de Herman Ottó, aki később beszélt vele, egészen más hangulatot észlelt B[erzeviczy].-nél. Én Jancsót hívtam volt fel, hogy folyamodjék a nyilvánossági jogért, illetőleg előbb a helyiségért, ő azonban nem teheti, mert mint újonnan kinevezett igazgatónak külön engedély nélkül semmi más igazgatóságot vállalnia nem szabad. Herrmann A[ntal]. nem jó, s így alkalmasabb ember hiányában magam nyújtottam be a helyiség iránti folyamodványt. Nálam azonban az a baj, hogy nem vagyok középisk[olai]. tanár, pedig a nyilván[ósági]. jogot csak ily egvén kaphatja meg. A helyiség engedélyezését mindazáltal elválaszthatónak tartom az igazgatóság kérdésétől. Ha egyáltalán akarják, hogy leánygimn[ázium]. létesüljön, nem fognak formai hiányokon akadékoskodni, ha pedig a hangulat odafenn nem kedvező, akkor folyamodhatik bárki és nem kap se helyiséget se nyilván[ós]. jogot.

Kérem t[isztelt]. Nagyságodat: tegye magár érintkezésbe Herrmann Antallal; ő arra elég alkalmas, hogy utánanézzon az ügy állásának és esetleg az intézet élére oly egyént találjon, aki a Követelményeknek formailag is megfelel.

²⁰ OSZK Kt. Fond VIII/2394., kiemelés az eredetiben. A levél nem dátumozott. Csak valószínűsíteni tudom, hogy valamikor 1892 augusztusában íródott. Vikár Alexandra Gripenbergnek is írt Lublófürdőről egy levelet augusztus 29-i dátummal.

Részemről legjobban látnám biztosítva az intézet sorsát, ha nekem adnák meg a vezetés s a nyilvánosság jogát, de ez utóvégre nem fontos. A fő az, hogy amire szükségünk van, a helyiséget – egyelőre csak ezt – bárki nevére is megkapjuk. Ugy látom azonban, hogy a kilátások sem kedvezők. Én és H[errman] n A[ntal]. erre az esetre abban állapodtunk meg, hogy a jelentkezett és még jelentkező tanulókat magántanulókul iratjuk be vmely nyilván[ános]. gimnáziumba és úgy készítjük el őket az illető vizsgálatokhoz mindaddig míg az idők jobbra nem fordulnak. Persze az megint a minisztertől függ, hogy a vizsgálat letehetésére az illetőknek ad-e engedélyt. Igen szép állapotok! De mit tehetünk?

Szept[ember]. első felében újra Budapesten leszek s akkor szeretném egy új és nagyobb tanácskozmány összehívását, mely az elsónél nagyobb sikerre vezessen. De ha Herrmann A[ntal]. és Nagysád lehetőnek tartja előbb tartani oly gyűlést, mely a tanrend kérdésével foglalkozzék, könnyű lenne az ajánlkozott tanárokat korábbra is összehívni és velük a tanrend felől megállapodásra jutni. Ez H[errmann]. A[ntal]. dolga lenne.

H[erman]. Ottóné annakidején szívesen ajánlta fel szolgálatát az igazgatói teendőkre nézve, de Berzeviczy nyilatkozatai – melyeket H[erman]. O[ttó]. előtt tett – aligha kedvét nem szegték. B[erzeviczy]. hozzám is azt a kérdést intézte: „Simli Mariskákat akarnak nevelni?“, amire én azt feleltem, hogy: „Nem, hanem Hugonai Vilmákat!” Rossz néven vette, hogy nem kértük 4 hónappal előbb a nyilvánossági. jogot (pedig az annyi lett volna, mint biztos elutasítást eszközölni ki számunkra, mielőtt még az eszmét lanceiroztuk). De a végén mégis biztatott, hogy csak adjuk be a folyamodványt, és hogy a mintagimnáziumot nem, de leányiskolát kaphatunk; ez ellen elvi akadály nincs. Nem értem tehát, hogyan történhetett meg a H[erman]. Ottóval szemben nyilvánult Pálfordulás B[erzeviczy]. részéről.

*Fogadja t[iszte]l. nagysád őszinte tiszteletem kifejezését, mellyel vagyok igaz híve
Vikár Béla*

A levélben többször emlegetett Berzeviczy Albert 1887 és 1894 között, Csáky Albin miniszter mellett, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium adminisztratív teendőket ellátó államtitkára volt. Ez volt az az időszak, amikor a minisztérium az egyházpolitika reformját próbálta meg a parlamenten keresztülvenni. A leánygimnázium háttérbe szorulásának egyik oka akár ez is lehetett a megfogalmazott konkrét kifogások mellett. A kifogások a nyilvánossági jogot, a tantervet és az épület hiányát érintették. A tanári karral szemben nem lehetett ellenvetésük, hiszen – amint már láttuk – főként olyan személyeket kértek fel egy-egy tantárgy oktatására, akik már más gimnáziumokban, felsőbb iskolákban vagy egyetemen tanítottak. Maradtak tehát az említett kifogások, melyek olyannyira komolyan merültek fel a minisztérium részéről, hogy még a közismert, korábban parlamenti képviselő Herman Ottó sem lehetett befolyással. Arra sajnos nem találtam utalást, hogy Vikár szerint Herrmann Antal miért nem volt megfelelő arra, hogy nyilvánossági jogot kérjen, hiszen ekkor Herrmann már elismert tanárként Budapesten tanított.

Ugyancsak Vikár Béla neve alatt jelent meg a Nemzeti Nőnevelés 1893-as januári számában *A leánygimnázium*²¹ címmel egy összefoglaló írás az előző évi, nőképzést érintő ügyek-

²¹ Vikár Béla: *A leánygimnázium*. 1893. = *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Szerk. Fábri Anna–Borbíró Fanni–Szarka Eszter. Kortárs, h. n., 2006. 148–155.

ról. A cikk a Mária-Dorothea Egyesület ülésén elhangzott beszéd írott változata. A szerző röviden vázolta az alapítási kísérlet történetét, a lapok (ellen)reakcióját: „Azonban unisonó riadt föl ellenünk csaknem az egész napi sajtó. Ellenzéki és kormánypárti lapok egyesültek a leánygimnázium elleni küzdelemben. A *Magyar Állam* (ez volt az első) és a *Magyar Hírlap*, a *Pesti Hírlap* és a *Nemzet*, a *Fővárosi Lapok* és a *Borsszem Jankó*. Torkuk szakadtából eregettek világgá vészkiáltásaikat: Veszélyben a haza és az emberiség! A főzőkanál és a portörülő! A Tudományos Akadémia és az egyetem! A házasság és a konyha! Forradalom készül! A hozományt elnyeli az érettségi bizonyítvány! Férfiak, vigyázzatok! Ma sem tudunk megélni, hát még majd ezután!” (152.)

Ezután kitért saját elképzelésére a megfelelő iskolarendszerről, a koedukált oktatási formáról, melyre a mintát Finnországban találta meg, és amelynek az Életen keresztül igyekezett hangot adni. A lapban korábban már megjelent Vikár-cikkekhez viszonyítva ez az írás nem hozott újat érvelésében. Arra azonban rávilágít, miért is ajánlotta 1891-es cikkét a miniszter Csáky Albinnak. A cikk megjelenését egy zártkörű összejövetel előzte meg, ahová „az ország szellemi életének vezetőjét” is meghívták, hogy oktatással és iskoláztatással kapcsolatos kérdésekről beszélgessenek. Vikár itt vetette fel először a Finnországban ekkor már működő koedukált oktatás lehetőségét.

A leánygimnázium alapítására tett kísérlet sikertelenségéért egyértelműen az államot tette felelőssé. Úgy vélte ugyanis, hogy mivel a társadalom nem elég érett, az államra hárul a felsőbb nőképzés megoldásának feladata, felülről kell ebben a kérdésben dönteni.

Az 1895-ös iskolaalapítás

Természetesen nem az Élet volt az egyedüli lap, mely a leánygimnázium ügyével foglalkozott. A MDE lapjában, a Sebestyénné Stetina Ilona által szerkesztett Nemzeti Nőnevelésben vagy az Országos Középiszkolai Tanáregyesület Közlönyében is jelentek meg olyan írások, melyek a nőképzés és ezen keresztül a leánygimnázium témakörét járták körül. E kettőnek azonban szakfolyóiratként a főprofiljához tartozott az oktatás és a nevelés kérdése. A Hét, a Vasárnapi Újság, a Budapesti Szemle, a Magyar Bazár vagy a Magyar Zsidó Szemle lapokban ugyancsak találunk hasonló témájú írásokat. Ez utóbbiakban azonban messze nem olyan gyakorisággal, mint az itt vizsgált Életben.

1895-ben ismét intenzívebben került napirendre a nőképzés ügye a különböző lapokban. Amint azt már említettem, az Élet folyóiratban is – miután az 1893-as és 1894-es évfolyamokból szinte teljesen eltűnt a nőkérdés – az 1892-es év mellett az 1895-ös év az, amikor kiugróan sok cikk és hír foglalkozik e témával.

Ezek általánosan beszélnek a nőkérdésről, ami a nőképzést illeti, leginkább az 1895-ös, a nők előtt az egyetem bölcsészeti- és orvostudományi karainak kapuit megnyitó, miniszteri rendeletet üdvözlők, arra reagálnak. Magával a leánygimnáziummal csupán egy foglalkozik: dr. Mihály József írása *A leánygimnázium* cím alatt. Érvelésében a szerző nem hoz újat, megerősíti csupán azt a már sokat hallott érvet, hogy az egyetemre csak akkor lehet majd nőket is felvenni, ha rendelkezésükre áll egy olyan iskola, mely érettségire, ezen keresztül pedig továbbtanulásra jogosít fel.

Ekkor a kezdeményező szerepet az ONE vállalta. Tervük az volt, hogy a már meglévő felsőbb leányiskolát alakítják át gimnáziummá. A megvalósításban szerepet vállaló bizottságban ott találjuk az 1892-es támogatók közül György Aladárt és Hampelné Pulszky Polyxenát. A bizottság elnöke Beöthy Zsolt volt. A célok nem változtak: általános műveltséget és továbbtanulási lehetőséget kívántak biztosítani a nőknek. A minisztérium sem támasztott akadályt a gimnáziumalapítás elé. Az állam megváltozott nőpolitikáját jelezte az is, hogy a leánygimnázium 1896-os megnyitását a hivatalban levő vallás- és közoktatásügyi miniszter Wlassics Gyula is megjelent.

Összefoglalás és további kérdések

Az 1892-ben a leánygimnázium alapítására tett próbálkozásban Vikár Béla és az általa (is) szerkesztett *Élet* mint kezdeményező lépett fel. Vikár fordítóként és szerkesztőként is igyekezett a nőügyet szolgálni azzal, hogy témába vágó finn nyelvű szövegeket fordított és jelentetett meg a lapban, valamint azzal, hogy olyan szerzőket próbált megnyerni a lapnak, akiknek határozott véleményük volt a nőképzésről, a nők jogairól, a nőknek a társadalomban betöltött szerepéről. A nagyhercegség Finnország mint a női emancipáció élharcosa jelent meg a magyar olvasók előtt, különösen ami a finn iskolarendszer koedukált oktatási formáját és a finn nőegyesületeknek az általános választójog megszerzésére tett törekvéseit illeti.

Ilyen kezdetek után felmerül a kérdés, miért tűntek majdnem el a nőüggyel foglalkozó írások a lapból az 1893–1894-es időszakban. Hogy lehet az, hogy az 1895-ben újra terítéken levő leánygimnázium alapításában Vikár semmiféle szerepet nem vállalt?

E kérdések megválaszolására a Vikár-levelezés²² legalábbis ad némi támpontot. Különösen a Setälä-hez írott levelek,²³ mivel Vikár és Setälä között folyamatos volt a kapcsolattartás. Baráti viszony volt közöttük, így a szakmai – szerkesztői, fordítói, nyelvészeti – témákon kívül magánéletüket is érintettek. Vikár sokszor jóval korábban beszámolt terveiről Setälének, mint bárki másnak, akivel levelezésben állt. Így értesülhetünk már egy 1893-as levélből arról, hogy Westöstliche Rundschau címmel német nyelvű politikai-gazdasági-kulturális folyóirat indul 1894-ben Lipcsében. Vikár Béla egyike volt a kiadóknak, és a háttérben szerkesztőként is közreműködött egészen 1896-ig, a folyóirat megszűnéséig. A folyóirat alapítása – a levelek tanúsága szerint – sok idejét felemésztette már 1893 nyaratól kezdődően. Ugyancsak a Setälä-hez írott levelekből tudjuk azt is, hogy 1895-ben részben a Westöstliche Rundschau kiadásában felmerülő problémák, részben pedig a lap észt szerkesztőjével megromlott viszony hozta nehéz helyzetbe Vikárt. Ezt csak súlyosbította felesége betegsége és a hirtelen támadt anyagi gondok is, melyek éppen ekkor érték el tetőpontjukat.

Talán magánéleti problémákkal magyarázható tehát Vikár 1895-ös távolmaradása a leánygimnázium alapításától. Ami az *Élet*nek a nőügy szempontjából csendesebb éveit illeti, pedig

²² Nem áll rendelkezésemre a teljes levelezés. Az eddig megtalált levelek között elég kevés az olyan, amely 1900 előtt íródott.

²³ Eemil Nestor Setälä (1864–1835) nyelvészként a Helsinki Egyetemen volt a finn nyelv és irodalom professzora. Politikusként a tanügyminisztériumot vezette, és neki tulajdonítják a finn függetlenségi nyilatkozat szövegét. Magyarul többek között Vikár Bélától tanult. A levelek: Vikár Béla E. N. Setälä-hez Kansallisarkisto, Helsinki (Finn Nemzeti Levéltár, KA) VAY 5465.

feltételezhetően az új, német nyelvű folyóirat vonhatta el Vikárt a lap nőemancipációs profiljának meg- és fenntartásától.

Vikár Béla életében a nőügyben kifejtett munkásságának ennyire konkrét megnyilvánulásával, mint az 1892-es gimnáziumalapítási kísérletben kifejtett tevékenysége vagy az *Élet* lapban végzett szerkesztői munkája, az 1890-es évek után nem találkozunk. Levelezése azonban arról tanúskodik, hogy továbbra is kapcsolatban állt a finn nőügy meghatározó személyiségeivel, valamint közvetített a nők érdekeit felkaroló magyar és finn politikusok között.

Béla Vikár and the Higher Education of Women in Hungary of 1890s

Keywords: Béla Vikár; higher education of women, Hungary, 19th century

By analyzing his correspondence and editorial work, the study examines the role of Béla Vikár in promoting the higher education of women in Hungary of the 1890s. Between 1892 and 1895, Béla Vikár was the editor of *Élet* magazine. During this period, especially in 1892 and 1895, the number of articles and news dealing with issues regarding position of women in society increased considerably. In 1892, a first attempt was made to establish a secondary school for girls, which would grant high-school graduation. Vikár had done a lot for this purpose, both as an editor and - as it shows up from his correspondence - as a translator. He used especially his Finnish relations and experiences in arguing for the necessity of secondary education for girls. In addition to the articles written or translated by Vikár, I have examined news, writings and opinions published in *Élet*, as well as the impact of the Finnish model. The secondary educational institution for girls was inaugurated in Budapest in 1896. The study investigates also the reasons why Vikár was absent – in spite of his active contribution of 1892 – from the founding of school in 1895.

Lakatos Róbert

Emlékek múzeuma

A behelyettesítés módszere Kerekes Péter *66 szezon* és *A gulyásagyú* című kreatív dokumentumfilmjeiben

A filmbeli idő és történet egymáshoz való viszonyulását illetően alapvetően kétféle dokumentumfilm létezik. Az egyik, melyben a történet jelen időben, a kamera előtt zajlik – ilyenek a megfigyelésen alapuló és a szituációs dokumentumfilmek –, a másik pedig, amikor a film a múltban lejátszódott történetet vagy történeteket elevenít fel.

A film nem jelenetekből, beállításokból, képekből, történetből, cselekményből, konfliktusból stb., hanem elsősorban érzelmekből épül fel – szokták hangoztatni a rendezőtanoncok számára a különböző filmiskolák tanárai. A dokumentumfilmek döntő többsége viszont azzal a nehézséggel küszködik, hogy bár értékes információkat közöl a nézővel, de képtelen emocionálisan bevonni a nézőt a történetbe. Különösen jellemző ez az olyan dokumentumfilmekre, melyeknek története a múltban játszódik. Ennek legfőbb oka, hogy miközben egy történetet hallunk, legyen az bármennyire is személyes, a mesélőnek a jelenét látjuk. Empátiát érezni inkább az iránt tudunk, amit jelen időben látunk. A múltbeli történet csak közvetve, a beszéd tartalmán keresztül jut el hozzánk. Miközben az audiovizuális médiumból a hozzánk eljutó információ kb. 80%-a vizuális, és csak 20%-a hangbeli információ, de a hangbeli információ is nagymértékben zajokból, zörejekből, atmoszférákból, illetve a beszéd stílusjegyeiből tevődik össze, és csak bizonyos mértékben áll a beszéd tartalmából. Gyakori probléma, hogy a múltbeli (főleg a beszéd tartalma által közvetített információ) és a jelen időben látott és hallott információ egymással konkurál, kölcsönösen gyengítvén egymás hatását. Egyszerűsítve, a filmbeli jelen sokkal erősebben hat, mint a filmbeli múlt. A múltat elmesélő filmek fő problémája abban áll, hogy a rendezők, a múltbeli történetek erejében bízva egy unalmas jelent mutatnak. Aminek tehát erős emocionális hatása lehetne – a jelen –, az gyenge a filmben, és az, ami a filmben erős – vagyis a múlt –, csak nagyon kis mértékben jut el a nézőhöz. Ettől unalmasak általában az ilyen filmek. Ezért, ha a rendező azt akarja, hogy filmje fokozottabb érzelmeket váltson ki a nézőben, fel kell erősítenie a jelent, vagyis azt, ami a kamera előtt történik. Kerekes Péter magyar származású kassai filmrendező egy, ez idáig nem látott, nagyon eredeti, játékfilmes sajátosságokon alapuló módszert dolgozott ki ennek érdekében, melyet én a *behelyettesítés* módszerének nevezek. Alkotói módszerének ereje épp abban rejlik, hogy a jelen időben történő,

Lakatos Róbert-Árpád (1968) – filmrendező, egyetemi tanársegéd, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem; doktorandusz, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, lakatrob@yahoo.com

A tanulmány az Európai Szociális Alap által 2007-2013 között a POSDRU/107/1.5/S/76841 számú szerződés alapján társfinanszírozott „Modern doktori képzések: nemzetköziesítés és interdiszciplinaritás” című projekt keretében készült.

általa kiprovokált cselekménynek a múltbeli történethez való viszonyulása erős érzelmeket kelt a nézőben.

Kerekes Péter nemzetközi hírnevét *66 szezon*¹ című egész estés, moziforgalmazásra szánt dokumentumfilmje hozta meg 2003-ban. Ekkor figyelt fel a nemzetközi szakma az 1973-ban Kassán született rendezőre, aki 1999-ben végezte a híres prágai FAMU hatása alatt álló pozsonyi filmművészeti egyetemen a rendezői szakot, ahol azóta is tanít. Egy nagyon frissnek nevezhető, eredeti filmes stílust láthatott akkor a világ. A filmet közel 60 országban mutatták be különböző televíziók és moziforgalmazók. Ettől kezdve a szakma nagy érdeklődéssel várta a rendező következő filmjét, melyről csak annyit lehetett tudni, hogy munkacíme: *Hogyan főzték a történelmet?* és különböző háborúkban edződött katonai szakácsokról fog szólni. Ez a film, melynek nemzetközi címe *Cooking history* (magyar címe: *A gulyáságyú*),² öt évig készült (ugyanolyan stílusban, mint a *66 szezon*), míg végre 2009 elejére elkészült. A film szerkezetileg 10 ételreceptre épül a második világháborútól a csecsen háborúig, Franciaországtól Oroszorszáig, a Balkánon keresztül. Szinopszisa: 6 háború – 10 recept – 60 361 024 halott.

Jelen tanulmány kidolgozásának céljából interjút készítettem a rendezővel, ugyanis: „Az, hogy egy filmben (játék- vagy dokumentumfilmben) hogyan alakul a fikciós (a kitalált) és a tényszerű elemek aránya, viszonya, a néző számára nem követhető nyomon. E kérdés eldöntésében egy-egy filmnél pusztán az alkotók közléseire (áttételesebb módon pedig a filmnyelvi konvenciókra) támaszkodhatunk.”³ Azt, hogy a filmnyelvi konvenciók mennyire csalókák lehetnek, áldokumentumfilmek sorozata bizonyítja, kezdve Jan Sverak *Olajfalók* című dokumentumfilmjétől (melyben dokumentumfilmes módszerekkel mutatnak be egy teljesen irreális témát: tudósok felfedeznek egy fáradt kőolajjal táplálkozó állatkát, mely a kipufogógáztól érzi jól magát), Siklósi Szilveszter *Az igazi Mao* című filmjéig, mely egy teljesen fiktív Mao-élet-történetet mutat be a történelmi tudományos ismeretterjesztő filmek stílusában.

Elemzésem elsősorban az alkotói módszert vizsgálja. Az alkotói indítékon alapuló elemzés viszont a mű rejtett rendjéhez tartozik. Erre vonatkozóan a kész mű alapján csak bizonyos hipotéziseket állíthatunk fel. Ezek bebizonyításához gyakran szükségünk van a szerző visszaigazolására. Mivel elemzésem fő célja a rendezői módszerek feltárása, nemcsak a kész film, hanem a filmterv is kiindulópontjául szolgál, amely alapján a vizsgált film készült. A filmterv feltárásában ugyancsak a rendező vallomásaira vagyok kénytelen alapozni. Az elemzésemet vezérlő indikátorok meghatározásában a standard dokumentumfilmtervek különböző csomópontjaira (témaköreire) összpontosítok. Ezek: a téma bemutatása, a szereplők megközelítésének módja, a narratív struktúra kialakítása, a film audiovizuális világának meghatározása és a rendező álláspontja.

A téma

Kerekes Péter filmjeinek tematikája az egyén személyes történetének és a társadalom történelmének egymáshoz való viszonyán alapul. A feszültség a kisember életének és a nagybetűs

¹ Lásd Doc Alliance Films – <http://dafilms.com/>

² Lásd uo.

³ Hartai László – Muhi Klára – Pápai Zsolt – Varró Attila – Vidovszky György: *Film- és médiafogalmak kisszótára*. Bp. 2002. 51.

történelem gyakori érdekellentétéből ered. „Számomra nagyon fontos a család. Az egyik nagyapámtól azt hallottam, hogy ő az oroszok ellen harcolt, és orosz fogságba került. A másiktól, hogy ő partizán volt, és német fogságba került. De én mindkét nagyapámat szerettem. Mindketten jó emberek voltak, csak az egyik a győztesek, a másik a vesztesek oldalán állt. Zajlik a nagy történelem, és a kisembereknek ezt fel kell dolgozniuk valahogyan magukban. Akármilyen történet, muszáj megtartanod a becsületedet. Ez patetikusan hangzik, de így van.” A *66 szezon* forgatókönyve kapcsán a következőt nyilatkozza: „Az első verzió csak a nagymamáról szólt. Elejétől tudtam, hogy a film arról fog szólni, hogy nagymamám családja mindig is vágyott a tengerhez, de kénytelen volt beérni a kassai uszodával. Ez alapján kezdtem el kutatni más érdekes, az uszodával és Kassa történelmével kapcsolatos történeteket.” A szakácsos filmben viszont az ételrecept a történelem eltervezésének reprezentációja. De ebben a filmben sem a hadvezérek és államfők, hanem a gépezet működéséhez szükséges egyes kisemberek, a hadiszakácsok véleményére kíváncsi a rendező.

Kerekes Péter filmes oktatói módszeréhez tartozik, hogy amikor meghallgatja valakinek a még homályos filmötletét – például ha valaki egy élsportolóról akar filmet készíteni – ahhoz, hogy tudatosítsa az illetőben, hogy valójában miről is szól a filmje, azt a kérdést teszi fel, hogy: „Ha azt mondanám, hogy tilos élsportolókkal filmet készítened, akkor kiről forgatnád le ugyanezt a filmet?” Ebből egyértelműen kiderül, hogy a rendező számára az elsőrendű témát az univerzális emberi értékek jelentik, és a film látszólagos témaköre csupán egy játékteret és ürügyet kínál a mélyebb tartalmak feltárására, ezért bármikor helyettesíthető valami mással.

A szereplők megközelítésének módja

A szereplőválogatás

Mivel Kerekes Péternél általában előbb születik meg a téma, ez után, a témából kiindulva kénytelen megkeresni a szereplők döntő többségét. A szereplőválogatás terén három alapvető tényező fontos számára. Az egyik, hogy a szereplő rendelkezzen egy kerek, személyes, érdekes történettel, amely a múltban játszódik. A másik, hogy érdekes személyiség legyen, a történetét jól tudja előadni, együtt akarjon működni, és alkalmas legyen a rendezővel folytatandó játékos párbeszédre. A harmadik, hogy a története jól illeszkedjen a film struktúrájába – valamilyen összefüggésben álljon a többi szereplő történetével, de ne duplázzon rá más szereplők történeteire.

A *gulyáságyú* esetében a film előkészítési folyamata alatt a rendező 110 szakáccsal találkozott, akik közül csak 20 akart igazán együttműködni. Ezekkel komolyabban foglalkozott, és közülük kerültek ki a film szereplői. Hiába tűnt érdekesnek a potenciális szereplő, és hiába működött volna jól a kamera előtt, ha nem volt a témával kapcsolatos konkrét személyes története, nem került be a filmbe. Például két szerb szakács, akik túlélő szakácsságot tanítottak (vagyis hogy mit és hogyan lehet főzni a katonák által fogott kígyókból, csigákból, galambokból), azért nem kerültek be a filmbe, mert egyrészt rádupláztak volna, ha nem is dramaturgiai, de tematikailag, a filmben megjelenő szerb–horvát ellentétet megjelenítő szakácsos jelenetre. Másrészt ezek a szakácsok voltak Kosovóban is, és ezen a téren nem dupláztak volna rá tematikailag

semmire (hiszen a kosovói háborút senki más nem képviseli a filmben), de mivel nem volt kerek történetük – azon kívül, hogy az erdőben bujdosnak 30 napig, nem is kerültek harchelyzetbe –, továbbra is kimaradtak a filmből. Csupán egy epizódszerep erejéig jelennek meg egy szituatív jelenetben (miközben nem ez a szituatív stílus viszi a filmet, tehát másodlagos jelentőséggel bír). Ők azok, akik szabadidejükben meztelen nőket díszítenek fel élelmiszerekkel gazdagok által rendezett fogadásokon. A katonai szakácsságot hivatásszerűen művelik, és ez a fusimunka pluszkeresetet jelent számukra, ugyanis a katonaságtól nagyon kevés fizetést kapnak. A sors iróniája, hogy a lány, akit a filmben feldíszítenek, egy emberjogi munkás, aki 130 euróért vállalta a szerepet. (Természetesen nemcsak a filmezés alkalmából, hanem máskor is szokott ilyet vállalni, ugyanennyi pénzért.)

Ha valaki rendelkezik érdekes személyes történettel, de nem tudja jól elmondani, és nem tud belemenni a rendező által generált játékos jelenetekbe, szintén nem kerül be a filmbe. Bosznia fő állatorvosával is készült interjú. Ő volt az, aki, miközben körbe volt véve a város, és éheztek, ellenőrizte az EU-s segítségként beérkezett élelmiszerek minőségét. A beérkezett élelmiszerek feléne a szavatossági ideje le volt járva. Az is előfordult, hogy disznóhúst kaptak segélyként, de nem ették meg, mert az identitásukért harcoltak, melyhez hozzátartozott, hogy nem fogyasztanak disznóhúst. Ő azért nem került be a filmbe, mert sajnos rossz mesélő volt.

A *66 szezonban* a rendező a saját nagymamájának történetéből indult ki, és a későbbiekben az ismerősök között és ismerősökön keresztül keresett olyanokat, akik rendelkeznek az uszodához kapcsolódó olyan személyes történetekkel, melyeknek közül van Kassa fontosabb történelmi eseményeihez is, megpróbálván lefedni velük Kassa huszadik századi történelmét, illetve az uszoda fennállásának 66 évét. Ezek után tért rá az általa *hiperlinkeknek* nevezett szimbolikus és metaforikus szituációk szereplőinek megkeresésére, vagyis a hajó- és repülőmodellezők, illetve a rádióamatőrök, stb. kiválasztására. Ebből a filmből is kimaradtak olyan szereplők, akik a forgatókönyvben még szerepeltek, ugyanis a vágásnál kiderült, hogy a velük leforgatott jelenetek nem illeszkedtek jól a film egészébe – de ez már inkább a narratív struktúra kialakításának témaköréhez kapcsolódik.

A szereplőválogatás folyamata is, mely a *66 szezon* előkészítése alatt kezdett kialakulni, és a szakácsos film forgatásáig módszerré fejlődött, három szakaszra bontható. A potenciális szereplőkkel való első találkozás a kölcsönös bizalom elnyeréséről szól. Ekkor a rendező csak elbeszélget az emberekkel, lejegyez dolgokat, majd otthon elgondolkodik azon, hogy mire kíváncsi még. Második alkalommal felteszi az időközben felmerült kérdéseket, és tovább jegyzetel. A harmadik találkozás alkalmával pedig mélyebben belemegy a személyes dolgokba, részletekbe. Ezután kidolgozza a forgatókönyvet. Leírja, hogy kivel hol fog forgatni. Kitalálja, hogy filmezéskor pontosan mit szeretne hallani a szereplőtől, és ezt milyen megrendezett szituáció, illetve milyen provokatív kérdések segítségével tudja elérni.

A rendezői provokáció módszere

A *gulyásagyú* című filmben a német háborús pék első mondata: „A német kenyér a legjobb a világon!” Itt még nem észlelhető a rendezői provokáció, de amikor az orosz nénitől is megkérdi, hogy melyik kenyér a legjobb a világon, már benne hagyja a saját kérdését is. A néző visszagondol a hasonló helyzetre, és rájön, hogy a német pék sem magától mondta,

amit mondott. Ezek a naivságuk miatt humorosnak tűnő, kisgyerekek stílusában feltett kérdések Kerekes Péter dokumentumfilm-eszköztárát képezik, ugyanis ezekkel oldja fel a szereplőket, és vonja el a figyelmüket attól, hogy előre gyártott, biztonságosnak látszó maszkok mögé bújjanak. Saját bevallása szerint azért nem kérdez rá az általános igazságra, mert akkor a szereplők nagy valószínűséggel sablonokban válaszolnának. Viszont ha tettetett naivsággal rákérdez valamire, a szereplő meglepődik, és egyszer csak előbukkan valamilyen formában az igazság – ha nem másként, hát „minden viccnek fele igaz” alapon. Például a német katonai pék, aki manapság valószínűleg nem szívesen vallaná be, hogy fiatalkorában azt hitte, nemes célért harcol, egy látszólag naiv kérdés hatására kimondja, hogy: „A német kenyér a legjobb a világon!” Ennél kedvesebben nehezen lehetne kibújtatni a szöveget a zsákból, azaz kiprovokálni, hogy a bácsi valamilyen módon kifejezze nemzeti felsőbbrendűségi érzését. Ez a fajta szeretetteljes és megértő rendezői hozzáállás a csehszlovák új hullám, pontosabban a Jiri Menzel (*Szigorúan ellenőrzött vonatok, Sörgyári capriccio, Az én kis falum, Pacsirták cérnaszálon, Szeszélyes nyár* stb.) és a Milos Forman (*Fekete Péter, Egy szószí szerelme, Tűz van babám*) filmjeihez vezethető vissza.

A szereplők játékfilmes megközelítése

A szereplők önvédelmi maszksjai leépítésének másik módszere a fikciós, játékos helyzetekbe való bevonásuk.

Kerekes Péter minden egyes esetben játékfilmszerű jelenetekbe vezeti be az önmagukat játszó szereplőit. Mikor a forgatókönyvet írja, nemcsak arra gondol, hogy milyen kérdéseket tegyen majd fel a kívánt hatás elérésének érdekében, hanem arra is, hogy milyen helyszínen, milyen megrendezett szituációval tudja feloldani a szereplőt. Ezeket a szituációkat nagyrészt a szereplők múltbeli történetei alapján találja ki, de arra is van példa, hogy a szereplő javaslatára hallgat. Például a szakácsos filmben, az epilógus szereplőjével az interjút úgy tervezték el, hogy a bácsinak a tengeralattjáró katasztrófájáról szóló történetét úszás közben veszik fel, hiszen annak idején a vízzel megtelő tengeralattjáróból a bácsinak ki kellett szabadulnia, és ki kellett úsznia a partra. Ezt az orvos akadályozta meg azzal, hogy a bácsi, aki fiatalkorában túlélt ugyan egy tengeralattjáró-katasztrófát, most a kora miatt belehalhat az úzásba. A filmbeli jelenet ötlete végül éppen a szereplőtől származott, ugyanis elmondta, hogy miközben a tengeralattjáró vízzel telt meg, a dolgok úgy kezdtek el úszni, mint dagály esetén a parton hagyott tárgyak. Így felmerült, hogy vajon jó lesz-e, ha a parton letesznek egy asztalt, melyen ő elkezd főzni, és miközben meséli a történetet, a dagály szépen elviszi az asztalról a táányékat és az élelmiszert. És jó lett.

„Szerintem – mondja Kerekes Péter – úgy, ahogy nem tudok helyesen magyarul beszélni, és ezért keverem szlovák szavakkal, úgy készítek dokumentumfilmet is. Én nem ismerem rendesen a dokumentumfilm-nyelvet, mert nem tanultam soha. Ugyanúgy vagyok vele, ahogy most beszélhetnék angolul is, de én inkább magyarul akarok beszélni, így, szlovák szavakkal keverve, ahogy tudok. Tudom, hogy fontos a dokumentumfilm-nyelv, de nem tudom rendesen kifejezni magam általa, és akkor kölcsönzők játékfilmes kifejezőeszközöket. Például színre viszek jeleneteket, pontosan, mint egy játékfilmben, csak valós szereplőket használok bennük azzal, hogy ők gyakran nem tudják, hogy mi fog történni velük. Mondhatni, egy játékfilmet készítek dokumentumfilm-szereplőkkel.”

Ez a fajta megközelítési mód a *cinéma vérité* dokumentumfilmes irányzathoz vezethető vissza. Jean Rouch szerint „a fikció az egyedüli módja a valóság megragadásának”.⁴ Ő az első, aki egyes dokumentum-játékfilmjeiben szerepvállalásra kéri fel szereplőit, mert hisz a pszichodráma felszabadító erejében, abban, hogy miközben szereplői más karaktereket játszanak, olyan tartalmakat is megmutatnak magukból, melyeket, ha önmagukat játszanák, elrejténeek.

Az egyes szereplők behelyettesítésének módszere

Kerekes Péternél a szereplőkezelés másik játékfilmes módja, hogy a rendező a néző szeme láttára kér fel egyes személyeket bizonyos szerepek eljátszására. Az egyes szereplők más szereplőkkel való behelyettesítése is hozzátartozik a rendező játékos módszereinek az eszköztárához. A *66 szезon* esetében a dublőr-motívum megideologizálása érdekében sok ikerpárral forgatott, de a végeredmény ebben az esetben is túl bonyolultnak tűnt, ezért inkább kihagyta őket. Csupán a film hivatalos plakátján maradt meg egy ikerpár, két 18 éves csinos lány, akik végül nem kerültek be a filmbe, de utalnak a film lényegének egy aspektusára, a *behelyettesíthetőség* motívumára. „Nekem ez akkor ugrott be, amikor nagymama azt mondta, hogy: amikor én 17-18 éves lány voltam, mint ezek a lányok itten... Akkor én arra gondoltam, lehet, hogy mi is olyan fordulatot élünk most, mint nagymamám 38–39-ben, akinek akkor az volt a fontos, hogy milyen fürdőruhája lesz, kivel megy majd kávézni, ki lesz az udvarlója, és nem érdekelt őt a politikum. Arra gondoltam, lehet, hogy most ugyanez a helyzet ezekkel a lányokkal. Mert éppen akkor csapódtak be a repülőgépek a World Trade Centerbe New Yorkban, és arra gondoltam, nem tudhatják, de lehet, hogy ennek következtében jelentős változások állnak be majd a világban. Ekkor kerestem egy dublőrt a Patrick Mariannak, aki átélte a kassai bombázást. Akkor kezdődött a bombázás, amikor ő hátúszott a medencében, és látta úszás közben, amikor a repülő kiengednek magukból valamit, ami aztán nagyot robbant. Ez végül jól illeszkedett a filmbe, mert a Patrick Mariann azt mondta, hogy: én már nem tudok háton úszni, és erre kéne keresni egy dublőrt. A behelyettesítés az én ötletem volt, és mindenképpen be akartam hozni, de valahogy úgy sikerült, hogy véletlenül ő behozta szövegben is... Ami még fontos számomra a dublőr-motívum kapcsán, hogy mindenki egyéniség, de azért sok mindenben hasonlatosak vagyunk egymáshoz. Mindenkinek megvan az egyéni tragikus története, de az valamilyen módon hasonlít másnak a személyes tragédiájára.”

A *66 szезonban* egy adott ponton megjelenik az uszodában Hitler hasonmása, akit a rendező egy casting ügynökségen keresztül kerített elő. „A behelyettesítések pontosan elő voltak készítve. Mert szerintem pontosan az van, hogy a Hitlerrek közöttünk sétálnak az uszodában, és csak várják azt a lehetőséget, hogy mikor tudnak felbukkanni. Egy ilyen frusztrált 50 év körüli bácsi, aki bámulja a 18 éves lányokat az uszodában, pl. ő is lehet Hitler, aki csak azt várja, mikor kerülhet előtérbe, és küldheti gázkamrába az embereket.”

A rendező a szereplő behelyettesítési módszerével él abban a jelenetben is, melyben felkéri azt a nényt, aki a háborúban eltűntnek nyilvánított vőlegényére emlékezik, hogy keressen az uszodában egy olyan férfit, aki az ő megboldogult vőlegényére emlékezteti. „Ez pontosan olyan, mint egy játékfilmjelenet. Fel van plánozva, ki volt találva a szituáció, csak a néninek nem volt megírva a szerepe. Nem mondtam meg neki, hogy mit mondjon. Sőt a végén meg is

⁴ Uo. 28–29.

lepett, mert arra gondoltam, vagy talál valakit, vagy nem, de azt, hogy az operatőrt választja, végképp nem sejtettem. Tehát ez egy játékfilmjelenet, melyet valós szereplőkkel forgattam, azzal az eltéréssel, hogy nyitott voltam a meglepetésekre. Ők meglepődtek a situációtól, melyekbe belevittem őket, én viszont meglepődtem az ő reakcióikon.”

A véletlen szerepe a szereplők megnyilvánulásaiban

A *66. szezon* egyik kezdőjelenetében, amikor a rendező nagymamája elmondja a szövegét, egy kis csend után megkérdezi, hogy „Akkor most azt is mondjam, Péter, hogy azóta a családból senkinek sem sikerült eljutnia a tengerhez?” Erre a rendező azt válaszolja, hogy „Nem. Az olyan túl direkt lenne. Én azt szeretném, hogy a néző a filmből ezt megértse.” Ez a párbeszéd, mely mondhatni megadja a film alaphangját, nem volt előre eltervezve, de mégis bekerült a filmbe. Ettől kezdve Péter megszerette a hibákat, és, ha valamilyen jelentést fedezett fel bennük, tudatosan beépítette őket a filmbe. „A korábbi filmekben én nem jelenek meg a filmben, hagyta az embereket beszélni, sokszor ismételttem velük, ameddig nem voltam eléggé elégedett a jelenettel – a *66. szezon*ban viszont elkezdtem imádni a hibákat, az életet, bekerültem a filmbe, és nagyon nyílt és őszinte párbeszédet folytattam az emberekkel. Például van a kalapjelenet, amikor a bácsi ott áll a blokk tetején, mögötte napozik két félmeztelen lány (akiket én rendeltem oda), és a bácsi azt mondja, hogy az ember meghal, és nem baj, mert csak a teste hal meg, de a lélek él tovább. Akkor én azt hittem, hogy az egy szép szimbólum lesz, ha eldobja a kalapját, és mondtam neki, hogy dobja el! Erre ő megijedt, és nem akarta eldobni. Nem akart megválni attól az ócska 15 koronás kalaptól, hanem elkezdett ragaszkodni hozzá. Félt, hogy mi lesz vele. Aztán nagy nehezen sikerült rábeszélnem, és végül csak eldobta. De ez számomra egy szép szimbóluma volt annak, hogy racionálisan el tudjuk magyarázni, hogy a halál egy természetes dolog, aminek szükségszerűen be kell következnie, ezért meg kell békülnünk vele, de emocionálisan nem tudunk megbékélni, ugyanúgy, mint Illés bácsi sem tudott megválni egy ócska, vacak kalaptól. Ez egy hiba volt a filmezésnél, mert vagy eldobja, vagy nem, és akkor azt használod fel. De itt nem történt egyik sem, hanem esetlenül sikerült, és szerintem pont ettől az esetlenségtől életerős az egész.”

A narratív struktúra

A cselekmény kitalálásában Kerekes Péter az *asszociációkon* alapuló behelyettesítésből indul ki. A *66. szezon*ban a tenger helyett strandot, hajók helyett játékajókat, valós bombázó repülőgépek helyett játékrepülőket stb. látunk. Azáltal, hogy a tárgyakat, cselekvéseket és helyszíneket nem a megszokott hétköznapi kontextusokban használja, tulajdonképpen szimbólum szintre emeli őket. „A behelyettesítés művészete, a szimbolizmus, egy másfajta tapasztalat valós formákban történő megfogalmazása. Ami általa megjelenítődik, az egy magasabb rendű valósággá válik.”⁵

„Én az asszociációk miatt készítek dokumentumfilmet – vallja Kerekes Péter – mert ebben a filmnyelvben az asszociációkkal sokkal szabadabban dolgozhatsz, mint egy játékfilmmnél. A játékfilmben a történet annyira megköt, hogy nem lehet olyan szabadon asszociálni, és kép-verselni, mint dokumentumfilmben. Ha azt állítanám, hogy ez a film egy uszodai mozaik, játékfilmben erőltetett lenne. Például az a jelenet, melyben egy lány olvassa fürdőruhában a Bibliából, hogyan

⁵ Paweł Floreński: *Ikonostas i inne szkice*. Warszawa 1984. 107. (Saját fordítás – L.R.)

is volt a vízözön, és milyen az apokalipszis, és ennek kapcsán a rendező elkezd beszélni a holokausztról, az játékfilmben nagyon mesterkélt konstrukció lenne, de dokumentumfilmben, így az összes esetlenségével együtt, szerintem megbocsájtható.”

Kerekes Péter filmjei mozaikszerűen, személyes történetekből állnak össze, melyeket a történelmi események kronológiája rendez lineáris időrendi sorrendbe. Filmjeinek emocionális ereje viszont abban rejlik, hogy a múlt időben lezajlott dokumentum értékű erős személyes történetek beszédben történő felelevenítését jelen időben, a kamera előtt zajló játékfilmes cselekménnyel fűszerezi. Ha az interjúalanyt nem kényszeríti is minden egyes esetben cselekvésre, a háttérben zajló cselekményt általában pontosan megrendezi. „Van egy jó pár interjú, amikor a második és harmadik képsíkot nagyon megrendeztük. Amikor a néni a bombázásról beszélt, időzítve voltak a srácok, akik a háttérben bombát ugrottak a vízbe. Mindegyik tudta, hogy amikor a rá vonatkozó ujjamat emelem fel, akkor kell ugorjon. A néni beszédét szinkronizáltam a bombaugrással. És sok ilyen helyzet van a filmben.”

A gulyáságyú című filmjében Kerekes a háborús archív anyagokat, ahol csak teheti, a főzési folyamatok képeivel helyettesíti, így a főzés folyamata a háborús cselekedetek *reprezentációjává* válik. Az archív anyagok használatának, főzési folyamatok bemutatása által történő behelyettesítésének játékszabályát a rendező igyekszik már a film elején bevezetni. Amikor az orosz néni elmondja, hogy milyen kemény volt a kenyér a háborúban, a képen archív anyagból származó csonttá fagyott hullákat és testrészeket látunk. A palacsintával pedig, melynek sülés közben nemcsak a színe, de a faktúrája is olyan, mint a korábbi archív képeken látható hóé, vizuálisan is megteremti a párhuzamot. Miközben a zsidó bácsi, aki SS-tiszteket mérgezett meg általa sütött kenyérral, a saját történetét meséli, a képen a kenyérsütés folyamatát látjuk. A mérge és a mindennapi kenyér fogalmának ütköztetése érzékelteti a háborús idők veszélyességét és bizonytalanságát.

Az 56-os magyar szakács első mondata: „A szovjetek nagyon szerették a magyar kolbászt.” És erre már viszik is a filmben a magyar kolbász visító alapanyagát, a magyar disznót levágni (azaz főbe löni). Az egy szál disznót többen fogják le – azaz „sokan vannak, mint az oroszok”. A húsdaráló az embereket bedaráló gépezet szimbólumaként jelenik meg. A darálóból kijövő apró húsdarabkák tömegének képét archív anyagokból származó, tüntető tömegeket ábrázoló képek követik – azoknak a képe, akiket bedarált a gépezet. Amikor a magyar szakács pipára gyűjt, a rendező felrobbantja a szakács mögött levő kályhát. A pipára gyűjtés a magyar forradalmárok cselekedetének is lehet a szimbóluma, amire az oroszok reakcióképpen felrobbantják a kályhát (konyhát). A párhuzam egyértelmű, hiszen a szakács pont egy olyan történetet mesél, melyben az orosz bomba beesett a konyhába, és minden megtelt babgulyással. Ez a robbantgatás játék tovább folytatódik, amikor a tányérokon, Jugoszlávia szimbólumaként, megjelennek a különböző tagállamokból származó összetevőkből elkészült ételek, és egy adott ponton felrobbannak.

Abban a részben, mely az algériai francia beavatkozásokról szól, egy rövid archív anyagokból álló bevezetés után a francia szakács már kergeti is a kakast. Itt a kakas kettős szimbólum: Franciaország és egyben a francia katonaság áldozatainak is a szimbóluma. A filmbeli kontextus átértékeli ezt a szimbólumot, ugyanis amikor a bevezető odaér, hogy a francia csapatoknak be kellett avatkozniuk Algériában, akkor vált át a kép arra, hogy a francia szakács üldözi a kakast. Az erős beavatkozó a későbbiekben elfogyasztja az áldozatot. A szakács ki is mondja, hogy az életben minden egy szimbólum, és a kakas vigyáz a csirkéire, melyek valószínűleg a gyarmatok. Ez a párhuzam akkor válik egyértelművé, amikor Kerekes a francia oldalon harcoló katonától megkérdi, hogy azt érezte-e, hogy a saját területét védi? Mire a katona egy kis zavar után azt feleli,

hogy igen, hiszen Algéria is Franciaország volt. Ezután Péter visszavág arra, hogy a kakas is védi a saját területét. Légy dongja a levágott kakast, mint a dögöt, és amikor a veterán az algériaiak barbarizmusáról beszél, elmesélvén hogyan vágják le a francia foglyok fejét, és hogyan belezték ki őket, a szöveggel párhuzamosan látjuk, amint a szakács ugyanezt teszi a kakassal.

A pontos forgatókönyv (prológus, 12 fejezet, epilógus) ellenére a filmezés folyamata egy kaland volt. A forgatás folyamán a rendező is részesült meglepetésekben. Ilyenkor nyitott volt, és beépítette ezeket a filmbe. Például a film végén a tengeralattjáróban való virtuális főzés a véletlen műve, ugyanis a forgatáson derült ki, hogy forgatni forgathatnak ugyan, de nem főzhetnek a tengeralattjáróban. Ennek eredményeként született meg az alternatív megoldás, hogy a szereplő mímeli a főzést, miközben halljuk a főzés hangjait (pl. a hús sercegését a forró zsírban), és a szereplő virtuális vacsorát készít a tengeralattjáró-katasztrófában elhunyt legénység számára.

Arra is van példa, hogy a rendező le szeretett volna forgatni valamit, de sehogyan sem jött össze. Például voltak bosnyákok, akik megették azokat a lovakat, amelyek az élelmiszert szállították nekik. A lovak szövetségeseik voltak mindaddig, amíg maguktól, hajsár nélkül hordták a táplálékot, aztán egy n-edik út alkalmával szépen elfogyasztották őket. Ezekkel végül is nem jött össze a forgatás, mert egy adott ponton kihátráltak az ügyből, és eltűntek.

Olyan is előfordult, hogy a rendező a forgatás alatt fedezett fel új történetet, mely végül is bekerült a filmbe. Ilyen a zsidó ember története, aki általa sült kenyérral mérgezett meg SS-tiszteket. Egy német történész eladta Péternek az archív anyagokat. A filmbeli szereplő már meghalt, de két társa, akik szintén részt vettek a mérgezésben, még élt a forgatáskor. Ezek különböző okokból nem vállalták a filmben való szereplést. Péter kétszer utazott ki Izraelbe ez ügyben, de mindkét esetben utolsó pillanatban visszamondták a forgatást. Ezért a rendező a meglévő archív anyagot használta fel, de nem egyszerűen bevágva a filmbe, hanem úgy, hogy a filmen belül egy tévékészülékben megy a felvétel, ezáltal is utalva az anyag archív jellegére, (miközben ez egy jó technikai megoldásnak is bizonyult, hiszen az archív felvétel technikai minősége kilógott volna a többi kép technikai minőségéhez képest a sorból).

És végül olyan jelenetek is vannak, melyek lefilmeződtek ugyan, jól is sikerültek, de szerkesztési okok miatt nem találták meg helyüket a filmben. Ilyen például egy szarajevói szakács esete, aki elmagyarázta, hogy milyen arányban kell keverni a romlott húst az ételbe ahhoz, hogy még ehető legyen, és ne betegedjenek meg az emberek. De a *66. szезон* című film nyersanyagából sem minden került be a filmbe. Például a forgatókönyv szintjén Kerekes Péter nagy jelentőséget tulajdonított a szereplők álmainak. Pontosabban annak, hogy kinek melyik történelmi időszakban mi volt a vágyálma. Ezért bevitt a forgatókönyvbe egy aneszteziológust, aki úszás közben az altatás folyamatáról, és az alvás közben született álmokról beszélt. Viszont miután elkészült, ez a jelenet egy elvont intellektuális konstrukciónak bizonyult, melynek a megértése gondokat okozhatott volna a néző számára, ezért inkább kihagyták a filmből.

A film audiovizuális világának meghatározása

A filmkép önreflexivitása

A szóban forgó filmek audiovizuális koncepciójának alapja, hogy felhívja a néző figyelmét a filmes helyzetre. Ezt ugyanolyan kedves és naiv módon teszi, ahogyan a rendező a

szereplőit és a filmes szituációkat is kezeli. Ilyen módszer például az, ahogyan egy adott ponton egy kéz betart a kamera mögül egy régi fényképet a képbe, majd kiveszi a képből, és meglátjuk a fotón szereplő nénit jóval idősebb korában. Vagy az is, hogy a rúdra szerelt mikrofon nagyon gyakran szándékosan belóg a képbe. Ez egy technikai nehézségből is ered, mert zajos környezetben, pl. az uszodában, közel kell tartani a mikrofont a szereplőhöz, illetve a fürdőruhás szereplőkre nem lehet rádiómikrofont szerelni.

A kamera nézőpontja végig a rendező nézőpontját képviseli, és nem azonosul más szereplők nézőpontjával. A kamera mögül halljuk a rendezői utasításokat a szakácsos filmben, és a kamera mögül időnként besétál a rendező a képbe a *66 szезонban*. „Az, hogy én bevallom, hogy ez egy film, az egy fontos dolog. Ezért jelenek meg én is a filmben, meg a stáb is. [...] De mi játszottunk is ezzel, mert ott van az a szép jelenet, amikor belóg a mikrofon a képbe, és a néni arról beszél, hogyan tanították őt úszni, hogy az úszótanárnak volt egy hosszú rúdja, és a végén ott lógott ő kisgyerekként egy zsinóron. És akkor az operatőr a mikrofonrudat filmezi, majd végigsvenkel rajta, és a végén ott lóg a néni, aki szimbolikusan próbál valahogy úszni ebben a történetben.” Ez történetesen nem egy előre eltervezett képi megoldás volt. „Mi annyira össze voltunk hangolva, hogy én csak mutattam beszélgetés közben a mikrofon rúdra, és Martin rögtön tudta, hogy mit kell csinálni. És ilyen helyzet nagyon sok volt. Például van a teniszjelenet a bácsi zokniján (amikor a bácsi zoknijain teniszezők vannak, és a kamera jobbra-balra svenkel egyik zoknin levő teniszező figuráról a másikra, mintha a két teniszező játékának láthatatlan labdáját követné) – de azt nem is tudtam, hogy Martin lefilmezte.”

Az operatőr mint alkotótárs

Kerekes Péter filmjeinek operatőre és alkotótársa, Martin Kollár alapvetően fényképez. Ritkán vállal operatőri munkát. Arra vonatkozóan, hogy miért épp Kollárral dolgozik, Kerekes Péter válasza a következő: „Mert nem értek a technikához. Nem tudok filmezni. Máig elfelejtem, hogy ha süt a nap, és valaki ül az ablak előtt, azt nem lehet lefilmezni, mert túl nagy a kontraszt. És Martin az egyetlen, akivel találkoztam, aki nem kérdezi, hogy milyen optikát rakjon fel a kamerára, és milyen blendenyílást használjon. Hanem velem mi mindig arról beszélgetünk, hogy nézzen ki a kép. Mikor csináltuk az uszoda filmet, akkor egy csomó képet mutattam neki, hogy kb. ilyenre szeretném a film képi világát. De én nem tudom technikailag elmondani neki, hogyan csinálja. Mert van olyan, hogy én elmondom neki, hogy ezt most én széles látószöggel képzelem el így meg úgy, és akkor ő vesz egy keskeny látószögű optikát, és pontosan azt, amit érzek, megcsinálja. Valahogy érti, mit akarok. Én sosem mondom neki, hogyan csinálja, hanem csak azt, hogy milyen hatást szeretnék. És más operatőr ezt nekem nem tudja megcsinálni. Mert általában nagyon hallgatnak rám, és akkor technikailag is úgy csinálják meg, ahogyan én mondom nekik, – de én nem tudom jól elmagyarázni nekik. Ők meg nem azt hallják meg, amit gondolok, hanem csak azt, amit mondok. Martin Kollár viszont azt hallja meg, amit gondolok. Minden film után azt mondom, hogy Kollárral többet soha! – mert keményfejű, makacs, veszekszünk mindig – de neki nagyon jó megérzése van arra vonatkozóan, hogy hamis vagy üres a beállítás, amit készítünk. És akkor én tudom, hogy filmes módon meg tudnám majd oldani vágással, de Kollár ezzel nem tud megelégedni. Annyira maximalista, hogy nemcsak azon gondolkozik, hogyan néz ki a kép, hanem azon is, hogy mi a tartalma... Dolgozik ő más rendezőkkel is, de ha megnézed a mi filmjeinket,

melyeket együtt csinálunk, akkor látsz bennük valami Martin Kollár-stílust. De ha megnézed a filmjeit, melyeket más rendezőkkel forgatott, látod, hogy rendben van a kép, de nem látod belőle, hogy azt Martin Kollár készítette. Szerintem a többiekkel filmez, és velem alkot. Szerintem azért, mert megadom neki a lehetőséget arra, hogy ezt tegye.”

Ahhoz, hogy Martin Kollár értse Kerekes Péter gondolatait, a rendező sok képet szokott összegyűjteni, és azokat mutogatja az operatőrnek, hogy kb. milyennek képzeletben el a képet. A kép esztétikájára vonatkozóan Kerekes a következőt nyilatkozza: „Én szeretem a civil képet. Fényképeken Martin Parr stílusa a kedvencem, és az ő stílusában akartam a *66 szезon* is, meg *A gulyáságyút* is.”

A képi világ játékfilmszerűsége

Habár a szóban forgó filmekben találhatóak képileg improvizált jelenetek is, alapjában véve nem ez a jellemző. Az alkotók, ugyanúgy, ahogyan kitalálják előre a situációkat, melyekbe belevonják a szereplőket, általában előre eltervezik az egyes beállításokat is, illetve azt is, hogy ezek hogyan fognak kapcsolódni egymáshoz. Interjúhelyzetekről lévén szó, a szereplőknek nincs szükségük nagy mozgásszabadságra. Ez teszi lehetővé azt is, hogy az alkotók bátran bevilágíthassák a jeleneteket. „Nem az a fontos, ami a kamera előtt van – mondja Kerekes Péter –, hanem az, ami rákerül a képre. Te egy illúziót hozol létre, és emiatt világítani kell. Mert a szem nem azt látja, ami a kamera előtt van, hanem a szem és az agy között nagyon sok szűrő található, melyek a személyes emlékeidhez, bizonyos hangulatokhoz kötődnek, és te a képpel tulajdonképpen egy hangulatot hozol létre. A beállítások segítségével abból a valóságból, ami előttünk van, csinálhatsz sokféle képet. És a hangulat a fontos, nem az, hogy adott esetben hogyan is néz ki például ez a zongora... A *66 szезon*ban is világítottunk, külsőben is, például a diófa alatt is, hogy az természetesnek nézzen ki. Ott három kétezres lámpa világít. Nyáron. Azt szeretjük, ha minél természetesebb a kép, vagyis megvan az esztétikai értéke, de nincs mesterségesen túlkomponálva. Szerintem a *66 szезon*ban ez sikerült.”

A rendező személyes motivációi

Kerekes Péter bevallása szerint „a *66 szезon* egy nagyon önző filmnek indult. Családi okokból akartam filmet készíteni, mert meghalt a nagyapám, és szomorú volt a nagymamám. Ezzel a filmmel kapcsolatban nem voltak különösebb ambícióim. És ebből következően a film nagyon szabad volt. Anarchista, szerintem provokatív és szabad. A szakácsos film egy nagy nemzetközi koprodukció volt, és a *66 szезon* sikere miatt, ami egy új filmnyelvet hozott, humora volt, stb., kaptam rá pénzt. És akkor a producerek azt akarták, hogy nagy pénzből, felelősségérzettel csináljak egy ilyen anarchista filmet – ami természetesen lehetetlen. Számomra a különbség a két film között az, hogy az egyik egy nagyon személyes film, a másik pedig egy átgondolt film.”

„A *66 szезon*ban kétszer is megkérdezem a szereplőktől – meséli Kerekes Péter –, hogy mennyire fontos a film az életben. Egyszer, a lelegején, a bácsi mondja, hogy a múlt évben a kollégámmal filmeztek itt, de sajnos ő már meghalt, de remélem, úgy lehet összeválni, mintha élne. Itt vágás következik, és ott van a képen Kozák bácsi, mintha élne... Tehát nagyon fontos a film szerepe az embereknek az életben.”

Museum of Memories

Keywords: Creative documentary, association, symbol, method of replacement, narrative structure

Essentially there are two types of documentary films in terms of the relation between time and story. One of them, including situational documentaries and those based on observation handles the story in present time, in front of the camera. The other type recalls a story or stories that happened in the past. The power of Péter Kerekes's (Hungarian film director from Kosice, Slovakia) directorial method resides in correlating the presently provoked action to the story in the past, which raises strong feelings in the viewer.

SZEMLE

Rustica Nova

Kovách Imre: A vidék az ezredfordulón.

A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.

Argumentum – MTA TK, Bp. 2012. 244 oldal

Kovách Imre szociológusként a nyolcvanas évek második felétől kezdődően folytat a magyar vidékkel kapcsolatos kutatásokat, így a vidéken zajló folyamatok alapos ismerője. Kutatásainak jelentős részét nemzetközi kutatási programok keretében végezte, melyeknek köszönhetően közvetlen rálátása van a tágabb, összeurópai vidéki térségekben zajló folyamatokra is. *A vidék az ezredfordulón* című könyve eddigi munkásságának legnagyobb horderejű terméke, amelyben összegzi szerző teagázó kutatásainak eredményeit. A könyv egyúttal a magyar vidék rendszerváltás utáni szociológiai irodalmának átfogó szintézise is.

A könyv a magyar vidék átalakulásáról átfogó képet próbál nyújtani, ami a szerkezetében is tükröződik: egy elméleti jellegű bevezető fejezet után külön fejezeteket szentel a településszerkezet átalakulásának, a mezőgazdaság és a vidéki társadalom átalakulásának, a vidék sorsát meghatározó hatalmi struktúrák elemzésének, valamint azoknak a folyamatoknak, amelyek a parasztságnak mint a vidék korábban meghatározó társadalmi csoportjának végső eltűnését eredményezte. Az egyes fejezetek rendszerint nagy mennyiségű statisztikai adatot is tartalmaznak, a fókuszba állított problémák elméleti tárgyalásai ezekre épülnek.

Az első fejezet a vidékkel kapcsolatos szociológiai gondolkodás főbb irányzatainak eredményeit tekinti át, ami a könyv ökonómiájában azért kiemelten fontos, mivel a szerzőnek egyik célja magyar vidéken zajló folyamatokat a tágabb, európai kontextusban bemutatni. Másrészt a nyugat-európai vidékszociológiai gondolkodásban bekövetkezett fordulatok szoros kapcsolatban állnak az Európai Unió vidékfejlesztési koncepciók terén zajló változásokkal is, ezáltal közvetve a magyar vidék folyamataihoz is kapcsolódva. A fejezet kiemelt súllyal tárgyalja a vidékszociológia „kulturális fordulatát”, bemutatva a kultúragazdaság elméletét, valamint a vidéki imázsok, az imázssteremtés vidékfejlesztésben betöltött szerepét is. A fejezet egy empirikus elemzéssel is kiegészül, melyben végigkövethetjük a magyarországi vidékmeghatározások diszkurzív versenyt: a 19. század elejétől kialakuló kettős vidékképet, az egyszerre idilli és nyomorgó magyar vidék imázsát, a nemzeti és a rurális összekapcsolását a 19. század intellektuális mozgalmaitól, a szocializmus korábbiaknál pozitívabb vidékképet, majd a rendszerváltást követően kialakuló vidékimázsokat. Utóbbi szintén kettős: míg a média egy inkább negatív vidékimázszt konstruál, a vidék városi „fogyasztói” abban egyre

inkább a számukra vonzó, idilli vonásokat fejezik fel.

A „Város és falu” című második fejezetben a magyar társadalom térszerkezetének átalakulását tekinti át a szerző, a változások magyarázatát a társadalm szerkezet és térszerkezet rendszerváltás után is fennmaradó aszinkronitására vezetve vissza. A tér- és településszerkezeti folyamatok négy összetevőjét azonosítja be, a regionális struktúra új tényezők által meghatározott átalakulását, a faluosztályok, falutípusok átstrukturálódását, az aprófalvas térségek bezáródását, valamint az urbanizáció, szuburbanizáció és ellenurbanizáció folyamataiból együttesen adódó agglomerizációt. A magyar (és kelet-közép-európai) vidék térszerkezeti folyamatainak sajátosságaként azt emeli ki, hogy miközben más Európai térségekhez hasonlóan itt is bekövetkezett a vidék paraszttalanítása, ezt nem követte egy rurális exodus, elmaradt a falusi népesség városokba torlódása. A térség jelentős falusi népessége azonban, ha érintett is valamilyen mértékben a mezőgazdaságban, már nem tekinthető parasztságnak, legalábbis ha a parasztságnak azokat a vonásait emeljük ki, hogy „nem passzív, hogy számot vet érdekeivel, követi is őket, és igen változatos formákban, aktívan járul hozzá a társadalom életéhez”. A paraszttalanítás következtében ugyanis a kelet-közép-európai vidéki népesség ezeket az adaptív képességeket, a „modernizációs változásokhoz történő alkalmazkodás képességét” elveszítette. Így a vidéki népesség jelentős része kitörési és integrációs esélyek nélkül záródott be a vidékre. Eredményként Nyugat- és Dél-Európától eltérően e térségben egy hármasszertű térszerkezet alakult ki, melyben a városi térségek mellett egyrészt sikeresen átalakuló „új vidékek”, másrészt leszakadó „depressziós vidékek” alakultak ki.

A harmadik fejezet a magyar mezőgazdaság átalakulását, az új agrárszerkezet

kialakulását elemzi. E folyamat két szakaszban zajlott le, egy kezdeti, szétaprózott birtokstruktúrájú földtulajdon-szerkezet kialakulása után, az ezredfordulóval kezdődően, a birtokszerkezet és a termelés erőteljes koncentrációja ment végbe. Az agrárszerkezet átalakulásának kiindulópontját képező agrárpolitikai beavatkozás, a szocialista időszak mezőgazdasági üzemstruktúrájának néhány hónap alatti felszámolása mögött álló megfontolás elsősorban hatalmi jellegű, az „1991-ben és 1992-ben még működőképes mezőgazdasági szövetkezetek elleni kampány az új politikai elit, elsősorban a lokális elit hatalmi pozícióira alternatívan egyedül veszélyes szövetkezeti vezetés felszámolását szolgálta”. Az agrárszerkezet-váltás, a termelészövetkezetek és az állami gazdaságok privatizációja a mezőgazdaság válságának közepette zajlik le, és egy szétaprózott birtokstruktúrát eredményez, ezzel együtt pedig korábban a nagyüzemek által foglalkoztatott mezőgazdasági alkalmazottak számának drasztikus csökkenését. Eredményként – Kelet-Közép-Európa más térségeihez hasonlóan – megnő a vegyes üzemstruktúrájú családi gazdaságok, valamint a részidős gazdaságok száma. A kilencvenes évek második felétől kezdve lassú birtokkoncentráció is beindul, amely az ezredforduló körüli években felgyorsul. „Az agrártermelés szerkezete a kilencvenes évek átmeneti kisüzemi túlsúlyát követően a nagyüzemi és kisüzemi megosztottság irányába mozdul el.” A szakosodott piaci gazdaságok aránya folyamatosan növekedett, a termelés specializálódása fokozódott (különösen nőtt a kizárólag növénytermesztéssel foglalkozó nagyüzemek száma), miközben a kisüzemek száma folyamatosan csökkent. A kialakuló birtokszerkezet a két világháború közötti állapothoz közeli: 2007-ben az összes termelő 0,32 százalékának használatában van a termőföld 56,7%-a, a termelők 2%-a pedig a föld 78%-át műveli. A kialakult helyzetnek pedig

stabilitást kölcsönöz az új agrárszerkezet főszereplőinek tevékeny részvétele az uniós integráció végrehajtásában, hisz ennek eredményeként „a földhasználati viszonyok és a termelési/értékesítési kapcsolatok hosszabb időtartamra történő rögzítése” valósul meg.

A magyar vidék társadalmának átalakulásáról szóló fejezet szintén kemény adatokkal indít, a foglalkoztatottság mértékére, az aktív népességnek a gazdasági ágazatok közötti megoszlására, a falusi népesség iskolázottságára, a réteghelyzetet tükröző foglalkozási-beosztási csoportok szerinti megoszlására, valamint a munkanélküliségre vonatkozó adatokat összesítve. Ezek első értelmezéséből már a fejezet elején körvonalazódnak a vidék társadalmának átalakulását meghatározó főbb folyamatok: a mezőgazdasági népesség csökkenése, az inaktívak és a munkanélküliek magas száma, az iskolai végzettség alacsony szintje, az alacsony presztízsű foglalkozási csoportok felülreprezentáltsága. A fejezet a továbbiakban sorra veszi a társadalomszerkezet különböző szegmenseit, külön alfejezeteket szentelve a falusi szegénységnek, a középrétegeknek és az eliteknek. Legnagyobb teret a szegénység elemzésének szentel, sorra áttekintve annak sokrétű okait. A szegénység etnicizálódásának jelensége mellett a problémák egyik forrásaként a mezőgazdaság szerkezetváltását és ezzel szoros összefüggésben a szegénység kezelésére hivatott redistribúciós rendszer átalakulását azonosítja be. A mezőgazdaság szerkezetváltása, a téveszek és állami gazdaságok privatizációjának módja következtében pár év alatt a korábbi mezőgazdasági dolgozók tömegei váltak munkanélkülivé, miközben a háztájiás strukturális feltételei is kedvezőtlenül alakultak, e mellékjövedelem elvesztéséhez vezetve. A falusi népesség elszegényedését az is tovább fokozta, hogy megszűnt a korábban elsősorban az ágazatok közötti lokális redistribúcióra épített jóléti rendszer, amely bár rossz termelékenység

mellett, de magas foglalkoztatottságot biztosított. „A gazdasági redistribúciót technikai értelemben jóléti jellegű redistribúcióvá alakították át, de az újraelosztás valóságos jóléti rendszerének finanszírozásához sohasem volt megközelítően sem elegendő forrás.” A falusi szegénység mélyülésének másik okaként a vidéki iskolarendszer átalakulását tekinti át, kiemelve, hogy „1990-et követően lényegében megszűnt az oktatás társadalmi különbségeket részlegesen kiegyenlítő funkciója”. Kitér továbbá a szegénység és a nemek közti kapcsolatra, végül pedig a szociális földprogramot és a szociális szövetkezeteket is bemutatja.

A vidéki elitek körében bekövetkezett változások közül meghatározó fontosságúnak tartja az önkormányzatok megerősödését, amelyek a területfejlesztés és a szociális jellegű redistribúció új rendszerében a korábbinál nagyobb jelentőségre tettek szert. Ez erősítette a politikai elit pozícióját, de a gazdasági elitcsoportok is érdekeltté váltak a politikai erőterhez kapcsolódásban. A területfejlesztés és vidékfejlesztés átalakítása, projektesítése egy új elitcsoport kialakulását is eredményezte, az alapvetően kulturális tőkéjére támaszkodó projektosztályét. A középrétegek kapcsán a vidéki értelmiség elvándorlását és státusvesztését, az agrárértelmiség kvázi felszámolódását, a kisvállalkozók „makacs” fennmaradását, a mezőgazdasághoz kapcsolódóan pedig az „új agrártársadalom” és azon belül a felső és középréteghez tartozó agrárvállalkozók megjelenését mutatja be. A fejezet kitér továbbá a vidéki társadalom kisebbségeire is, bemutatva, hogy míg korábban a vidéki másság forrása az etnicitás volt, a rendszerváltás után emellett megjelentek a külföldi bevándorlók is, de olyan új típusú vidéki közösségek is megjelentek, amelyek a vidékhez, természethez viszonyulásuk, ökotudatosságuk révén „alternatívok”. A fejezet záró gondolataiként a magyar vidéki társadalom szerkezetében is bekövetkezett nagyfokú hálózatosodására tér

ki, amely a gazdaság, politika és társadalom-szerveződés területén egyaránt végbement.

„A hatalom szerkezete. Szereplők és érdekek” című fejezet a vidékpolitika szereplőit és működését tekinti át. Az elemzés a jelenlegi helyzethez vezető előzmények áttekintésével kezdődik, a hatalom különböző szintjein – kormányzati, önkormányzati, illetve az önkormányzatokhoz kapcsolódó hatalmi hálózatok szintjén – bekövetkezett változások áttekintésével. Az Európai Unióba való integrációt követően kialakult helyzetben a magyarországi vidékpolitika fő szereplőiként a nemzeti bürokráciákat, a politikai elit csoportjait, a mezőgazdasági érdekcsoportokat, a projektosztály tagjait, a helyi eliteket és a civil társadalom vidékfejlesztésben érdekelt csoportjait emeli ki. E sokszereplős vidékpolitikai mező dinamikáját az EU által előírányzott komplex vidékfejlesztési politikában, illetve az agrárpolitikába integrált vidékpolitikában érdekelt csoportok közötti érdekkonfliktus adja. Az előbbi a vidékpolitikát az agrárpolitikától függetlenül képzeli el, nem agrárcélokra jelentős összegeket szánva, ami ütközik az agrárium szereplőinek érdekeivel. Mi több, e fejlesztési irány a hatalom decentralizációját is célul tűzi ki, ami a nemzeti bürokráciák számára elfogadhatatlan törekvés. Az érdekharcokon belül meghatározó az agrárpolitikában leginkább érdekelt, egyetemi-kutatói csoportot is maga mögött tudó nagyüzemi érdekcsoport hagyományosan nagy lobbijereje, a családi gazdaságok viszonylagos szervezetlensége, valamint a komplex vidékfejlesztési politikában érdekelt érdekcsoportok még gyengébb érdekérvényesítő képessége. A fejezetben alapos leírást kapunk a vidékpolitikai mező rendszerváltás után kialakuló sajátos csoportjáról, a projektosztályról is. E a csoport a fejlesztési finanszírozások projektjesítése következtében jött létre, és olyan egyének alkotják, akik a pályázatok megírásából és a fejlesztési projektek kivitelezéséből élnek. Alapvetően

kulturális tőkájüket használva a kormányzati/finanszírozói és önkormányzati/lokális szint között közvetítő szerepet töltenek be.

A könyv utolsó fejezete részletes elemzése annak a jelenségnek, amely már az agrárium és a vidéki társadalom átalakulásait tárgyaló fejezetekben is megfogalmazódik: a magyarországi paraszti népesség eltűnésének. E fejezet alapját a *Europe's Green Ring* (Granberg Leo–Kovács Imre–Tovey Hilary (eds): *Europe's green ring*. Aldershot, Burlington USA, Singapore, Sydney: Ashgate Publishers, 2001. 366.) című, a szerző által társszerkesztett kötet képezi, támaszkodva a Századvégben 2003-ban ugyancsak a szerző írása által kiváltott parasztságvita tanulságaira is. (A vitaindító írásra – Kovács Imre: *A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban*. Századvég 2003 8. évf. 28. sz. – Gyáni Gábor, Harcsa István és Laki László reagált.) Az elemzés elvégzéséhez először a „paraszt” fogalom köznyelvi konnotációiban fellelhető különbségeket tekinti át az EU perifériáit képező országokban, majd a parasztság fogalmával kapcsolatos szakirodalom összegzését végzi el. Saját parasztfogalmát ezek után definiálja, amely szerint: „paraszt kistermelőt kell érteni, aki nem feltétlenül birtokosa a termelés eszközeinek, de valódi kontrollal rendelkezik a döntések, azok alkalmazása és végrehajtása fölött.” „A paraszt vagy családi termelő nem magában létező társadalmi csoport, hanem a társadalom más alakulataihoz kapcsolódása szerint meghatározható kategória.” „...nem passzív társadalmi csoport abban az értelemben, hogy számot vet érdekeivel, követi is azokat, és igen változatos formákban, aktívan járul hozzá a társadalom életéhez.” „A paraszti termelés kulturálisan is jelentőséggel bíró aktivitásforma, amire a sajátosságosan paraszti társadalom és kultúra újratermeléséhez is szükség van.” És végül a parasztfogalom definíciójának azt is tartalmaznia kell, hogy „a gazdaságnak központi szerepe van a parasztcsaládnak és tagjainak az

identitásában és önmeghatározásában is”. Az így definiált parasztságot politikai programok által meghatározott történeti képződménynek tekintik, amelynek kialakulása a jobbágyfelszabadítással kezdődik, hanyatlása a szocialista vidékpolitikával indul, drasztikus felszámolódása pedig az ezredforduló táján következik be. E végső paraszttalanítási folyamatot három dimenzióban ragadja meg. Strukturális értelemben a paraszttalanítás a magyar vidék és gazdaság „mezőgazdaságtalanítását” jelöli, de ebben a dimenzióban ragadható meg a folyamatnak az a felemássága is, hogy miközben a történelmi parasztságot jellemző minőségek eltűntek, a parasztsághoz kapcsolódó egyéb strukturális elemek, mint a vidéki népesség aránya vagy a vidéki és városi létfeltételek különbségei fennmaradtak, a helyzet változtatásához szükséges paraszti gyakorlatok lehetősége nélkül. Társadalmi értelemben a paraszttalanítás azt a változást fedi, hogy fennmaradt formáiban a mezőgazdasági kistermelés már dominánsan nem a családok társadalmi újratermelésének a funkcióját tölti be, hanem csak a fogyasztás szintjének emeléséhez járul hozzá. És végül kulturális dimenzióban azért beszélhetünk paraszttalanításról, mert a paraszti társadalom intézményei, az egyéni értékeket és viselkedést szabályozó közösségi kontroll a kilencvenes években véglegesen átadta helyét a fogyasztói társadalom és globalizáció által közvetített értékeknek.

A jelenlegi magyar (és közép-európai) vidék kialakulását tehát három strukturális

átalakulás határozta meg, a szocializmus lebomlása, a globalizáció és az európai uniós integráció, melyek hatására gyökeresen új folyamatok indultak be. A kialakult új vidék, a „rustica nova” egyik legfontosabb jellemzője a vidéki társadalom és gazdaság hibridjellege. E hibriditás nem átmenetiséget jelent, hanem egy sajátos strukturális állapotot, melyben a piaci, az állami-szociális, valamint a kvázi-piaci, azaz projektalapú redisztribúció rendszerei egyszerre vannak jelen. A hármas szerkezetváltás „társadalmi, politikai és környezeti deficitje” legalább annyi, mint pozitív hozadéka, így a bekövetkezett változások nehezen értékelhetők.

A könyv általános értékeként emelhető ki, hogy szintézisjellegéből adódóan bibliográfiája a magyar vidék-szakirodalom egyik legteljesebb jegyzéke. És bár a könyv egésze diszciplinárisan a vidékszociológiához sorolható, az egyes fejezetei más tudományterületek művelői által is használhatók. A vidék társadalmának átalakulásáról, valamint a magyar társadalom paraszttalanításáról szóló fejezetek a társadalomszerkezeti kérdések iránt érdeklődők számára megkerülhetetlen olvasmányt képeznek. A hatalom szerkezetéről szóló fejezet a vidékfejlesztéssel foglalkozók számára ajánlott szakirodalom, a mezőgazdaság szereplőinek átalakulásával kapcsolatos fejezet pedig az agrár-tanulmányokban elmélyedők számára lehet hasznos olvasmány.

Kiss Dénes

IN MEMORIAM

Sándor László

(Arad, 1927. július 26. – Kolozsvár, 2013. június 28.)

Sándor László gépészmérnök, nyugalmazott egyetemi tanár, műszaki szakíró 1927-ben született Aradon. Tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Kolozsváron folytatta. 1951-ben Magna Cum Laude minősítéssel szerzett gépészmérnöki diplomát a kolozsvári Műszaki Egyetemen (az egykori Politechnikai Intézetben) hőerőgép szakon. Egyetemi tanulmányait követően tanársegéd a Politechnikai Intézetben, 1953-tól adjunktus, 1966–1970 között tanszékvezető volt. Doktori dolgozatát a kolozsvári Politechnikai Főiskolán 1983-ban védte meg, témája a fémek plazmavágása (*Contribuții la tăierea metalelor cu jet de plasmă*). Töretlenül látta el oktatói feladatait 1993-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig, több generációnyi mérnöknek adva át tudását a műszaki mechanika, mechanizmusok, belsőégésű motorok, hegesztéstechnológia, autók-traktorok, automatizálás a mezőgazdaságban tárgyakkal.

Korán felismerte, hogy csakis az lehet jó mérnök-oktató, aki a mérnöki kutatásban és ipari tevékenységekben, fejlesztésekben egyaránt jártas. Az egyetemi oktatással párhuzamosan 1951–1954 között a kolozsvári Géptervező Intézet (IPROM) mérnöke, osztályvezetője, majd főmérnökhelyettese volt. 1960–1976 között a Sinterom gyárban a gyújtógyertyagyártás minőségi és gyártási technológiája korszerűsítésének vezetője, majd közreműködője. Ez a kettős tevékenység az oktatásban és kutatásban, illetve az ipari fejlesztésekben tette lehetővé – s természetesen kitartó, szívós munkaerejének is köszönhetően –, hogy szakmai pályája során kimagasló eredményeket érhetett el.

Az ipari tevékenységei közül említésre méltóak a Triumf gyújtógyertyagyár részére végzett kutatások, a marosújvári szódagyárban és a borgóprundi papírgyárban végzett munkája, valamint a kolozsvári cipőgyár erőtelepein működő dízelmotorok javításának technikai irányítása.

Szakmai tapasztalatait külföldi tanulmányutakkal kamatoztatta Prágában (1964), Drezdában (1968–1969), majd 1972–1974 között a Renault (Párizs), a Fiat (Torino) és az Oerlikon (Zürich) üzemeiben tett látogatásával.

Kutatási tevékenységét számos újítás, találmány és szabadalom fémjelzi, melyek közül a jelentősebbek: *önzáró differenciál* (1970), *lánctalpas jármű kormány szerkezete* (1975), *plazma gazdaságos gázkeverékből* (1975), *hidrosztatikus vezérlésű tengelykapcsoló* (1988).

Több mint ötven tanulmányban teszi közzé kutatási eredményeit, főleg a gépkocsi-mechanika és -hidraulika témában. Az *Autotehnica* sorozatban, illetve az *Igazság* s a *TETT* hasábjain is jelentek meg tudománynpszerűsítő írásai.

A színvonalas oktatás érdekében 1973–1990 között több egyetemi jegyzetet jelentetett meg, mint pl.: *Traktorok-autók* (1973, 1975); *Hidromechanikus meghajtások traktorok és autók részére* (I. kötet 1978-ban, II. kötet 1981-ben); *Hidrosztatikus kapcsolók és fordulatszám-átalakítók* (1990).

Szakkönyveket, értékes kézikönyvet is írt magyar és román nyelven, így vált ismertté, értékké mindaz a tudás s tapasztalat, amit egybegyűjtött egy-egy szűk témában a szakterületén. Jelentősebb művei: *A gépkocsivezető kézikönyve* (1960, 1962), *Gyújtógyertyák*, illetve a román nyelven kiadott *Transmisii hidromecanice*, valamint *Cuplaje și variatoare hidrostactice de turajie* című könyvei.

Kiváló kutató és mérnök-oktatóként több elismerésben részesült. 1960 óta az Igazságügyi Minisztérium közútforgalom- és autózszakértője. Munkaéremmel 1957-ben tüntették ki, a Tanügyminisztérium II. oszt. elismeréseit 1963-ban és 1965-ben vehette át. 2000-től az Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja, 2009-ben az EME Gr. Mikó Imre emlékéremmel tüntette ki, 2011-ben az EME közgyűlése tiszteleti taggá választotta.

Nyugdíjasként is tevékeny volt, 1991–2000 között, különböző szervizvállalatoknál, az automata gépkocsi-sebességváltók javítását vezette s látta el szakvéleménnyel. Alapító tagja volt az Erdélyi Műszaki Tudományos Társaságnak és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek is. Az EME Műszaki Tudományok Szakosztályának választmányában szorgalmazta a szakmai előadássorozatokot, maga is aktívan részt vett ebben. Az ipartörténeti kutatások előadássorozatának beindításakor elsőként mutatta be többéves tapasztalatait, emlékeit *A TRIUMF (gyújtógyertyagyár) története* címmel. Akkor mondta „Jóllehet a gyár létrehozása a »szocialista iparosítás« alkotása, de a sikereit és eredményeit a kolozsváriaknak, a kolozsvári műszaki értelmiségnek és elsősorban a Műszaki Egyetem kutatóinak és a tanszemélyzet munkásságának köszönheti. Ez okból kifolyólag a sajátunknak tekintjük.”

Valóban, Sándor László sajtójának tekintette a kutatást, a fejlesztést, az eredmények gyakorlatba ültetésének fontosságát s diákjainak a tudásátadás és -megtartás erejét. Negyven évig oktatta a mérnökhallgatókat, én nem voltam diákja, s mégis tanítványa lehettem a szakosztályi tevékenységek által, s valamennyien gazdagabbak lehetünk, hogy körünkben tudhattuk a nyugdíjas mérnök-tudóst.

Emlékét örökké megőrizzük!

2013. július 1-jén

Bitay Enikő

Contents

Iván Bélyácz: The Role of Financialization in the Formation of Global Financial Crisis.....	1
Botond Sinóros-Szabó: The Effectiveness of Leading Projects During the Development of the Tisza River Valley	17
Mária Vincze: Systemic Approach to Rural Development Problems. Romanian specificities	30
József Káposzta – Máté Kis – Pál Goda: Spatial Analyses by System Approach Using the Spider-web Entropy	52
Zoltán Bakucs – Imre Fertő: Impact Assessment of Rural Development Programs: an International Perspective.	70
Emese Szócs: Analysis of the Territorial Distribution and Contribution to the Sustainable Development Supports in Romania	83
József Benedek: Metropolitan Areas and Metropolization in Post Socialist Romania.....	99

Workshop

Boróka Júlia Bíró: Farm Accountancy Data Network Analysis of the Romanian Agricultural Sector with Special Focus on the Examination of the Income Situation.....	108
Szilárd Madaras: The Situation of the Tourism in Regional Economy. Harghita County case study.....	117
Lóránt Erős: The Online Marketing Communication Habits of Hospitality Units in Székely Land.....	128
Bíborka Eszter Bíró: The Use of Structural Funds Provided by the European Union for Romania in the 2007–2013 Programming Period	142
Zoltán Eperjesi: Competitiveness and Social Cohesion in the European Union	151
Ildikó Mag – Alexandru Lazarec: Territorial Distribution of the Research and Development Infrastructure in Romania	165
Ildikó P. Varga: Béla Vikár and the Higher Education of Women in Hungary of 1890's.....	176
Róbert Lakatos: Museum of Memories	193

Review

Dénes Kiss: Rustica Nova.....	205
-------------------------------	-----

In memoriam

Enikő Bitay: László Sándor (1927–2013).....	210
---	-----

Cuprins

Bélyácz Iván: Rolul financiarizării în apariția crizei monetare globale.....	1
Sinóros-Szabó Botond: Validarea (afirmarea) proiectelor orientative în dezvoltarea văii râului Tisa	17
Vincze Mária: Abordarea sistemică a problematicii dezvoltării rurale. Specificități românești	30
Káposzta József–Kis Máté–Goda Pál: Abordarea sistemică a analizelor teritoriale cu metoda entropie-pânză de păianjen	52
Bakucs Zoltán–Fertő Imre: Problemele analizei impactului programelor de dezvoltare rurală: o perspectivă internațională.....	70
Szócs Emese: Analiza distribuției teritoriale și contribuția la dezvoltare durabilă a sprijinelor de dezvoltare rurală în România	83
Benedek József: Zone metropolitane și metropolizare în România post-socialistă.....	99

Atelier

Bíró Boróka Júlia: Analiza sectorului agricol român pe baza datelor din Rețeaua de Informații Contabile Agricole cu accent special pe examinarea situației veniturilor... 108	
Madaras Szilárd: Situația turismului în economia regională. Studiu de caz, județul Harghita	117
Erős Lóránt: Obiceiurile de comunicații de marketing online ale unităților turistice din Ținutul Secuiesc	128
Bíró Báborka Eszter: Utilizarea fondurilor structurale asigurate de Uniunea Europeană pentru România în perioada de programare 2007–2013	142
Eperjesi Zoltán: Competitivitate și coeziune socială în Uniunea Europeană	151
Mag Ildikó–Lazarec Alexandru: Distribuția teritorială a infrastructurii de cercetare-dezvoltare în România	165
Varga P. Ildikó: Béla Vikár și învățământul liceal pentru fete în Ungaria anilor 1890.....	176
Lakatos Róbert: Muzeul memoriilor.....	193

Recenzii

Kiss Dénes: Rustica Nova.....	205
-------------------------------	-----

In memoriam

Bitay Enikő: Sándor László (1927–2013).....	210
---	-----

Tartalom

Bélyácz Iván: A financializáció szerepe a globális pénzügyi válság kialakulásában.....	1
Sinóros-Szabó Botond: Iránymutató projektek érvényesülése a Tisza folyó völgyének fejlesztésében	17
Vincze Mária: A vidékfejlesztés problémáinak rendszerszemléletű megközelítése. Romániai sajátosságok	30
Káposzta József–Kis Máté–Goda Pál: Területi elemzések rendszervizsgálati megközelítésben pókhálóentrópia-vizsgálat segítségével	52
Bakucs Zoltán–Fertő Imre: A vidékfejlesztési programok hatáselemzésének problémái a nemzetközi tapasztalatok tükrében	70
Szöcs Emese: A vidékfejlesztési támogatások területi megoszlásának és fenntartható fejlődéshez való hozzájárulásának vizsgálata Romániában.....	83
Benedek József: Metropolisztérségek és metropolizáció a posztszocialista Romániában	99

Műhely

Bíró Boróka Júlia: A román agrárszektor teszüzemi elemzése különös tekintettel a mezőgazdasági jövedelmek helyzetének vizsgálatára	108
Madaras Szilárd: A turisztika ágazati helyzete a regionális gazdaságban. Hargita megyei esettanulmány	117
Eörös Lóránt: Székelyföld vendéglátóegységeinek online marketingkommunikációs szokásai.....	128
Bíró Bórika Eszter: Az Európai Unió által nyújtott strukturális alapok felhasználása Romániában a 2007–2013-as programozási periódusban.....	142
Eperjesi Zoltán: Versenyképesség és szociális kohézió az Európai Unióban	151
Mag Ildikó, Lazarec Alexandru: Kutatás-fejlesztés infrastruktúrájának területi megoszlása Romániában	165
Varga P. Ildikó: Vikár Béla és a nőképzés ügye az 1890-es években	176
Lakatos Róbert: Emlékek múzeuma	193

Szemle

Kiss Dénes: Rustica Nova.....	205
-------------------------------	-----

In memoriam

Bitay Enikő: Sándor László (1927–2013).....	210
---	-----